

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ҚОДИРОВ Валижон Абдурахмонович

**МУМТОЗ АДАБИЁТ: ЎҚИТИШ
МУАММОЛАРИ ВА ЕЧИМЛАР**

Андижон - 2009

Қодиров В. Қ. Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишнинг илмий-методик асослари. (Масъул муҳаррир Қ. Йўлдошев. – Андижон, 2009, 196 б.)

Ушбу монографияда мактабда мумтоз адабиётни ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари, умумий принципларини белгилаб берилган, ўқитиш самарадорлигини оширишнинг илмий-педагогик асосларини ишлаб чиқилган, бу давр адабиёти намуналарини ўрганишнинг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этилган.

Монография методист олимлар, олий ўқув юртининг бакалаврият ва магистратура босқичи талабалари, аспирант, тадқиқотчилар ҳамда адабиёт ўқитувчиларига мўлжаллаган.

Масъул муҳаррир: педагогика фанлари доктори,
профессор Қ. Йўлдошев

Тақризчилар: педагогика фанлари доктори Ш. Юсупова,
педагогика фанлари доктори Қ. Хусанбоева

Қўлланма Андижон давлат университети Илмий Кенгаши томонидан тасдиқланди ва нашрга тавсия этилди.

Андижон давлати университети нашриёти, 2009.

КИРИШ

Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари жаҳон адабиётининг ҳам энг етук, энг сара асарлари сирасидан жой олган. Дунё эстетик тафаккури тараққиётига ўз ижодлари билан улкан ҳисса қўшган аждодларимиз асрлар давомида башариятга маърифий юксалиш, маънавий тозариш борасида ҳам сабоқ бериб келмоқда. Ана шу нодир адабий битикларни энг аввало халқимиз орасида тарғиб этиш, уларда жо бўлган бадиий юксаклик, ғоявий теранликни кишилар тушунчасига етказиш йўриқларини ишлаб чиқиш, такомиллаштириш ҳар доим ҳам муҳим вазифалардан бўлиб келган. Жамият аъзолари онгида миллий мафкура ҳамда маънавий қадриятларни шакллантиришга даъват этилган таълим муассасаларининг фаолияти бу борада алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбекистонда ёш авлодни маънан юксак инсонлар қилиб тарбиялаш давлат миқёсидаги муҳим вазифа даражасига кўтарилди. Чунки маънавияти бой кишилар яшайдиган мамлакат иқтисодий, сиёсий жиҳатдан тараққий топади, жамиятнинг кучли бўлиши муқаррардир. Тарғибот-ташвиқот, таълим-тарбияга дахлдор шахслар, идораларнинг ўз фаолиятларида жонкуяр, ташаббускор ҳамда ижодкор бўлишлари бу борадаги ишларнинг самарасини таъминлайдиган етакчи омиллардан саналади. Чунки «Маънавият ҳақида ҳар қанча даъватлар, муҳим назарий фикрлар билдирилмасин, агар уларни жамият онгига сингдириш учун доимий иш олиб бормасак, бу борадаги фаолиятимизни ҳар томонлама пухта ўйланган тизимли равишда ташкил этмасак, табиийки, биз кўзланган мақсадга эришолмаймиз, яъни инсон қалбига йўл тополмаймиз»¹.

Ҳар бир халқ педагогикасида миллий меросга, хусусан, миллий адабиётнинг сара намуналарига таянган ҳолда ёш авлодни етук шахс сифатида тарбиялашга қадимдан алоҳида эътибор бериб келинган. Бу борада мусулмон Шарқи педагогикаси ва адабиётшунослиги ўзига хос тажриба ҳамда анъаналарга эга улкан бир уммондир. Уларнинг бирламчи асоси, шубҳасиз, муқаддас илоҳий манбалардир. Қуръони Карим ва муборак ҳадисларда одам маънавий камолотини таъминлашга, бунда ҳар бир мўминни илм ва маърифат соҳиби бўлишга чорловчи абадий даъватлар бор. Мазкур илоҳий манбаларга суянган ҳамда улардан илҳомланган кўплаб ислом олимлари, жумладан, Имом Бухорий, Имом Термизий, Бурҳониддин Марғилоний, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби аждодларимиз ўз фаолиятлари давомида тасаввуф тариқатлари йўналишида илмий педагогика намунасини яхлит бир тизим сифатида шакллантирдилар.

Юртимиз заминидан етишиб чиққан олим ҳамда адиблардан Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомий Арузий Самарқандий, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Шайх Аҳмад Тарозий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Зокиржон Фурқат ва бошқа алломаларнинг

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: “Маънавият”, 2008. 29-бет.

педагогик қарашларида маънавий баркамол инсон тарбиясига, хусусан, ёшларни сўз воситасида тоза кўнгил, эзгу ўй, юксак ахлоқ кишиси қилиб улғайтириш масаласига эътибор қаратилган¹.

Туркистон жадидчилик ҳаракати намояндаларининг бу борадаги фаолиятлари алоҳида эътиборга молик. Маҳмудхўжа Бехбудий, Саидахмад Ажзий, Мунавварқори Абдирашидхонов, Абдулла Авлоний, Фитрат, Садриддин Айний, Ҳамза, Чўлпон, Исҳоқхон Иброт, Сўфизода каби жадид адабиёти ҳамда педагогикаси вакиллари ўз фаолиятларида сўз санъати имкониятларига катта эътибор қаратганлар. Уларнинг асарларида адабиётни, жумладан, мумтоз адабиётни тушуниш, тушунтириш ҳамда ўқитиш борасида муайян фикрлар билдирилган. Айниқса, бу борада Абдурауф Фитрат илмий фаолияти диққатга сазовор.²

Мактабда адабиёт ўқитиш муаммолари А. Зуннунов, С. Долимов, Ҳ. Убайдуллаев, Қ. Аҳмедов, Н. Ҳотамов каби методист олимлар томонидан ўрганилиб, махсус қўлланма ва рисоалар шаклида нашр этилган. Уларда адабиётни ўқитишнинг умумий муаммолари қаторида мумтоз адабиёт намуналарини ўрганиш ва таҳлиллаш бўйича ҳам методик тавсиялар берилган. Бир мумтоз адиб ёки муайян бир асар ёхуд бирор муаммо ўрганишга бағишланган қўлланмаларда қўйилган масалагагина доир йўриқлар берилган.

Мустақиллик йиллари адабиёт ўқитиш методикаси бўйича бир қатор жиддий тадқиқотлар амалга оширилди. Қ. Йўлдошев, С. Матчонов, М. Мирқосимова, Қ. Ҳусанбоеваларнинг илмий ишларида ҳал қилинаётган муаммолар билан боғлиқ равишда мумтоз адабиёт намуналарини ўқитиш масаласига маълум даражада эътибор қаратилган. Кейинги йилларда мумтоз адабиёт намуналарини ўрганиш бўйича бир қатор мақолалар эълон қилинди. Уларда муаллифларнинг адабиётшунослик ҳамда методика фанининг сўнгги ютуқларидан фойдаланишга интиланликлари эътиборга моликдир. Лекин ҳозирга қадар мумтоз адабиёт намуналарини ўқитиш масаласи назарий-монографик планда махсус тадқиқ этилмагани муаммонинг илмий ҳамда амалий жиҳатлари ишлаб чиқилмагани, шунингдек, бу борада адабиёт муаллимларига амалий жиҳатдан ёрдам берадиган йўриқларнинг мавжуд эмаслиги ўрта мактабларда адабий таълим самарадорлигига салбий таъсир кўрсатиб, ўқитиш сифатининг паст бўлишига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий, эстетик-педагогик асосларини тадқиқ этиб, ўқитувчиларни назарий жиҳатдан қуроллантириш, илмий методик адабиётлар билан таъминлаш, замонавий педагогик усулларни таълим жараёнига тадбиқ этиш, кундалик фаолиятида асқотадиган методик тавсиялар тизимини ишлаб чиқиш кечиктириб бўлмас ҳаётий заруратга айланди. Қўлингиздаги ушбу қўлланма мана шу зарурат тақозосига кўра яратилди.

¹ Шарқ мумтоз поэтикаси. Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи проф. Ҳ. Болтабоев. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006.

² Абдурауф Фитрат. Адабиёт қондалари. – -Т.: “Ўқитувчи”, 1995; Абдурауф Фитрат. Аруз ҳақида. –Т.: “Ўқитувчи”, 1997.

I боб. ЎРТА МАКТАБЛАРДА МУМТОЗ АДАБИЁТНИ ЎҚИТИШ АҲВОЛИ ВА ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

I.1. Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт ўқитишнинг ҳозирги кундаги аҳволи таҳлили

Маълумки, ҳозирги пайтда ўрта мактабларда адабиёт таълими мазмунан халқ оғзаки ижоди, энг қадимги (исломгача бўлган) давр адабиёти, мумтоз адабиёт ҳамда янги давр адабиёти тарзида ўқитилмоқда. Бу давр, рукнларга мансуб намуналарнинг ўқитилиш савияси ҳамда мураккаблик даражаси бир хил эмаслиги барча мутахассисларга бирдек аён дир. Қайси бир муаллим халқ оғзаки ижодини, кимдир қадимги давр ижод намуналарини, яна бошқаси янги давр адабиётини севиб, кўнгилдагидай ўқитишини эътироф этиши мумкин, лекин мумтоз адабиёт намуналарини ортиқча қийналишларсиз ўтаман дейдиган ўқитувчини топиш амри маҳол. Биз мазкур ишда аввал диққатни мумтоз адабиёт намуналари ўқитилишининг ҳозирги кундаги аҳволини таҳлил этишга қаратдик. Чунки бирор кимсага ниманидир тавсия этиш ёки ниманидир ўргатиш учун, аввало, ўша масаланинг жорий ҳолатини аниқлаб олиш зарур бўлади.

Шундай қилиб, ўрта мактабда мумтоз адабиёт қандай ўқитилмоқда? Аслида бу риторик саволга ўхшаб кетади – жавоби аниқ: яхши эмас. Лекин бу “яхши эмас”ликлар нималарда намоён бўлади? Сабаби нимада? Уларнинг илдизлари қаерга бориб тақалади? Ана шу саволларга жавоб топиш муҳим. Бу таҳхис қўйишдек бир гап. Шунга қараб чора изланади, тадбир белгиланади.

Бизнингча, қониқарсиз аҳволнинг икки: обектив ва субектив сабаблари мавжуд бўлиб, уларнинг бири бошқасининг чуқурлашувига сабаб бўлмоқда. Обектив омиллар ўқитувчи шахсиятидан кўра кўпроқ таълим мазмунини ташкиллаштирувчи муассасалар, директив ҳужжатлар билан боғлиқ. Биз бунда, аввало, стандартлар, дастурлар, дарслик ва методик ҳамда ўқув қўлланмаларини назарда тутмоқдамиз. Мустақиллик йиллари адабиёт бўйича ДТС ҳамда ўқув дастурлари ишлаб чиқилиб, бир неча бор такомиллаштирилди, дарсликларнинг бир неча авлоди чоп этилди. Мазкур ҳужжатлар шўро даврига нисбатан олинганда инқилобий дегулик даражада ўзгарган, такомиллашган. Улар олдиндан белгилаб қўйилган сунъий қолиплар асосида эмас, балки миллий ва умуминсоний қадриятларга, жаҳон таълим тизимида эришилган ютуқларга асосланган, янги педагогик тафаккурга таянган ҳолда яратилган. Ўрганиш учун танлаб олинган асарларнинг юксак бадий мезонлар талабига жавоб бериши, тарбияланувчиларнинг бадий дидини ўстиришга, маънавий оламини шакллантиришга, уларда юксак ахлоқий сифатлар шакллантира олишига, болаларнинг ёш хусусиятига мос келиши каби жиҳатларга қараб танлаб олинган. Мазкур давлат ҳужжатлари, дидактик ва методик ашёлар эълон қилиниб, нашрдан чиққач, ўз вақтида матбуотда муносабат билдирилган, асосан уларнинг ютуқлари, фазилатлари тўғрисида фикрлар билдирилган.

Биз стандарт ва дастурлардаги тўлдирилиши керак бўлган ўринлар, дарслик ва қўлланмалардаги бартараф этилиши лозим кўринган нуқсон ва камчиликлар борасида мулоҳазаларимизни баён этамизки, ечимини кутаётган муаммоларнинг талай қисми улар билан ҳам боғлиқ. Биз, аввало, стандартлар тўғрисида сўз юритамиз. “Давлат таълим стандартлари умумий ўрта, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим мазмунига ҳамда сифатига қўйиладиган талабларни белгилайди”¹. Умуман олганда адабиёт бўйича ДТС ушбу фаннинг мазмун ва сифатига қўйилган талабни қониқарли даражада акс эттиради. Мазкур ҳужжатнинг моҳият жиҳатдан яхлит, умумий характерда бўлишини назарда тутсак, унга жиддий эътироз билдиришга асос йўқ. Фақат назаримизда, янада аниқлаштирилиши керак бўлган ўринлар, хусусан, унда мумтоз адабиёт ўқитилишига доир мазмуний тафсилотлар, сифатий кўрсаткичлар алоҳида ўз ифодасини топиши мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз...

Навбатдаги фикрлар дарсликлардаги савол ва топшириқлар хусусида. Мустақилликнинг илк йиллари яратилган дарсликларнинг айримларида мавзулар, ўрганишга тавсия этилган матнлардан сўнг савол ва топшириқлар берилмаган эди². Бизнингча, бунга сабаб янги талаблар асосидаги дарсликларнинг тезлик билан яратилганлиги ҳамда матнлар бўйича савол ва топшириқларни ҳар бир ўқитувчи ўзининг тушунчаси, синфининг билим, савияси, тарбияланувчиларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиб мустақил тузишини назарда тутилган бўлса керак. Тажрибада шўро даврида билим олган адабиёт муаллимлари бу дарсликлардаги асарларни мустақил таҳлил қила олмасликлари, тақдим этилган асарларни ўрганиш бўйича дарсларни қандай ташкил қилишни билмасликлари маълум бўлиб қолди. Шунда ҳар бир мавзудан, матндан кейин унинг моҳиятини очишга қаратилган, асар бадииятини англашга йўналтирувчи, қаҳрамонларнинг руҳий олами тадқиқига йўл очувчи савол ва топшириқлар берилиши зарурлиги ойдинлашди. Жўяли ва аниқ мақсадни кўзлаган савол, топшириқлар адабиёт дарсларининг самарадорлигини таъминласа, фактларнигина қайд этишни талаб этувчи сўровлар машғулотлар савиясининг паст бўлишига олиб келади. Амалиётда савол ва топшириқлар моҳиятига кўра а) фактологик; б) концептуал каби икки турга ажратилади.

Фактологик саволлар асосан дарсликда мавжуд бўлган ёки ўқитувчи сўзлаб берган фактларни қайта сўзлаб беришни кўзлайди. Бундай саволлар устувор бўлган дарсларда ўқувчи фикрламайди, матн устида изланмайди. Чунки уларнинг жавоблари дарсликнинг ўзида берилган, фақат бирров ўқиб топиб олинса бас. Кўпинча амалиётда ўқувчилар дарсликдаги саволларга жавоб топиш уйга вазифа қилиб берилганда, дарслик саҳифаларининг четига жавоблари баён этилган ўринларга шу савол рақамларини қўйиб чиқишади. Энг ачинарлиси, баъзан уйга вазифани шу тарзда бажаришни ўқитувчиларнинг ўзлари кўрсатиб берадилар. Бир қарашда бу ҳамма учун

¹ Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисидаги қонуни. -Т.: “Ўзбекистон”, 1998.5-бет.

² Комилов Н., Тўхлиев Б. Ўзбек адабиёти. -Т.: “Ўқитувчи”, 1993.

кулай: бола қийналмайди, ортиқча зўриқмайди, бир зумда дарсни тайёрлаб кўяди. Аммо бу ҳолат адабий таълим учун қимматга тушмоқда. Оқибатда бадиий сўзни ҳис қилишдан маҳрум, бадиий асар таҳлиллаш кўникма ва малакаси шаклланмаган, мутолаадан завқ туймайдиган битирувчиларга эга бўлинмоқда.

Концептуал савол ва топшириқлар ўқувчини ўйлашга, мустақил фикрлашга, изланишга чорлайди, асар бадиияти, унинг мазмунига мустақил назар ташлаш, ўзига хосликларини, фарқли жиҳатларини топишга йўллаши жиҳатидан ғоят муҳим методик аппарат саналади. Китобдан уларга чайналган лўқма каби тайёр жавоблар топилмайди, ҳар бир саволга тайёрланиш, матнни синчковлик билан ўқиш, қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларини ўз қалбидан ўтказишга тўғри келади. Жавоб топиш йўлидаги ақлий, руҳий зўриқишлар аввалига қийин туюлсада, кейинчалик излаб топилган ҳақиқатлар, кашф этилган гўзалликлар ўқувчилар учун ширин “азоб”, эстетик лаззат манбаига айланади. Тасаввур учун икки муаллифлар гуруҳи томонидан бир (6-) синф дарслигидаги битта мавзу юзасидан берилган савол-топшириқларга диққат қаратайлик. Биринчи дарслик 6-синф учун Қ. Йўлдошев, Қ. Ҳусанбоева, Н. Ғуломова томонидан ёзилган бўлиб¹, 2000-2004 йилларда амалда бўлган. Унда “Қисаси Рабғузий”дан икки матн келтирилган. Биринчиси “Қисаси Одам алайҳиссалом” бўлиб, уч саҳифага яқин ва бу матн учун қуйидаги ўн савол ва топшириқлар берилган:

1. Оллоҳнинг Одамни яратишдан мақсади нима эканлигига эътибор беринг. Одамзот олам яратилганлиги туфайли пайдо бўлганми ёки олам одамзот яратилиши учун бино қилинганми? Одам сабабми ёки оқибат?

2. Одам алайҳиссалом вужудини яшаш учун Ердан бир ҳовуч тупроқ сўраган Жаброил, Исрофил, Мекоил ва Азроил сингари малойикаларни бир-бирига таққосланг. Муносабат билдиринг.

3. Одамларнинг ҳар хил табиатли бўлишининг асл сабабларини асар матнидан топиб изоҳланг.

4. Одамларнинг тупроқдан яратилиши сабабини матнга асосланган ҳолда изоҳлаб беринг. Тоғ, денгиз, осмон, олтин ва ернинг хатти-ҳаракатларини бир-бирига солиштиринг.

5. Ҳаввонинг яратилиш сабабини англатинг. Биринчи аёл нимадан бино қилинганлигини тушунтиринг.

6. Биринчи эркак ва аёлнинг ўзаро муносабатига эътибор қилинг. Ўша қадимий муносабат тарзининг ҳозирда ҳам мавжудлигига мисол келтира оласизми?

7. Оллоҳнинг наздида олимнинг мартабаси обидникидан минг карра баландлиги сабабини тушунтириб беринг.

8. Одам алайҳиссаломнинг қайси сифатлари туфайли фаришталар у кишига сиғинишга мажбур этилганлар деб ўйлайсиз? Фикрингизни қисса матнига таяниб асосланг.

¹ Yo‘ldoshev Q. va boshq. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik. -T.: “Yozuvchi”, 2002. 187-197-betlar.

9. Нарсалар исмини ўрганиш, умуман билиш, бирор нарса ёки ҳодисанинг моҳиятига етиш Одам алайҳиссаломга кимдан ўтганлигини матнга таяниб, тушунтиринг.

10. Намоз ўқиётганда икки қайта саждага борилишининг асл сабаблари нимада эканлигини асар матнидан топиб тушунтириб беринг.

“Қисаси Нух набий алайҳиссалом” деб номланган иккинчи матн учун ўн учта савол ва топшириқ берилган. Характерига кўра юқоридагиларга ўхшаш бўлганлиги уларни келтиришни лозим кўрмадик.

Иккинчи дарслик шу синф учун С. Аҳмедов, Р. Қўчқоров, Ш. Ризаев томонидан ёзилган¹ ва унда “Одамнинг яратилиши”, “Шайтоннинг лаънатланиши”, “Одам Ато ва Момо Ҳавонинг жаннатдан ҳайдалиши”, “Нух алайҳиссалом қиссаси”, “Қалдирғочнинг инсониятга дўстлиги”, “Қорун қиссаси”, хуллас, ҳаммаси бўлиб асардан олти матн бор. Шу олти матн учун умумий қилиб охирида қуйидаги ўн еттита савол ва топшириқ берилган:

1. Рабғузий ҳаёти ва ижоди ҳақида сўзлаб беринг.

2. «Қисаси Рабғузий» асарининг яратилиш тарихи қандай кечган ва асар қанча муддатда яратилган?

3. Оллоҳнинг олами яратишдан мақсади инсон эди. Инсонни яратишдан мақсади нима эди?

4. Оллоҳ нима учун инсонни тупроқдан яратди? Бундан ҳикмат нима эди? Бу ҳикматни тушунтириб беринг.

5. Оллоҳга тупроқнинг қайси хислати маъқул келди?

6. Оллоҳнинг менинг ҳузуримда “минг обиддан бир олим афзалроқдур” деган сўзларини насрий баёндан фойдаланиб шарҳланг.

7. Азозил қайси қилиғи учун Оллоҳнинг ғазабига учради ва унга нима деб ном берди?

8. Одам Ато ва Момо Ҳавонинг жаннатдан ҳайдалиши тафсилотини ва уларнинг хатога йўл қўйишига ким ким сабабчи бўлганини гапириб беринг.

9. Нух пайғамбарнинг инсоният олдидаги хизматлари нимада?

10. Оллоҳнинг бирлигини хоҳламаганлар қандай жазоландилар?

11. Нух пайғамбар ўз кемасини нима мақсадда ясади?

12. Нух пайғамбар ўғилларига тавсиф беринг.

13. Илон Нух пайғамбарга қандай хизмат қилди ва ўз хизмати учун қандай ҳақ талаб қилди?

14. Илон овқати инсон эти эмас, балки сув бақаси бўлиб қолишида Қалдирғоч қандай хизмат қилди?

15. Қалдирғоч Иброҳим алайҳиссаломга қандай яхшилик қилди ва бунинг учун қандай мукофотга сазовор бўлди?

16. “Қалдирғочнинг инсонга дўстлиги” мавзусида содда режа тузинг ва уни ёзма баён этинг.

17. Қорун кимнинг ризқини ўғирлади ва бунинг учун қандай жазо олди?

¹ Ahmedov S. va boshq. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik. -T.: “Ma’naviyat”, 2005. 199-219-betlar.

Агар диққат қилинса, биринчи дарсликдаги савол ва топшириқларнинг барчаси концептуал характерга эга бўлиб, ҳар бир матнга алоҳида тузилган. Уларга жавоб топиш учун ўқувчи матнга мурожаат қилиши, унинг моҳияти тўғрисида фикр юритиши лозим бўлади. Яъни бола тафаккурида бир неча идрокий босқичларни ўташи орқали бадиий ҳақиқатдан ҳаётий ҳақиқат томон боради. Бу ерда қизиқ бир ҳолат кузатилади. Ижодкор бадиий асар яратар экан, ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантиради. Адабиёт дарсларида муваффақиятли тузилган савол, топшириқлар эса терс жараёни вужудга келтиради: ўқувчи бадиий ҳақиқат орқали ҳаёт ҳақиқатига қайтади, турмушга чуқурроқ назар ташлайди, олам ва одам муаммолари борасида фикр юрита бошлайди.

Кейинги дарсликдаги муаллиф ҳаёти ва ижоди тўғрисидаги мақолани ҳам қўшганда етти матн учун ўн еттита, яъни ҳар бир матн учун учтага яқин савол ва топшириқлар таҳлилнинг бировз ғариб бўлишига олиб келиши мумкин. Ижодкор, изланувчи ўқитувчи бу камчиликни тўлдириб кетади, лекин бундай ўқитувчиларнинг камлиги дарсликларнинг мукамал бўлишини тақозо қилади. Бу дарсликдаги савол-топшириқларнинг сифатига келсак, олитаси концептуал (5-, 6-, 8-, 9-, 12-, 16- саволлар), қолган ўн биттаси фактологик характерда эканлиги кўринади. Мазкур дарслик устида ишладан келадиган самара ҳам тахминан шу нисбатда бўлади.

Шу ерда бир эътироз туғилиши мумкин: дарсликка ёпишиб олиш шартми, ўқитувчи умуман уларга қарамай, янги, сифат ва мазмун жиҳатидан фарқланувчи бошқа савол ва топшириқларни тузиб олса бўлди-ку! Замонавий адабиёт намуналарини ўқитишда балки айрим ўқитувчилар бунинг уддасидан чиқарлар, лекин мумтоз намуналарга келганда бунга ишониш қийин. Негаки ўқитувчиларимиз мумтоз адабиётни тушунишга қийналадилар. Ўзи тушунишга қийналадиган муаллим қандай қилиб дарслик ёзган муаллифдан ўтказиб савол, топшириқлар тузиши мумкин?

Айтилган фикрлардан фактологик савол ва топшириқлар машғулотларда доим ўзини оқламайди, амалиётда қўлланмаслиги маъқул деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Биз дарснинг фақат шу типдаги саволлар асосига қурилишига қаршимиз. Аслида фактологик савол ва топшириқлар ўз ўрнида қўлланса, асар таҳлиliga усталик билан сингдириб юборилса, самарадорликни таъминлашга хизмат қилади. Масалан, Бобур ижоди ўрганилаётганда аввал шоир ҳаёти ва фаолияти тўғрисида сўраш жоиз. Фактлар дарсликларда бор ва бунинг устига муаллим қўшимча маълумотлар берган бўлиши мумкин. Бу орқали ўқувчиларга Бобурнинг шонли ҳаёт йўли, аччиқ қисмати тўғрисидаги тасаввур жонлантирилади, шахсиятидаги улуғворлик, бутунлик эслатилади. Мазкур фактологик саволдан сўнг шоирнинг шахсий тақдири унинг ижодига, асарларининг поэтик мазмунига, образлар тизимига таъсири билан боғлиқ концептуал топшириқлар берилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқитишдаги нокомликларнинг субъектив – адабиёт ўқитувчиси шахси билан боғлиқ сабаблари ҳам бор. Муаллимлар касбий тайёргарлигининг пастлиги мумтоз адабиёт намуналарини ўрганилишидаги оқшашларнинг

асосини ташкил қилади. Аслида адабиёт ўқитишдаги энг оғрикли нуқта шу. Адабиёт ўқитувчиларининг аксариятида мумтоз адабиёт намуналарини ўрганишда нимани қандай ўқитиш кераклиги тўғрисида етарли тушунча йўқлиги дарсни тўғри ташкил қилолмасликнинг асосий сабабларидан бири бўлиб қолмоқда. Улар ўз фанлари ўқитилишининг ўзига хос жиҳатларини тўла англаб етмасликлари боис мумтоз адабиёт ўқитилишидан кутилаётган натижа юзага чиқмай қолмоқда. Ўтган асрда адабиёт ўқитиш илми ривожига улкан ҳисса қўшган рус методист олимлари В.А. Кан-Калик, В.И.Хазанларнинг “Мактабда адабиёт ўқитишнинг психологик-педагогик асослари” номли рисоласида адабиёт ўқитувчисининг касбий тайёргарлигига алоҳида урғу берилади ва адабий-таълимий меҳнатнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, бадиий-педагогик вазифаларнинг *бадиий-тадқиқий, бадиий-конструктив, бадиий-ташқилий* ва *бадиий-коммуникатив* тарзидаги таснифини келтирадилар ва уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталадилар¹.

“...адабиёт ўқитувчиси ҳар бир китобхон ўқувчи қандайдир янги, ҳали маълум бўлмаган томонларини очиши мумкин бўлган бадиий матнни тадқиқ қилиши лозим бўлади. У, шунингдек, ўқувчиларга хос бадиий идрокни ҳам тадқиқ қилиши керак, бу эса инсон эстетик фаолиятининг умумий қонуниятларини акс эттириб доимо индивидуал, бинобарин, нимаси биландир такрорланмас характерга эга бўлади”². Адабиёт муаллими ҳар бир машғулот учун ўрганилажак асарни тадқиқ қилиши, ундаги шакл ва мазмун бирлигида ифода этилган поэтик фикрни мутахассис сифатида идрок этиш баробарида бадиий матн воситасида тарбияланувчиларда эстетик дидни ривожлантириш, уларнинг маънавиятини шакллантириш, шахслик сифатларини қарор топтириш бўйича ҳам изланиши керак бўлади. “Агар олимнинг вазифаси мураккаб бутунлик бўлмиш бадиий асар моҳиятига кира билиш бўлса, мактаб таҳлилининг вазифаси нафақат асарнинг объектив мазмунини очиш, балки унинг ёрдамида ҳар томонлама ривожланган ўқувчи шахсини шакллантиришдан иборат. Шунинг учун бир бутунликдан иборат бу икки вазифа ечимини таъминловчи воситаларни топиш лозим бўлади”³.

Ҳозирда адабиёт ўқитувчилари мумтоз адабиёт намуналарини тушунишга қийналишлари ёки аксарият ҳолларда ундан маъно чиқара олмасликларининг гувоҳи бўламиз. Ўзи зўрға тушунаётган ёки тушуна олмаётган матнни қандай идрок этсин?! Идрок этилмаган асарни ўқувчига тушунтириш тўғрисида гапиришнинг ўзи кулгили.

Республиканимннг турли туман ва шаҳарларида ўтказган суҳбат ҳамда кузатишлардан маълум бўлдики, аксарият ўқитувчилар дарсликларда берилган асар шарҳларини ўқиб ёки айтиб берадилар, ўқувчилардан ҳам айнан шуларни такрорлашни талаб қиладилар. Ўқитувчининг ўзи фикр

¹ Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – Москва.: «Просвещение», 1988. с. 62-131.

² Порфессиограмма учителя русского языка и литературы/ Сост. М.Г. Качурин. – Ленинград.: 1979. – С. 11.

³ Коровин В.Я. Анализ художественного произведения в курсе литературы IV-VII классов (на материале произведений советской литературы). –Москва.: 1977. С.32

боқимандаси, пассив истеъмомчи мақомида бўлган ва ўқувчисидан ҳам шуни талаб қилган машғулотларда адабиёт дарсларининг савияси паст бўлиши тайин. Қанчалик аччиқ бўлмасин, кўпчилик адабиёт дарслари шу аҳволда эканлигини тан олишга тўғри келади.

Дарсликдаги тайёр таҳлил, шарҳлар ҳам ўзига хос тадқиқотдир. Уларни тушуниш, айтилган, айтилмаган маъно қирраларини идрок этиш, муаллифларнинг таҳлилдан кўзлаган мақсадини фикран қамраб олиш учун ўқитувчидан таҳлил малакаси, тадқиқий идрок талаб этилади. Чиндан ҳам “...адабиёт ўқитишнинг сифатини ошириш муаммоси бадиий-тадқиқий вазифаларга педагогик фаолиятнинг бирламчи унсури сифатида ёндашиш орқали ҳал этади”¹. Бунда бадиий-конструктив ишларнинг оқилона уюштирилиши алоҳида аҳамият касб этади.

“Бадиий-тадқиқий ва бадиий-конструктив вазифалар ўзаро алоқадордир. Адабий материалнинг таълимий-тарбиявий материалга айланиши, унинг ўзига хос “педагогик трансформация”га учраши филологдан конструктив фаолиятга киришишни, яъни, билим беришнинг мақсадга мувофиқ методикасини ишлаб чиқишни тақозо этади”². Бадиий конструктив фаолият ҳам ўзига хос ижоддир. У ўқув материалига тарбияланувчилар ёши, билим савияси, кўникма ва малакалари, мойилликларига мос педагогик шакл беришда намоён бўлади.

Кўп ҳолларда бир хил тайёргарлик билан параллел икки синфда ўтилган дарс бир-биридан кескин қилади. Бир синфда жонли, ҳаяжонга тўла дарсга асос бўлган мавзу иккинчи синфда ўта зерикарли, сўник, ҳиссиз тарздаги машғулотга айланди. Бунинг ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Ҳар синф жамоаси ўзгача бир олам. Ҳудуд жиҳатдан яқинлиги ёки турли жойлардан йиғилганлиги, ижтимоий келиб чиқишлари, бошланғич синф ўқитувчиси ким ва қандай бўлганлиги, синфнинг жамоа бўлиб шаклланганлик даражаси ва ҳоказо омиллардан келиб чиқиб дарсни шакллантириш, режалаштириш лозим. Конструктив ижод эртанги дарс кўчирмаси билан бошланади. Ўқитувчи қайси синф учун қандай мавзуда машғулот олиб бориши кераклиги, ўрганилажак матннинг қайси адабий тур ва жанрга мансублиги, мавзунинг янгилиги ёки олдингининг давоми эканлиги, бошқа фанларга алоқаси каби жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда дарс лойиҳасини “чизади”, уни муайян қисмларга тақсимлаб, дидактик шакл беради. Масалан, 9- синфда Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони ўрганилади дейлик. Уни ўтказиш бўйича бир неча дарс қолипни тузиш мумкин:

1. Олдинги дарсда ўрганилган мавзу – шоир ҳаёти, ижоди, “Ҳайрат ул-аброр” достони юзасидан дарсликдаги савол ва топшириқлар билан ишлаш орқали ўтган мавзунини сўраб, уй вазифасини текширади. Сўнг ўқитувчи “Фарҳод ва Ширин” достони ҳақида қисқача маълумот бериб, дарсликдаги матн билан таништиради ҳамда биринчи қисм учун берилган савол ва

¹ Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – Москва.: «Просвещение», 1988. С. 77.

² Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – Москва.: «Просвещение», 1988. С. 77.

топшириқлар билан ишлайди. Агар вақт етмаса, савол ва топшириқлар билан ишлашни уйга беради.

2. Олдинги дарсда “Фарҳод ва Ширин” достонининг биринчи қисм парчаси билан танишиш уйга топшириқ қилиб берилганлиги боис уни тўла таҳлил қилиш учун савол ва топшириқлар билан ишлашга киришилади. Ўтган дарсни сўраш мавзу тўлиқ тугагандан кейинги умумий такрорлаш ва мустаҳкамлаш машғулотига қолдирилади.

3. Машғулот аввалидан парча таҳлилига тутиниб, дарсликдаги ҳамда кўшимча тарзда ўқитувчининг ўзи тузган савол ва топшириқлар асосида уни ўрганиш, шунингдек, ўтилган дарсни янги мавзуга боғлаш асносида сўраб ва мустаҳкамлаб борилади.

4. Асар байтма-байт ўқилади, мазмуни ўзлаштирилади, бадиияти шарҳ этилади, образлар характери, руҳий-маънавий олами, шоирнинг бадиий маҳорати таҳлил давомида бир бутунликда очиб борилади. Лекин дарсликдаги савол ва топшириқларга диққат қилинмайди.

5. Ўқувчилар гуруҳларга бўлиниб, ўқитувчининг топшириғига кўра уйда ўрганиб келишган матннинг ўзларига берилган қисмини ёки ундаги образни ёхуд муаммони таҳлил этиб, ўз мулоҳазаларини баён этадилар, бошқа гуруҳ фикрларига муносабат билдирадилар, керак ўринда баҳсга киришадилар.

Айни бир мавзу юзасидан дарснинг яна бир қанча вариантларини келтириш мумкин. Биз келтирган қолиплар гўё дарснинг скелети бўлиб, уларга мускул, томир, эт, тирноқ каби узвларни ҳам жойлаштириш керак. Бу ўқитувчининг билими, маҳорати ва, энг асосийси, юқорида айтилган омиллардан қайси бирининг етакчилигига боғлиқ. Буни ҳис этгандагина ўқитувчи олдин бир синфда ўтган яхши дарсни ёндош синфда айнан такрорлашни эмас, балки ўқувчилар жамоасининг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда тамомила янги ва бетакрор машғулотни ўтказишга ҳаракат қилади.

Мактаб амалиётида мумтоз асарларни ўрганиш дарсларига назар ташлаганда, бор-йўғи икки-уч машғулот қолипи борлигига гувоҳ бўламиз. Мумтоз шеърят жанрлари ўрганилаётганда олдин ўтилган мавзу такрорланади, яъни уй вазифаси текширилади, адибнинг ҳаёти ва ижодини батафсил баён қилиб бериш сўралади, агар бирор асар ёдлашга берилган бўлса, ўқувчилар бир-бир турғизиб айттирилади, ёдламаганларга танбеҳ берилади. Буларга дарснинг ташкилий қисми қўшилиб, шундоқ ҳам қисқа, ўрта ҳажмли бир шеърни таҳлил қилишга зўрға улгуриладиган 45 минутлик машғулотнинг ярми сарф этилади. Сўнг янги мавзуга қўл урилади: адибнинг ҳаёти ва ижодини ўқитувчи сўзлаб беради. Кейин ўрганилаётган шеър ўқилади, уни аввал ўқитувчи, кейин бир неча ўқувчи дарсликдан ифодали ўқишга ҳаракат қилади. Баъзи ўқитувчилар шеърнинг бадииятини таҳлил қилиб берадилар. Қизиқки, республикамиздаги деярли барча адабиёт муаллимлари шеър бадиияти, шоирнинг маҳоратини аниқлаш деганда асосан бадиий санъатларни топишни тушунишади ва тушунтиришади. Аксарият ҳолларда шундай таҳлил шакли кузатилади: *“Бу байтда шакли бир хил, аммо маъноси ҳар хил сўзлар қўлланмоқда, бу – тажнис санъати. Кейинги байтда эса “оқ” ва “қора” сўзлари ишлатилган, улар тазод санъатини юзага*

келтиради. Мана бу байтда “талаб”, “толиб”, “матлаб” сўзлари биринкетин келганига гувоҳ бўламиз. Одатда ўзакдош сўзларнинг бир байтда берилиши иштиқоқ дейилади. Кўрамизки, шоир ўз шеърларида бадиий санъатлардан моҳирона фойдаланган. Қани, болалар, сизлар кейинги байтлардан бадиий санъатларни топишга ҳаракат қилиб кўринг-чи”. Бадиий таҳлил шу таҳлит ҳиссиз мисол излаш машғулотига айланиб кетади. Болалар бадиий санъатнинг нимаси санъат, уларнинг маҳоратга қандай алоқаси борлигини билмай, бу ҳақида ўйламай ҳам мактабни битириб кетмоқдалар.

Эпик ёки лиро-эпик асарларни ўрганишда эса юқорида қайд этилган қолипдаги уй вазифаси сўралгач, ўқитувчи сюжетни гапириб беради. Кейин агар ҳафсала қилса, ўзи ўқийди ёки ўқитади. Асарнинг ҳар бир образи тўғрисида тўхталиб, унинг яхши, олижаноб ёки ёмон, қабих ишларини муҳокама қилади. Шундан сўнг хулоса чиқарилади: адиб асарда шундай мавзунини кўтарган, бундай ғояни илгари сурган, биз учун катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бу бир неча авлод ўқитувчилардан ғариб бир мерос сифатида олдингилардан кейингиларга ўтиб келмоқда. Аксарият мактаб битирувчилари йиллар ўтиб мумтоз адабиёт намуналари ўрганилган дарсларни бир қолипдаги зерикарли, тушунарсиз машғулот сифатида эслашади. Адабиёт дарслари қурилмаси “ҳиссий-бадиий шакл”¹ тусини олмагунча бу ҳолат давом этаверади.

Айни пайтда адабиёт дарсларинини тўғри ташкил этиш муаммосига методикада ҳам алоҳида аҳамият берилади. “...умумтаълим мактабларида фан асосларинини ўқитиш асос эътиборига кўра коллектив характерга эга. Бундан келиб чиқиб, педагог ўқувчиларининг позитив ижтимоий мазмунга эга ўзаро алоқаларинини ҳисобга олибгина қолмай, балки тизимли тарзда таъминлаб бориши ҳам керак. Хуллас, гап ўқитувчи фаолиятининг муҳим соҳаси – ташкилотчилик тўғрисида бормоқда”². Одатда дарсни ташкил этиш деганда машғулоти учун етарли шарт-шароитнинг яратилиши: жиҳозланган синф хонаси, таълим иштирокчилари (ўқитувчи, ўқувчилар)нинг ҳозирлиги, давомли ва тизимли равишда белгиланган вақтда машғулотларнинг ўтказилиши, дарслик, қўлланма ва бошқа керакли воситалар билан таъминланганлиги каби қатор омиллар тушунилади. Бу деярли барча предметларга тегишли дарсни ташкил этиш шаклидир. Айни вақтда, адабиёт предметининг бадиий-ташкилий кўриниши мутлақо ўзига хосдир.

Ҳар қандай дарсда ўқитувчи – ўқувчилар, ўқитувчи – алоҳида ўқувчи, ўқувчилар – алоҳида ўқувчи шаклидаги муносабатлар ташкил этилганини кузатиш мумкин. Ушбу шакллар ўқувчилар жамоасидаги шахслараро мулоқотни таъминлашга хизмат қилиши керак. “...жамоада ўзаро психологик таъсир қонунияти амал қилади, бунинг натижасида юзага келган кайфият ўзининг кучини орттира бориб, одамдан одамга тезда юқиши мумкин.

¹ Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – Москва.: «Просвещение», 1988. С. 82.

² Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. – Москва.: «Просвещение», 1988 С. 99.

Коллективни “оловлантириш” айрим шахсга нисбатан қийинроқ кечади, аммо кейин эса туйғулар жуда ёрқин ёлқинланиши мумкин. Болалар ёлғизликдагидан кўра биргаликда ҳодисаларни ёрқин ва чуқур ҳис этадилар”¹. Адабий таълимдаги мулоқот фақат фикр алмашишдан иборат бўлмайди. Ўқитувчи машғулотларда олдиндан қатъий ишлаб чиқилган муайян педагогик тадбирлар асосида ўзининг, ўқувчиларининг ўзаро қараш, кечинма ва туйғуларининг уйғунлашувини ташкил қилмоғи керак. Яъни ўқитувчи ўзидаги ёки маълум бир ўқувчи, баъзи ўқувчиларда ўрганилаётган асар туфайли юзага келган ҳиссиётни бошқаларга юктириши, муҳим қараш, оригинал талқинларни синф жамоасига етказиш устида ишлаши керак. Адабиёт дарсларида туйғулар бирдан учқунланиб, ўқувчи қалбини тўлқинлантириб юбориши мумкин. Бу учқунни ёйиш учун ўқитувчи уни ўз вақтида илғаб, зудлик билан дидактик тадбирлар белгилаши катта аҳамият касб этади. Синф жамоасига унинг маълум аъзоларида вужудга келган туйғуларни юктириш, фикрлар билан ўртоқлашиш, фарқли қарашларга таяниб баҳслар ташкил қилиш учун ўқитувчидан маҳорат, уқув, педагогик фаросат талаб қилинади. Чунки бу вазифани расмий оҳангдаги талаблар билан амалга ошириб бўлмайди.

Мисол учун, 9-синфда “Фарҳод ва Ширин” достонидан олинган Фарҳоднинг ўлим олдидаги ҳолати тасвирланган парча ўрганилишига бағишланган дарсда бадиий-конструктив вазифадан келиб чиқиб, гуруҳ шаклидаги машғулот танланган бўлсин. Синф ўқувчилари уч гуруҳга бўлинади. 1-гуруҳ фарзандидан ажралган отанинг ҳолати, 2-гуруҳ онанинг изтироблари, учинчи гуруҳ Фарҳоднинг андуҳлари тасвирини ўрганиб, шарҳлашлари керак. Вазифани уддалаш учун ҳар бир гуруҳ олдин парчани ўқиб ўрганади. Ўқитувчи сиртдан уларни ўз ҳолига қўйгандай туюлса-да, ҳар бир гуруҳдаги жараённи синчковлик билан кузатиши, уларнинг ҳар бир аъзоси фаолиятидан хабардор бўлиб туриши керак. Дейлик, 2-гуруҳ бошчиси Нодир исмли ўқувчи асардаги она изтироблари ифодаси юзасидан қарашларини баён этиб беришини айтади. Унгача ўқитувчи шу гуруҳдаги ҳиссиётчан Ҳилоланинг парчадан ўта таъсирланиб, кўзлари намланганлигини илғаган бўлади. Шу хилдаги сезгирлик ўқитувчига Ҳилоладаги туйғуларнинг бошқаларга юқишини таъминлаш учун тезлик билан иш кўриш имкониятини беради.

— Жуда яхши дейди,- ўқитувчи. – Биз ҳозир гуруҳ номидан Нодир берадиган жавобни эшитамиз. Лекин менда бир таклиф бор. Келинглари, олдин синфдошингиз Ҳилоладан асардаги она изтироблари ифодаланган парчани яна бир марта ифодали ўқиб беришни сўрайлик.

Шунда Ҳилола ҳаяжон билан, титроқ овозда парчани ўқиб беради. Қизнинг самимий туйғулари, ҳаяжони бутун синфга таъсир этади, барча у билан бирга ички титроқни ҳис эта бошлайди. Шундан сўнг Нодирнинг шарҳи бу кечинмаларнинг янада чуқурлашувига олиб келади. Сўнг гуруҳнинг бошқа аъзоларига қўшимчалар қилиш, тўлдириш имконияти

¹ Лутошкин А.Н. Эмоциональная жизнь детского коллектива. –Москва.: 1978, С.33.

берилади. Шунингдек, улар бошқа гуруҳ аъзоларининг саволарига жавоб ҳам берадилар. Гуруҳнинг тақдимоти тугагач, нариги икки гуруҳ аъзолари таҳлилга муносабат билдирадилар, 2-гуруҳ назардан қочирган нуқталарни шарҳ қиладилар. Шу тариқа жигаргўшасидан жудо бўлган она изтиробларининг яхлит манзараси ўқувчилар кўз олдида намоён бўлади. Вақт йўқотмаслик, ортиқча тафсилотлар, қайтариқ фикрларга йўл қўймаслик учун ҳам ўқитувчи тезкор тадбир кўриши: керак бўлганда кимнингдир сўзини бўлиши, қўшимча савол билан фикрини йўналтириши, қисқа ва аниқ гапиришни талаб этиши зарур бўлади.

Ўқитувчи талабаларининг фикр ва туйғуларини бошқариш учун синфдаги ҳар бир ўқувчининг имконият ҳамда қобилиятини яхши билиши шарт. Амалда бадий-конструктив вазифалар тўғри йўлга қўйилмаганлиги боис мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишда педагогик ташкилотчилик яхши эмаслиги кўзга ташланади. Ўқитувчилар маълум бир ўқувчи ёки ўқувчилар гуруҳида юзага келган бетакрор ҳиссий ҳолат ёки қарашни бутун синфга ёйиш, уларнинг туйганлари ва иллаганларини бутун синфнинг мулкига айлантириш орқали бошқаларда ҳам шундай фаолиятга рағбат уйғотиш лаёқатига эга бўлишлари керак. Афсуски, адабиёт дарсларини ташкил этиш борасида ўқитувчиларнинг ишлари қониқарли эмас.

Ўқитувчининг ташкилотчилиги унинг бадий-коммуникатив вазифаларни нечоғлиқ уддалашида намоён бўлади. Бадий коммуникация ўқитувчи билан синф ва ҳар бир ўқувчининг, ўқувчилар билан асар матнининг, ўқувчилар билан ўқувчининг машғулот давомида ва, ҳатто, машғулотдан кейинги ўзаро мулоқотини ташкил этишдир.

Бадий-тадқиқий, бадий-конструктив, бадий-ташкилий вазифаларга доир қарашлар якуни сифатида айтиш мумкинки, мумтоз адабиёт намуналарини ўрганишга бағишланган дарсларнинг энг катта камчилиги машғулотларда матн устида етарлича ишланмаётганлиги, асар поэтикаси ва адибнинг маҳорат оламига кириб борилмаётганида намоён бўлади. Айни пайтда ўқитувчиларнинг пухта ишланган илмий-методик адабиётларга муҳтожлиги сезилмоқда.

I.2. Мумтоз адабиётни ўқитишдаги мураккабликлар ва уларнинг тавсифи

Дарсларда мумтоз асарларни ўрганиш халқ оғзаки ижоди намуналари, янги давр адабиётини ўқитишдан кўра мураккаброқ. Ана шу мураккаблик нимада эканлигини аниқлаб, уларни бартараф этиш йўллари ишлаб чиқиш лозимдир. Бизнингча, мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишдаги мураккабликларнинг ички ва ташқи омиллари мавжуд. Ички омилларга мумтоз адабиётнинг шакли, мазмуни ва табиатида мавжуд бўлган хусусиятлар киради. Ташқи омиллар эса қараш, муносабат ва ёндашувларнинг турличалигидан иборатдир.

Мумтоз адабиёт намуналарни тушуниш ва тушунтиришдаги мураккаблик, аввало, асарларнинг луғавий таркибидаги қийинчиликда кўринади. Ҳақиқатан, мумтоз асарларда архаик ва ўзлашган сўзлар кўп қўлланган. Олинма сўзларнинг аксарияти араб ва форс тилларига тегишли бўлиб, уларнинг *луғавий* ҳамда *матний* (контекстаул) маъносини аниқлаш лозим бўлади. “Агар тожикча сўзлар ўзбек тилига сўзлашув тили орқали, адабиёт орқали ва бошқа йўллар билан кирган бўлса, араб сўзлари, биринчидан, китоб, мадраса, дин орқали... кирган. Айрим мутахассисларнинг фикрича, ҳозирги ўзбек адабий тилида арабча сўзлар бундан 20-25 йил илгари луғат таркибининг 13% дан 20% гача бўлган миқдорини ташкил этган”¹.

Илм-фан, таълим, адабиёт ва санъатда араб ва форс тилларининг мавқеи асрлар давомида баланд бўлган. Бир неча юз йиллар давомида илмий асарларнинг аксари араб тилида, бадий асарлар туркий тил билан бир қаторда форс тилида яратилган. Шу боис бу икки тилга мансуб луғавий бирликлар ўзбек сўзлашув ҳамда китобий тилидан мустаҳкам жой олиб, кўплаб сўзлар фаол луғат бойлигимизга айланган. Мумтоз шоирларнинг деярли барчаси араб ва форс тиллари мукаммал ўргатиладиган мадрасаларда ўқиганлар, бу тилларда яратилган жуда кўп асарларни ўқиганлар. Шоирларнинг бадий тафаккури шу тилларда ёзилган мумтоз асарлар таъсирида шаклланган. Ижодий онг, бадий тафаккурдаги тайёр форсий, арабий адабий қолиплар, шакл ва иборалар асарларни яратиш жараёнида ўз-ўзидан қуйилиб келаверган. Натижада ўзбек тилининг фаол луғат бойлигидан жой олмаган, сўзлашув тилига ўзлашмаган талай сўзлар мумтоз асарларда қўлланилган. Айни шу фақат бадий асарлардагина учраб, тилга ўзлашмаган сўзлар мумтоз асарларнинг “қийин”лигига сабаб бўлаётган ички омилдир. Ҳақиқатан ҳам ўқиётган асардаги ҳар уч-тўрт сўзнинг биттаси нотаниш, нутқий фаолиятида қўлланилмаган бўлса, кишининг иштиёқи сўнади.

Тасаввур учун амалдаги дарсликларга мурожаат қиламиз. 6-синф дарслигидаги қуйидаги парчага диқат қилайлик: “*Улугни боргоҳида хирадманди дониш ва ақли хиради боҳуш ҳар қанча кўп бўлса ҳам оз бўлур.*

¹ Алиев А, Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. -Т.: “Ўзбекистон”, 1994. 27-бет.

Хусусан, подшоҳи олдиға уч тоифадин гузир йўқдур: аввал, олими боамалки, подшоҳнинг охиратлик асбобини тараддудиди бўлса. Иккинчи вазири соҳиби раъйки, подшоҳнинг дунёлик яроғини тараддудиди бўлса. Учинчи, муншийи ростнавис, қаламзану нигоҳдору шамширзан бўлса”¹. Мазкур жумлалар “Зарбулмасал”дан олинган. Қирқ учта сўз иштирок этган бу парча учун куйидаги ўн учта луғат берилган: Боргоҳ – шоҳ қабулхонаси, сарой; хирадманд – оқил, доно, донишманд; дониш – илм, маърифат, ақл, идрок; боҳуш – эс, ҳушли; Гузир – бирор нарсадан халос бўлиши; олими боамал – илмга амал қиладиган олим; охират асбоби – охират учун зарур илмлар; соҳиби раъй – ақл-тадбир эгаси; мунший – котиб; ростнавис – ҳақиқатни ёзадиган; қаламзан – котиб; нигоҳдор – назорат қилувчи; шамширзан – шамшир урувчи, бу ерда: ёзишга уста маъносида.

Ўқувчига, ҳатто, ўқитувчига ҳам луғатдан фойдаланиб матндан маъно чиқариш ёқавермайди. Чунончи, мазкур парчанинг охирги “Учинчи, муншийи ростнавис, қаламзану нигоҳдору шамширзан бўлса” жумласидаги олинма сўзларни луғатдаги муқобили билан алмаштирса, “Учинчи, котиб ҳақиқатни ёзадиган, котиб, назорат қилувчи, ёзишга уста бўлса” тарзидаги ифода шаклланадики, ундаги фикр мавҳум бўлиб, 6-синф ўқувчиси бирор нима англаши қийин кечади. У ҳайрон бўлади: “муншийи ростнавис” (ҳақиқатни ёзадиган котиб) иборасидан кейин нега яна котиб маъносидаги “қаламзан” сўзи берилган. Нима учун котиб назорат қилувчи (нигоҳдор) бўлиши керак? Ҳар қандай котиб ёзишга уста бўлиши керак. Шундай экан, нима сабабдан унинг “шамширзан”лик сифати алоҳида таъкидланмоқда?” Дарсликдаги луғат кишида Гулҳаний сўзларни пала-партиш ва ўринсиз ишлатган экан деган ўй туғдиради. Аслида мумтоз адабиётининг ёрқин намоёндаси бўлмиш адибда айб йўқ. Бу ердаги ғализлик дарслик-мажмуа муаллифлари хатоси натижасидир. Улар арабча ва форсча сўзларнинг луғавий маъносини олганлару, шу маънолар билан ўқилган матндан қандай мазмун юзага келишига диққат қилмаганлар.

Бадий асар илмий асардан сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланиши билан фарқ қилишини мутахассис бўлмаган одам ҳам билади. Келтирилган парчадаги “қаламзан” *хушхат* (чиройли ёзадиган), “нигоҳдор” *бехато ёзувчи*, “шамширзан” *тез ёзувчи* маъносида қўлланган. Демак, унда котибга қўйиладиган талаблар кўрсатилган, яъни котиб ростгўй, хатни чиройли, бехато ва тез ёзувчи бўлиши керак. Сўзларнинг матндаги маъносини ўйламай, луғавий маъноларнигина бериш шундоқ ҳам мураккаб бўлган матнни янада қийинлаштириб, тушунарсиз ҳолатга олиб келган. Шу дарсликнинг 223-бетидаги мазкур асардан олинган куйидаги жумлаларга диққат қилайлик: “*Шул аснода меҳмонсарони олдида бир жўй бор эди – иккиси* (Кабутар билан Зоғ – В.Қ.) *сув ичмоққа қасд қилди. Меҳмонсарони ичида бир рустойи азбаройи сайд ўқин созлаб, мунтазир ўлтуруб эрди... Зоғдин рустойи ўқин отиб ўткарди, қушига ем қилди*”. Ушбу гаплардаги изоҳталаб сўзларга дарсликда куйидагича луғат берилган: меҳмонсаро –

¹ Ahmedov S. va boshq. Adabiyot. 6-sinf uchun darslik. -T.: “Ma’naviyat”, 2005. 221-bet.

меҳмонхона; жўй – ариқ; рустой – қишлоқи, нодон; азбаройи – учун, сабабли; сайд – ов.

Биринчи ва учинчи гапларни болалар осон тушунадилар. Лекин иккинчи гап луғат ёрдамида ўқилса, шундай жумла пайдо бўлади: “Меҳмонхона ичида бир нодон учун ов ўқин созлаб, мунтазир ўтирар эди”. Ўта зеҳнли ўқувчилар матндан келиб чиқиб, маънони фаҳмлаб олишлари мумкин. Лекин аксар болалар матнни тўғри тушунмайдилар. Аввало ўқувчи олдида изофа билан боғлиқ “тўсиқ” бўлса, иккинчидан, “рустой” сўзининг луғавий маъноси (нодон, аҳмоқ) келтирилган бўлса ҳам матний мазмуни тўғри берилмаган. Бу сўзни “ёмон ниятли” деб изоҳлаш тўғри бўлади. Олтинчи синф ўқувчиси ёш ва ақлий хусусиятига кўра *“бир рустой азбаройи сайд”* жумласини “қушларни овлаш ниятида пойлаб ётган ёмон ниятли киши” тарзида изоҳлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Синфлар юқорилагани сари мураккаблик янада ортиб боради. 9-синф адабиёти дарслигида Навоийнинг “Хайрат ул-аброр” достонидаги ўнинчи мақолатнинг аввалида *“Ростлиқ таърифидаким, вужуд уйи бу туз сутун била барпой. Ва ул уй шабистони ҳаримида бу шамъи анвар мажлисорой бўлур. Ва эгрилик нафйидаким, агар эгри киши зулфдек сиймбарлар юзида ер тутаркан, боши кесгулик. Ва агар аждоҳдек ганж устида ҳалқа урарким, ўлтургулик”* тарзидаги насрий муқаддима берилган. Бу тўртгина гапда тўққизта изоҳталаб сўз бор.

Мумтоз матнларни тушунишга уларда араб ва форс тиллардан ўзлашган аффикс, перефикс ва аффиксоидларнинг кўп қўлланиши тўсиқ бўлаётганлиги ҳам ҳақиқат.

Адабиёт ўқитувчиси мумтоз матнларда фаол қўлланадиган қўшимча, қўшимча характеридаги морфемалар билан ишлаш, уларни ўқувчиларга тушунтириш бўйича ҳам изланиши лозим бўлади.

Кейинги мураккаблик умумтуркий архаик сўзлар, қўшимчаларнинг ҳозирги замон ўзбек тилидаги муқобилини билмаслик туфайли юзага чиқмоқда. Масалан, “Лайли ва Мажнун” достонидаги *“Маҳваш ул иков дегандек этти, Кўнглин қўйиб анда эвга кетти”* байтида “эв”; *“Шаҳ дуосига чекмади тилини, Ўлмади шоҳи камрон алини”* иккилигидаги “ал” каби туркий архаик сўзлар мактаб дастурига киритилган асарларда кўплаб учрайди. 9-синф дарслигидаги Рабғузий асарлари учун берилган 123 луғатда изоҳланган сўзларнинг 25тасигина арабча ва форсча бўлиб, қолганлари эскирган туркий сўзлардир. Шунингдек, “Қутадғу билиг”, “Ҳибат ул-ҳақойиқ”, “Девони ҳикмат”, “Муҳаббатнома”, Атоий ғазалларида, умуман, XV асргача бўлган адабий манбаларда умумтуркий архаик сўзлар талай учрайди. Лекин XV асрдан кейин уларнинг салмоғи камайиб боргани кузатилади. Амалиётда айнан эскирган туркий сўзлар матнларни тушуниш ва таҳлил қилишда кўпроқ қийинчилик туғдираётир.

Туркий архаик қўшимчалар тўғрисида ҳам айтиш фикрларни билдириш мумкин. Ўзак таниш бўлса-да, қўшимча худди юқорида кўрганимиз араб ва форс сўзлари каби сўзнинг маъносини тушунишга “ҳалақит беради”. «Қисаси Рабғузий» асарида “Андоқ эрса икагу қурбон қилинг...” ифодаси бор. Ушбу

жумладаги “икагу” сўзини болалар битта “к” билан ёзилганлиги учун “танаймайди”лар. Унинг ўзаги “икки” эканлигини билганлар эса қўшимчани тахминан “иккисини” ёки “иккитадан” ёхуд “иккита” дея тушундилар. Фақат айрим ўқувчиларгина “икковингиз” сифатида тўғри тушунадилар. Шунингдек, мазкур асардан олинган “Нетак ўлтурғуни билмас эди...”, “Қобилнинг ўқунчи Ҳобилни ўлтурмиш учун эрмас эрди...”, “...Ҳобилнинг қони ер юзинга инграну турур”, “Фарҳод ва Ширин”даги “Деман, ҳокон қошида бу ўғулдин”, Бобурнинг туюғидаги “Билмон, санга шарҳ қилмади ё қилди” жумлаларни тушунишда ўқувчилар турли даражадаги қийинчиликка дуч келишади. Ҳозирги ўзбек тилидаги айрим қўшимчаларнинг архаик омонимлари ҳам мумтоз матн маъносини англашда ноқулайлик туғдиради. “Сухайл ва Гулдурсун” достонидан олинган **“Эмас афсона, чин ушбу битилмиш, Бу чин афсонатек ишқда етилмиш”**¹ байтидаги “миш” сифатдош қўшимчасини унинг ҳозирги тилдаги гумон маъносини билдирувчи шаклдоши деб ўйлаб, ҳайрон бўладилар.

Фаол қўлланаётган сўзларга омонимлик муносабатида бўлган эскирган баъзи ёрдамчи сўзлар ҳам болаларни адаштиради. Уларнинг товуш таркиби бир хил бўлганлиги, ёнидаги сўз билан бирикма ҳосил қилганлиги боис ҳозир қўлланилаётган маънода қабул қиладилар. “Сухайл ва Гулдурсун” достонидаги **“Қўзитти жанг билан оламда тўфон, Оқитти сув текин ер узра кўп қон”** маснавийсида “сув текин” тасвирини ўқувчилар ҳозир кўп қўлланиладиган “арзон” маъносидаги ибора сифатида қабул қиладилар ва иккинчи мисрани “ер узра арзон кўп қон оқизди” деб хато тушунадилар. Аслида бу байтдаги “текин” архаик сўз бўлиб *каби, сингари* кўмакчилари ёки *дайин* қўшимчасининг синоними эканини билгандagina мисрада “ер узра сув каби кўп қон оқизди” деган мазмун ифодаланаётганлиги англанади.

Мумтоз матнларда қўлланган айрим умумтуркий ва ўзлашган сўзларнинг асар ёзилган даврдагидан шакли ўзгарганлиги, маъноси кенгайган ёки торайгани ҳам уларни тушунишда муайян қийинчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Ўқувчилар бу сўзларнинг ўша даврдаги маъноларидан беҳабарликлари боис матн маъносини нотўғри тушунадилар. Айтайлик, *бўлмоқ* ва *ўлтирмоқ* сўзларининг мумтоз адабий шакли бўлмиш *ўлмоқ* ва *ўлтирмоқ* сўзларини ўқувчилар даставвал ўлмоқ – жони чиқмоқ, ўлдирмоқ маъноларида тушунишлари ҳам кузатилди. Ёки ҳозирги кунда кенг қўлланадиган “меҳнат” сўзини олайлик. Уни ўқувчилар жисмоний ёки ақлий фаолият, иш дея қабул қиладилар. Шунинг учун Навоийнинг: **“Вале юз мунча меҳнат бўлса эрди, Не юз, минг мунча шиддат бўлса эрди”**² сатрларини “Ва лекин юзта шунча иш бўлса эди, юзта эмас, мингта шундай шиддат бўлса эди” тарзида нотўғри қабул қиладилар. Шунингдек, “ноумид” сўзининг архаик дублети қўлланган **“Мени гар умрдин чарх этти навмид, Жаҳон мулкида шоҳ бўлсун жовид”** байтини ўқувчилар тушунишмайди. Шоирнинг: **“Манга Фарҳод ишқи тухмати бас Ки, чехра кўрмайин ул зору**

¹ Kattabekov A. va boshqalar. 8-sinf darsligi. -Т.: “O‘qituvchi”, 2001. 123-bet.

² Qosimov B. va boshq. Adabiyot. Majmua. 10-sinf darsligi. -Т.: “O‘qituvchi”, 2004 y, 198-bet.

бекас” сатрларидаги “туҳмат”ни “бировни айблаш ёки қоралаш мақсадида ўйлаб чиқарилган асоссиз даъво; бўҳтон”¹ маъносида тушунадилар. Ҳолбуки, бу сўз байтда “оворагарчилик” маъносида қўлланган. Шунингдек, “рост” сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да берилганидек, “тўғри”, “адил”, “тик”, “чин”, “ҳақиқат”, “ҳақ”, кириш сўз² маъноларида келса, Навоий асарларида булардан ташқари, “маъкул”, “муносиб”, “тоза”, “покиза”, “ўхшаш”, “мос”, “худди” маъноларини ҳам беради³. Дарсликдан “Элининг лафзи қалам билан росттур” деб ўқиган ўқувчи жумлани “элининг лафзи қалам билан тўғридир” деб нотўғри тушунади.

Баъзи сўз бирикмаларининг матн маъносига кўра турли ўринда турлича маъно ифодаланиши ҳам мураккабликлар сирасига кириши мумкин. “Бобурнома”даги “Маъмуранинг канорасида воқе бўлубтур” жумласида “воқе бўлубтур” бирикмаси “жойлашган”, “ўрнашган” маъносини берса, бошқа бир ўринда нисбат берилган, нисбат қилинган маъносини англатади. “Турк эрди ва туркча шеъри яхши воқеъ бўлубтур”⁴ гапида эса айни бирикма “ёзилган”, “чиққан”, яъни “туркча шеъри яхши ёзилган (шеъри яхши чиққан)” маъносида қўлланилган.

Мумтоз матнлардаги гап қурилиши кўп ҳолларда ўқувчи тугул ўқитувчини ҳам ўйлантириб қўяётганлиги ҳеч кимга сир эмас. “Элининг лафзи қалам билан росттур. Анинг учунки, амир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким, Ҳирида нашъу намо топибдур, бу тил биладур” парчасидаги жумлаларнинг тузилиши, ифода бугунги кун китобхонига анчайин бегона. Қолаверса, кўмакчининг боғлама олиб кесим бўлиб келиши жуда кам учраганлиги боис охириги “*бу тил биладир*” ифодасини “бу тилни билади” деб тушунадилар. Шунингдек, “Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор айммаи исломким, Мовароуннаҳрдир пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эрмаским, мунча пайдо бўлмиш бўлғай” каби синтактик қурилмалар нотаниш сўзлар луғати берилганда ҳам тарбияланувчиларда бошқотирма каби таассурот қолдиради.

Маълумки, мумтоз шеърятнинг айрим поэтик қирралари араб тили ва ёзуви билан ҳам боғлиқдир. Мактаб учун дастур ва дарслик тузган муаллифлар ёзув билан алоқадор санъатларни ёш авлодга илинганлари боис мажмуаларга китобат санъати асосига қурилган шеърларни киритганлар. Навоийнинг: **“Жонимдаги жим икки долингга фидо, Андин сўнг алиф тоза ниҳолингга фидо. Нун доғи анбарин ҳилолингга фидо, Қолган икки нуқта икки холингга фидо”** рубойиси, Огаҳий ғазалидаги **“Мушкин қошининг ҳайъати ул чашми жаллод устина, Қатлим учун нас келтирур, нун элтибон сод устина”** байтидаги гўзал ифодани, муаллифнинг бадий кашфиётини англаш учун ҳеч бўлмаганда арабий алифбо ҳарфларининг шаклини таниш керак бўлади. Лекин ўқувчилар эски ўзбек ёзувидан

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд, Москва, “Рус тили”, 1981й., 241-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд, Москва, “Рус тили”, 1981й., 627-бет

⁴ Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. II жилд, -Т.: “Фан”, 1983 й., 630-бет.

⁴ Шу асар, 135- бет.

беҳабарликлари учун мазкур сатрлардаги гўзалликларни кўра олмайдилар. “Фарҳод ва Ширин”да Чин ҳокони ўғлига исм қўйилиши юқори синфлар учун чоп этилган деярли барча дарсликларда берилган. Фарҳод исмининг навоийёна “тарх”ини англатиш, тарбияланувчиларига завқ улашиш учун адабиёт муаллими анча тер тўкиши, аввало, ўша мисралар билан алоқадор арабий ҳарфларни тушунтириши керак бўлади.

Образлар тизими, улар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг табиати, характери ҳамда ташқи тасвирининг қатъий қолипга солинганлигини идрок этмаслик асарни тўғри тушунмаслик ва мумтоз асарлардан безитишга олиб келиши мумкин.

Лиро-эпик асарларни ўқитишда сюжетбозликдан нари ўтилмаётганлиги учун дostonлар болаларда бошланғич синфларда ўқитилган халқ эртакларидай таассурот қолдиради. Фарқи дostonларнинг айримлари “мурод-мақсудига етибди” ечимига эга бўлса, бошқалари фожеа билан тугайди. Бу ўқитувчининг ҳар бир лавҳадаги қуюқ рамзлар, катта ҳаётий ҳақиқатлар, мураккаб фалсафий мушоҳадаларни кўролмаганлиги ва ўқувчига етказилмаганлигининг натижасидир.

Вазн ва қофия илмларининг мураккаблиги, уларни ўргатишга мактаб дастурида деярли вақт ажратилмаган.

Мумтоз адабиётни ўргатишдаги кейинги мураккаблик тасаввуф таълимотининг мумтоз асарлар поэтикасига таъсири масалалари бўйича ўқитувчилар билимининг етарли эмаслигидадир. Тасаввуф бизда нисбатан кейинроқ ўрганишга киришилган илм бўлиб, унга бўлган муносабат, қарашлар эндигина шаклланмоқда. У ҳақида етарли тасаввур ва тўхтамга келиш учун ҳали кўп ишлар қилиниши керак.

Мактабда мумтоз лирик асарлар кўп ўрганилади. Улар ичида тили ўта оғир, тасаввуфий рамзлари ўта қуюқ, ифода тарзи мураккаб бўлган Турдининг “Ёд мандин ким берур яхши замонлар кўрдиман” муҳаммаси¹, Навоийнинг таҳлил ва талқин борасида бир тўхтамга келинмаган, ҳатто олимларнинг бир-бирини инкор этувчи мунозараларига сабаб бўлган “Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур” ғазали², моҳияти ўзбек фалсафаси, адабиётшунослигида тўлиқ очиб берилмаган ваҳдат ул-вужуд таълимоти³ кабилар жиддий чигалликларга сабаб бўлмоқда. Машрабнинг “Дилим дарёи нурдур, мавж уруб дунёга сиғмамдур”, “Ризо мулкидаман, халқумни туттим тиғи Акбарга”, “Жунун бозорида мастманки истиғноға сиғмамдур” каби иқрорларни тушуниш учун тасаввуф ҳақидаги жилд-жилд китобларни ўқиш керак бўлади, бу сатрларнинг ҳар бирини изоҳлашга соатлар.

Мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишдаги мураккабликларнинг ташқи омиллари ҳам мавжуд. Ушбу омиллар ўқув жараёнига бевосита алоқадор бўлмаса ҳам, лекин билвосита таъсир кўрсатиб адабий таълимда муайян

¹ Yo‘ldoshev Q., Qosimov B., Qodirov V. Adabiyot. 7-sinf darsligi. T.: “Sharq”, 2005. 225-b.

² Қосимов Б., Жумаев Н., Султонмурод Олим. Ўзбек адабиёти. 10-синф, мажмуа. -Т.: “Ўқитувчи”, 1993. 8-б.

³ Yo‘ldoshev Q., Qodirov V., Yo‘ldoshekov J. Adabiy saboqlar – 9. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. T.: “Yangiyo‘l poligraph service”, 2006. 125-b.

чалкашликларга сабаб бўлади. Бу асосан адабиётшунос олимларнинг илмий ва илмий-педагогик фаолиятлари билан боғлиқ ҳолда юзага келмоқда.

Р. Ж. Воҳидов, Ҳ. П. Эшонқуловлар ўзбек адабиётини дастлаб қуйидаги уч қисмга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ деб биладилар:

1. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Энг қадимги даврлардан XIX аср ўрталаригача).

2. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти (XIX аср II ярмидан XX асрнинг 20-йилларигача).

3. Янги ўзбек адабиёти (1930 йилдан ҳозиргача)¹.

Китобда адабиётимиз тарихи нима учун уч қисмга бўлиниши илмий жиҳатдан асосланмайди.

Қўлланмадаги айрим образларнинг талқинига ҳам қўшилиб бўлмайди. Чунончи, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони қаҳрамонларидан Кунтуғмиш талқинига диққат қилайлик: “Қуёш ҳам самовий сайёра, аммо у ойга ўхшамайди. Унинг ҳолат-ҳаракати, зоти ва сифатлари ўзгармасдир. Бутун мулки борлиғи унинг ҳаётбахш зарраларига илҳақ ҳолатда ҳаракат қилади. Айни тасвирда ҳам ирфоний-фалсафий моҳият яширин: Қуёш – мутлақ, азалий ва абадий мўъжиза, Худодир”. Ва яна: “Сарой ва давлатдорликнинг сиру асроридан воқиф муаллиф учун адолатдан юксак орзу йўқ. Қуёш – Аллоҳ, Қуёш – адолат, шоир тасвирида ёнма-ён туради”². Образларнинг ўзаро муносабати ва бу муносабатлар орқали юзага чиқаётган моҳиятга таянилса, бу фикрларга қўшилиб бўлмайди.

Мумтоз адибларимизнинг аксарияти мадраса кўрган, шариат, тариқат илмларини пухта эгаллаган кишилар бўлганлар. Шунинг учун ҳар бир мисрасини шариат тарозусига, тариқат ўлчовларига мувофиқ тарзда ижод қилганлар, уларга нисбатан мисқолча бўлса ҳам зидликка бормаганлар. Хўш, юқоридаги фикрларда шариат ва тариқатга зидлик борми? Бор. Бўлганда ҳам талайгина. Биринчиси, қўлланма муаллифлари худо сифатида талқин этган Кунтуғмиш давлат бошқарувида Ойтўлди, Ўгдўлмиш ва Ўзғурмиш каби оқил шахслар маслаҳатига, доно кўрсатмаларига эҳтиёж сезади. Айни шу ҳолат бу қаҳрамонни ботинан худо сифатида талқин қилиш мумкин эмаслигига далил бўлади. Парвардигори оламни кимгадир, нимагадир эҳтиёжманд сифатида тасвирлаш на шариатга ва на тариқатга мувофиқ. Чунки У “Аллоҳу сомад” – ҳеч кимга эҳтиёжи йўқ Аллоҳдир³. Ботинида Маъшуқи Мутлақ назарда тутилган асарларда бу каби номувофиқлик кузатилмайди. Масалан, мумтоз шеърятда Ёр образи воситасида Аллоҳ ирода этилган тасвирларда У на ошиққа ва на унинг муҳолифи рақибга эҳтиёжманд кўринади, ўзининг ЖАМОЛИ, ЖАЛОЛИ ва КИБРИЁлиги каби сифатлари билан олий, илоҳий зот эканлигига ишора қилинади. Ёки “Лисон ут-тайр”да ҳам қушлар (солиқлар) излаб йўлган тушган Симурғ (Аллоҳ) ҳам ҳеч бир тафсил ва тасвирда исломий ақидаларга зид келмайди. “Қутадғу билиг” асарида эса

¹ Воҳидов Р. Ж., Эшонқулов Ҳ. П. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. Т. 2006. 6-бет.

² Воҳидов Р. Ж., Эшонқулов Ҳ. П. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. 75-, 76-бетлар.

³ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол.-Т.: “Шарк”, 2007 й., 562-бет.

Ойтўлдида – давлат, Ўгдулмишда – ақл, Ўзғурмишда – қаноат назарда тутилганидек, Кунтуғмишда адолат тушунчаси (айнан *тушунча*) рамзий шаклда талқин этилган холос. Бундан ортиғи эмас.

Иккинчидан, Ўзғурмиш образида, юқорида айтилганидек, қаноат тушунчаси назарда тугилади. Қаноат тариқат аҳли касб этишлари керак бўлган бирламчи сифатдир. Демак, муаллиф мазкур тушунча орқали сўфийликни ҳам талқин қилган. Бу ҳақиқат асарнинг умумий мазмуни, Ўзғурмишнинг яшаш тарзи, олам ва одамга муносабати, дунёқарашидан юзада балқиб туради. Барча сўфийлар каби Ўзғурмишнинг мақсади Маъшуқи ҳақиқий бўлмиш Аллоҳга етишиш ва бу орқали абадий бахтга қовушмоқликдир. Агар қўлланма муаллифлари ўйлаганидек, Кунтуғмиш Худонинг эманацияси бўлса, подшо ҳузурига энг аввало Ўзғурмиш ошиққан бўларди. Асарда эса бунинг акси таркидунё дарвеш Кунтуғмишнинг неча қистовлари, илтимосларига қарамай, саройга яқинлашишни истамайди, ноиложликдангина у ерга боради. Асардаги образлардан мантикий номувофиқ таъвил ахтариб, ўқувчиларни нотўғри талқин томон судраш асоссиз даъводир.

Таниқли олим Р. Орзибековнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида ҳам талай диққатга сазовор фазилятлар билан бирга эътироз тўғдирадиган ўринлар йўқ эмас. Биргина Машраб ҳаёти, ижодига тегишли фикрларда шўро давридаги қарашлар таъсирини сезиш мумкин. Р. Орзибеков Машрабнинг вафоти тўғрисида шундай ёзади: “Ана шундай мутафаккир, жасоратли шахснинг бошига ҳам Мансур Ҳаллоҷ ва Насимийнинг бошига тушган қора кун тушади. У 1711 йили чаласавод, хушомадгўй шахсларнинг чақуви, иғвоси билан дорга осиб ўлдирилади”¹. Тарихда бирор “чаласавод, хушомадгўй шахс”нинг шоир устидан кимгадир чақув қилганлиги ва унинг айнан шундай иғво туфайли қатл қилинганлиги маълум эмас. Шоирнинг дунёқараши борасидаги қуйидаги фикр янада ажабтовур: “Шоир ислом таълимотидаги асосий қоидаларни, фарзу амалларни амал қилган ҳолда, баъзиларга қарши очикдан-очик салбий муносабатини ҳам асарларида ифода этади. Уларга менсимаслик, шаккоклик билан қарайди, баъзан улар устидан кулади ҳам. Бунинг асосий сабаби шоирнинг

Бир худодин ўзгаси барча ғалатдир, Машрабо,
Гул агар бўлмаса илкимда тиконни на қилай?

шоҳ байтидадир. Шу жиҳат унинг дунёқарашини кўп мутасаввуфларникидан ажратиб турувчи асосий жиҳатдир. Ундаги ёлғиз худони тан олиш эътиқоди ўша давр диндорлари учун ғалат туюлган, улар Машраб эътиқодини туб моҳиятига тушуниб етмаганлар”². Келтирилган байтда исломнинг баъзи асосий қоида, фарзу амалларига нисбатан ҳеч қандай менсимаслик, шаккоклик йўқлиги, шоир дунёқараши бошқа мутасаввифларники билан

¹ Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006., 50-бет.

² Шу асар. 51-бет.

уйғун экани ўн беш йиллар аввал илмда исбот этилган эди. Машраб яшаган даврдаги диндорлар ёлғиз худони тан олишмасмиди ёки кўп худоликка ўтиб кетишганмиди деган савол туғилмайдими?

Шунингдек, муаллифнинг Машраб ижодий эволюцияси ҳамда сўфийликнинг юзага келиши ҳақидаги “Зеро, XVI асрларда хилма хил кўринишларда илдиз отган тасаввуфнинг ўзи феодализмда кашшоқликнинг ниҳоятда кучайиши туфайли нажот қидирган табақаларнинг нажот тополмай тушкунликка берилиши, ундан қутулиш чораларини худога, охирабда кўришлари натижасида пайдо бўлган” қабилдаги мулоҳазалар бундай эллик йиллар наридаги қарашлар эканлиги ачинарли ҳақиқатдир.

II бoб. МУМТОЗ АДАБИЁТ ЎҚИТИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК ИМКОНИАТЛАРИ

2.1. Тажалли назарияси адабиёт ўқитишнинг методологик асоси сифатида

Адабий таълим учун белгиланган бош мақсад – баркамол шахс тарбиясини амалга ошириш учун ҳар қандай ижодий, ижтимоий фаолиятда бўлганидек, унинг фалсафий, назарий асоси бўлмиш методологияни белгилаб олиш зарур. Биз бу борада ҳам профессор Қ. Йўлдошев фикрларига мурожаат этамиз: “...мусулмон Шарқи учун бутун олам ҳодисаларини изоҳлаганда ҳам, бадий ижод намуналарини тушунтирганда ҳам асрлар мобайнида қўл келган тажалли, жилва назарияси мавжуддирки, у бадий воқеликни бошқа ҳар қандай қарашлардан кўра тўлароқ англатишга қодирдир. Қадим Туркистондаги мактабларда бадий адабиёт асрлар давомида тажалли назариясига таянилган ҳолда ўқитилиб келинган. Негаки, бадий адабиётнинг, чинакам бадий асарларнинг асосий қисми яратилишида тажалли тамал тоши вазифасини ўтагандир. Тажалли олам ҳодисаларини англатишда тасаввуф таълимоти намояндалари асосланадиган назарий қарашдир. Бу назарияга таянадиган адабий таълим ўқувчиларда маънавий сифатларнинг шаклланишига, болаларда яратувчининг қудратидан ҳайратланиш, қаҳридан қўрқиш, гўзаллигидан завқланиш сингари хислатларни барпо этишга аҳамият беради. Ўқувчиларнинг қалбини тарбиялашга, туйғуларини, ҳиссиётларини нозиклаштиришга диққат қилади. Бундай тамойилларга таяниб иш кўрадиган мактаб талабалари ўзгаларнинг ғамига шерик бўлишга, адолатсизликка бефарқ бўлмасликка, гўзалликдан лаззатланишга қодир кишилар бўлиб тарбияланадилар. Тажалли асосида иш кўрадиган адабий таълим баркамол шахс тарбиялашни мақсад деб ҳисоблайди”¹.

Бу фикрларни адабий таълимда ўрганиш учун жалб қилинган Ботиш адабиёти намуналарини ўрганишга татбиқ этиб бўлмас, лекин мумтоз Шарқ ҳамда ўзбек адабиёти намуналарини бу назарий асосиз тушуниб ҳам, тушунтириб ҳам бўлмайди. Адабий таълимдаги энг катта қусур ўрганилаётган асарнинг методологик асосини яхши билмаслиқдир. Натижада муаллиф воқеликни қандай тасвирлаши ва нима учун айнан шундай тасвирлаётгани асар ўрганилаётган машғулотларда аксар ҳолларда назардан четда қолади. Шунинг учун методологиянинг моҳияти, аҳамияти ва мазкур предметга нима учун у асос бўлиши кераклиги алоҳида тадқиқ этилиши ва амалиётчи ўқитувчилар ва бўлажак педагогларга етказилиши зарур. Мумтоз адабиёт ўқитишда методология масаласи ҳозиргача алоҳида ўрганилмаган, лекин адабиётшуносликда мумтоз адабиёт методологиясига бевосита ёки билвосита дахлдор асарлар ёзилган, тадқиқотлар олиб борилган².

¹ Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. 35-бет.

² Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. -Т.: “Ўзбекистон”, 1970; Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. -Т.: - 1970; Комилов Н. Тасаввуф ва бадий ижод. “Ёшлик” журнали. 1991. 8-сон;

Тажалли назарияси тасаввуфдаги ваҳдат ғояси билан чамбарчас боғлиқ. Ваҳдат назариясида эса бир-бирига қарама-қарши икки мухолиф қараш мавжуд: ваҳдат ул-вужуд ҳамда ваҳдат ул-шуҳуд. Ибн Арабий (1290 йилда вафот этган) илк бор ваҳдат ул-вужуд таълимотини ўз асарларида илмий асослаб берган эди. Бу таълимотнинг хусусиятлари, унда зот ва сифат, Аллоҳ ва олам муносабатлари, ваҳдат ул-вужуднинг фойдаси ҳамда танқиди Усмон Турарнинг “Тасаввуф тарихи” китобида баён этилган¹. Бу таълимотга кўра бу борлиқ олам, моддий дунё ягона холиқ Яратувчи зотининг тажаллисидир. “Ҳар нарса унда кўринади; исм, феъл ва сифатлар жиҳатидан ҳам борлиқлар олами У кўринган ойина мақомидадир. Борлиқлар олами У билан қоимдир. Демак, Аллоҳ зоти жиҳатидан ягона борлиқдир ва бутун мавжудотнинг ўзагини ташкил қилади. Оламда ҳамма нарса Унинг зоти билан қоимдир. Ундан ташқаридаги борлиқлар Унинг исми, феъл ва сифатларининг тажаллиларидан иборат бўлиб, асли қоим борлиқлари йўқ, ҳақиқий вужуд Аллоҳга оиддир”².

Ваҳдат ул-шуҳуд таълимоти ваҳдат ул-вужудга раддия сифатида юзага келган бўлиб, асосчиси Имоми Раббонийдир (1624 йили вафот этган). Мутафаккир оламини Аллоҳ зотидан айри бўлган нисбий мустақил воқелик деб билади. Олам Аллоҳ сифатларининг тажаллиси, соясидир, зотининг эмас. Ҳатто унга кўра Аллоҳ сифатлари ҳам зоти билан бир нарса эмас, алоҳида зотидорлиқ (вужуд)дир. Усмон Турар бу икки нуқтаи назарнинг ўн битта фарқли жиҳатини кўрсатади³.

Икки мухолиф қарашда ҳам тадқиқотимизга бевосита алоқадордир бир нуқта бор. Ибн Арабий ҳам, Имоми Раббоний ҳам бу борлиқни, моддий дунёни Буюк Яратувчи сифатларининг тажаллиси сифатида талқин этадилар. Уни Шарқ мумтоз адабиётини озиклантирувчи ҳаётбахш илдизга менгзаш мумкин. Бу нуқтаи назар биз яшаётган дунёнинг илоҳий бир асосга эгалигини, унда барча жонзот, ашёлар ўзаро алоқада, уйғун бир боғланишда, улар ичида инсон ғарази мутлақ (асосий мақсад) ва энг шарафлиси эканлигини таъкидлайди. Унга асосланган адабиёт ҳам тасвир, таъриф, талқинда ҳамда муносабат, мурожаат, мулоҳазада бу қарашни турли мавзуларда хилма-хил воситалар, ўзига хос ифодаларда акс эттиришга интилан.

Ўрни келганда тасаввуфни, тажалли назариясини тушуниш билан боғлиқ бир ҳолатга диққат қаратишни жоиз биламиз. Шўролар даврида чоп этилган баъзи асарларда бу назария Ғарбдаги пантеизм билан бир мазмунга эга деб қаралди, тўғрироғи, ваҳдат ул-вужуддаги оламнинг Аллоҳ сифатлари инъикоси сифатидаги талқини пантеизмнинг Шарқдаги кўриниши деб баҳоланди. Таникли адабиётшунос Воҳид Зоҳидов “Улуғ шоир ижодининг қалби” китобида “Пантеизм оқими Европада ўзига хос бўлган формаларда,

Қаюмов А. Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд... – Т.: 1993. 26-бет; Ойбек МАТ. XIII том, -Т.: 1979; Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти. ДДҚ. -Т.: 1995.

¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. (Таржимон Нодирхон Ҳасан). -Т.: “Истиқлол”, 1999, 145-157-бетлар.

² Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 146-бет.

³ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 160-бет.

Шарқда асосан сўфизм (тасаввуфчилик) сифатида яралган ва мавжуд эди” деб ёзган эди ва китобининг 8-бобини ана шу даъвони исбот этишга бағишлайди¹. Бу китобдан йигирма йил кейин мустақиллик арафасида чоп этилган Малик Ориповнинг “Алишер Навоий гуманизми” китобида ҳам тезис шаклида бўлса-да, шунга ҳамоҳанг фикрлар билдирилган².

Мустақилликдан кейин адабиётшуносликда шўролар давридаги бу каби хато қарашларга тузатишлар киритилди, янглиш талқинларга нисбатан соғлом қараш шаклланди, сунъий даъволар рад этилди. Лекин тажалли ва пантеизм масаласига ҳанузгача кескин аниқлик киритилгани йўқ. Бу ҳақида турк файласуфлари, адабиётшуносларининг бир қатор диққатга сазовор асарлари, тадқиқотлари борлигини юқорида эслатилган Усмон Турарнинг асаридан биламиз ва уларнинг фикрлари билан танишамиз: “Ҳолбуки, пантеизм билан ваҳдат ул-вужуднинг ўхшаш томонлари кўп бўлса-да, аслида бир-биридан батамом ўзгача тизимлардир. Пантеизмда Аллоҳ билан ашё бир деб қабул этилса, ваҳдати вужудда бундай эмас, балки зот жиҳатидан Аллоҳнинг ҳамма нарсдан алоҳида ва ягона борлиқ экани, мосивонинг эса Унинг исм ва сифатларининг тажаллиларида иборат бўлиб, зотий борлиқлари йўқлиги илгари сурилган... Бу масалада пантеизмнинг ақл маҳсули бўлган бир фалсафа эканини, ҳолбуки ваҳдати вужуд ақлий далил билан эмас, қалбий мушоҳада, завқ ва ҳол билан эришилган бир ирфон бўлиб, ақлий бир назария эмаслигини доимо назарда тутиш керак. Яъни ваҳдат ул-вужудга эришмоқнинг йўли ақлий ва китобий эмас, сайри сулук натижасида фано мартабасига эришмоқдир”³. Аслида XIII асрда яшаган ватандошимиз Азизиддин Насафийнинг фикрлари бу қарашга етарли аниқлик киритади: “...азалий ва абадий вужудни Худо дейдилар; ўткинчи, фоний вужудни олам дейдилар. **Худо олам эмас ва олам Худо эмас. Худо – оламнинг халлоқи ва олам – Худонинг ижоди** (таъкид бизники – В.Қ.)”⁴. Мазкур фикрларни келтиришдан мақсад адабиёт ва адабиётшунослик учун ғоят аҳамиятли бўлган муаммога қачонлардир давр ва мафкура таъсири остида шаклланган янглиш фикрлар тўғриланмагани адабий таълимда ҳам оқсоқлик, тўлақонли таҳлил ва талқин йўқлигига сабаб бўлаётганига эътибор қаратишдир.

Хўш, тажалли билан танишиш инсонга нима беради? Турк олими И.Ф. Эртуғул тажалли билан ошно бўлиш инсонга бир қатор маънавий манфаатлар етказишини қайд этиб ўтган эди: 1. Инсон бу фалсафа туфайли ўзининг илоҳий сифатларига эришганлигини кўради ва ҳақиқий баҳосини англайди, ўзини танигач, Парвардигорини ҳам танийди – билади. 2. Бу билими орқали яширин ширкдан ҳақиқий тавҳидга эришади. 3. Тавҳидда камолотга эришгани боис, ибодатларида ихлос пайдо бўлади. Сўфийларнинг қалбий кашфлари ҳам аслида шу ихлоснинг натижасидир. 4. Бу фалсафанинг фазилатларини фаҳмлаган кишига муташобих (тушунилиши қийин)

¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. 268-315-бетлар.

² Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. -Т.: “Ўзбекистон”, 1991, стр. 75-76.

³ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 154-155-бетлар.

⁴ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақойиқ. -Т.: “Камалак”, 1995, 6-бет.

оятларнинг маъноси аён бўлади. 5. Ваҳдати вужуд билан инсон Аллоҳнинг буюклигини ва ўзининг ожизлигини идрок этади. Махлуқотга Ҳақнинг тажаллилари дея боқади ва уларга раҳм-шафқат ила муомала қилади. 6. Ваҳдати вужудга ишонганлар, Аллоҳнинг бирлигини исботлашга уринмайдилар, чунки ундан бошқа борлиқни бор деб қабул этмайдилар. 7. Ваҳдати вужуд муроқабасида давом этиш – Аллоҳга эришмоқ учун энг қулай ва қисқа йўлдир. 8. Ваҳдати вужуд моддапарастлар билан табиат олимларининг фикрларини рад қилиб, уларни ишонтирмоқ учун энг уйғун фикр тизимидир. 9. Ваҳдати вужудни англаган киши Аллоҳ исм ва сифатларининг тажаллиси бўлган табиатни таниш йўлида янада кўпроқ ғайрат қилади. Аллоҳнинг зоти маълум эмас. У фақат исм ва сифатлари билангина маълум. Табиатни тадқиқ этиш ҳам инсонни дунёда ва охиратда саодатли қилади¹.

Маълумки, Шарқ мумтоз адабиётида яратилган, китобат қилинган барча асарлар ҳамд ва наът қисмлари билан бошланади. Уларда муаллифлар Аллоҳ ва одам муносабати ҳамда оламни қандай идрок этишларини асосан мазкур назария асосида баён этадилар. Демак, муқаддима шунчаки анъана эмас, айти пайтда у муаллифнинг ўз ижодий методи билан китобхонни таништириш воситаси ҳамдир. XIV асрда яшаб, ижод қилган юртдошимиз Хофиз Хоразмий девонидаги ҳамд ғазалларининг бирида шундай байт бор:

Жамоли офтобини жаҳонга жилва қилғали,
Кўрурсанг бордур ҳар зарранинг жонинда юз савдо².

Яъни Аллоҳ офтобдек тануқ жамолини жаҳонга жилва (тажалли) қилдики, бундан (жамол жилвасидан) борлиқдаги ҳар бир яратикда, ҳатто ҳар зарра жонида юз савдо (ҳаракат, тараққиёт ёки таназзул)ни кўрасан. Демак, жилва борлиқ, ҳаракат ва ривожланишнинг асосидир.

Шунингдек, “Хамса”нинг очкич достони бўлмиш “Ҳайрат ул-аброр”да бир эмас, бир нечта боб бу моҳиятни ёритишга бағишланган. Қуйидаги мисралар Навоий асарларининг, умуман мумтоз адабиётнинг методологик асосини очиқ ва аниқ ифодалаб беради:

Андаки бор эди ниҳон бу жаҳон,
Балки ниҳон дағи жаҳондек ниҳон...
Қилди мазохирда хаёли зухур,
Топқали ул ҳусн камоли зухур.
Жилвайи ҳуснунга чу йўқ эрди ҳад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.
Очти бу гулшанники, рангин эрур,
Ҳар гул анга ойинайи Чин эрур.
Жилвайи ҳусн ўлғали зоҳир анга,

¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 153-бет.

² Хофиз Хоразмий. Девон. 1-жилд, -Т.: Ўзбекистон, 1981, 21-бет.

Бўлди бу миръот мазохир анга...¹

Огаҳий худди шу фикрни ҳамд ғазалларининг бирида ғоят сиқик ифодаларда баён этган эди:

Чу мазҳар айладинг оламни ҳусни бемисолинга,
Бу кўзгу ичра бўлди неча нақши булаъжаб пайдо².

Тажалли назариясини адабий таълим учун асос қилиб олишнинг қандай аҳамияти бор? Бу саволга шундай жавоб бериш мумкин: Ёш авлод тарбияси диний ва миллий қадриятлар асосида йўлга қўйилади. **Фарзандларимиз аجدодларнинг юксак олий қадриятларини, асрлар давомида шаклланган ахлоқий, маънавий қарашларини адибларнинг турли шакл, усул ва оҳанглардаги санъат дурдоналари мисолида ўрганадилар.** Илгари сурилаётган ғоя қанчалик улуғ ва олижаноб бўлмасин, агар у яланғоч ҳолатда, бир хил оҳанг, бир хил шаклда берилаверса, қадри ва аҳамиятига соя тушади. Айниқса, ҳаётга кўпроқ дунёнинг зоҳир аломатлари билан аралашадиган, идрок этадиган, ташқи кўринишга тез берилувчан, тажрибасиз ёш авлод таълимида бу ғоят муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам буюк аждодларимиз ўзларининг маърифий, ахлоқий қарашларини бадиий адабиёт воситасида халққа сингдиришни энг қулай ва таъсирчан воситаси деб билганлар. Аҳмад Яссавийнинг “Девони ҳикмат”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-хақойиқ”, Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр”, Бобурнинг “Мубаййин”, Муниснинг “Саводи таълим”, Анбар Отиннинг “Алифбо” каби асарлари шундай юксак мақсад натижаси ўлароқ яратилгандир.

Тарбияланувчилар бутун дунёда кечаётган мафкуравий бўҳрон шароитида покиза диний дунёқарашни маънавиятимизга ёт зарарли оқимларнинг иддаоларидан фарқлай оладилар. Тасаввуфнинг, ундаги тажалли назариясининг аҳамиятини таниқли илоҳиётшунос олим, Кембридж университети профессори Тимоти Ж. Уинтер (Абдулҳаким Мурод) шундай изоҳлайди: “Тарихимизнинг танглик юзага келган ушбу лаҳзаларида (яъни мусулмон оламида ички зиддият, бўлиниш содир бўлган ҳозирги кунларда – В.Қ.) уммат учун омон қолишнинг ягона реал умиди бор. У ҳам бўлса, мураккаб классик ижмо воситасида бир тўхтамга келинган “ўрта йўл”ни (тасаввуфни – В.Қ.) тиклашдир. У асрлар оша машаққатли мунозара ва илмий изланишлар натижасида ишлаб чиқилган эди. Айнан шу ижмо бирлашиш учун асос бўлиши мумкин. Аммо у биз қалбларимизни покласак ва уларни қон-қардошлик, ҳурмат, бағрикенглик ва муроса сингари исломий қадриятлар билан тўлдирсаккина қайта тикланиши мумкин”³. Албатта, мумтоз адабиёт дарслари динни тарғиб этиш, диний-маърифий ваъзхонлик машғулотларига айланиб кетмаслиги керак. Айтмоқчимизки, адабиёт бу

¹ Алишер Навоий. МАТ. 7-жилд. Ҳайрат ул-аброр. -Т.: “Фан”, 199... -бет.

² Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. -Т.: “ФАН”, 1960, 43-бет.

³ Тимоти Ж. Уинтер. XXI асрда ислом (постмодерн дунёда қиблани топиш). -Т.: “Шарқ”, 2005, 289-бет.

санъат экан, уни фақат фикр уқиш дарсига айтантириб юбормаслик лозим. Асосий мақсад олий қадриятлар ифодаси бўлмиш мазмуннинг санъаткорона тарзда берилишини идрок эттириш ва бу гўзалликка ошно қилган ҳолда моҳиятни сингдиришдир.

Табиат Улуғ Тангри сифатларининг жилваси экан, борлиқдаги жонли, жонсиз ҳар бир яратик асралиши, ҳимоя қилиниши, илоҳий хилқати билан эъзозланишга сазовор эканлигини ўсиб келаётган авлод ҳис этади ва ўзининг бутун борлиқ олдида масъул эканлигини англайди.

Мумтоз адабиётда етакчи бўлган ишқ мавзусидаги асосий тимсоллар: ёр, ошиқ, рақиб образлари тасвирида шоирлар аксар ҳолларда табиатга мурожаат этадилар, ташбеҳни табиатдан оладилар. Машуқани, унинг тана узвларини гулга, сарвга, ойга, кун, юлдузларга қиёс этилади, ошиқ булбул, парвонага, рақиб тикан, ит кабиларга менгзалади. Исталган бир ишқий шеърдан бунга мисол топиш мумкин. Бу ҳам Аллоҳнинг жамол, камол, жалол ва кудрат каби сифатларининг инсонда, табиатда зуҳур этишига ишорадир. Чунки инсондаги (маъшуқадаги) ҳусну малоҳат, табиатдаги тароват ўзича шунчаки мавжуд бўлган гўзаллик бўлмай, балки Аллоҳ жамол ва камолининг акси, жилваланиши бўлгани учун ҳам суюкли ва азиздир. Тарбияланувчиларга инсон ва табиат гўзаллиги васф қилинган асарлар ўрганишга ҳавола этилар экан, бу энг аввало шу гўзалликнинг манбаи бўлмиш Буюк Тангри мадҳи эканлигини уқтириб бориш лозим. Бу ҳақиқат Алишер Навоийнинг мактаб, ўрта махсус ҳамда олий таълимда олдиндан ўрганиб келинаётган машҳур “Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадир” мисраси билан бошланадиган ғазалнинг мана бу байтида санъаткорона, айти пайтда очиқ ифодасини топган:

Ҳайрат этман ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки бор,
Барчаси Эзид таоло сунъ наққошиндадир.

Яъни ёрнинг ҳусн нақши – гўзаллигидаги инсонни ҳайратга соладиган ҳар гўзаллик чизгиларини кўриб, мен ҳайрат этмайман, чунки қанча ҳайрат бўлса, бу ҳусннинг ижодкори (сунъ наққоши) Эзид (Аллоҳ) таологадир. Шундай тушунча билан тарбияланган шахс гўзаллик манбаи бўлмиш инсонга, табиатга ўзининг нафсоний истакларини қондириш воситаси эмас, балки маънавий юксалиш, руҳий покланиш омили сифатида ёндашади. Ишқнинг тажаллий моҳияти “Маҳбуб ул-қулуб”да шундай изҳланади ва у фақат Навоий ижоди учунгина эмас, бутун ўзбек мумтоз адабиётида ишқнинг қандай тушунилиши кераклигига ишора қилади: “Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқ ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ”¹. Бу ерда Навоийнинг “пок” сўзини кўп такрорлаб, покликни қайта-қайта таъкидлашининг сабаби бор. Навоий ишқ деганда жинсий ва шахвоний иштиёқларни эмас, балки ҳар жиҳатдан пок, моддий ва нафсоний иллатлар

¹ Алишер Навоий. МАТ. 14-жилд. Маҳбуб ул-қулуб. -Т.: «Фан», 1990, 56-бет.

билан булганмаган туйғуни англатиш ниятида “илтизом” деб аталувчи бу санъатдан фойдаланган.

Тажалли назарияси тарбияланувчиларга табиат ва инсон ягона бир воқеликнинг маҳсули, ўзаро илоҳий алоқадорлик ришталари билан боғланган “қондош” тушунчалар эканлигини сингдиришда бемисл таълимотдир. Табиатдаги ҳар бир жонли ва жонсиз яратик одамнинг яралишдаги яқинлари саналади. Навоий бир шеърида бу маънони шундай ифодалаган эди:

Эй хусн аро соҳиб ғино, хуршид отангдир, ой ано,
Истар эсанг нисбат яно, ҳам сарв ағо, ҳам гул сингил¹.

Инсоннинг табиатга боғлиқлиги, уларнинг ўзаро тақозоси шу даражадаки, одам боласи ўз жинси – бани башар орасидан ҳамдард, яқин тополмаса, табиатга юзланади, суянади, уларнинг бирига етказилган талофот, зарар иккинчисида фалокат асарлари билан намоён бўлади. Қайс қалбидаги жунун боисини тушунмаган одамлардан кетиб, саҳрода паррандаю даррандалар билан унс тутинади, дардини уларга айтади. Фарҳод кимсасизликда жон берар экан, ўзини ёлғиз сезмайди, ўлими олдидан сўнгги илинжи, илтижосини маҳрами сифатида боди сабога баён этади. “Сабаи Сайёр”да Баҳром ов вақтида ҳайвон ва қушларга қирғин келтиради. Табиатга кўтарилган ханжар жавобсиз қолмаслигини Навоий асар охиридаги фожеали якун тасвир орқали кўрсатади. Чунки одам бошқа яратиклар билан охират томон ягона кемада сафарга чиққан, у бошқа мавжудотлар билан борлиқ дарахти шохидан жой олган. Киши ўтирган кемасига болта уриш билан ўзини денгизга фарқ қилади, ўзи ўтирган шохни арралаган кимса оқил бўлмайди.

Мумтоз адабиётда фикр ва тасвир кўпинча рамзий қобикқа ўраб, мажозий бўёқ билан жилолаб баён этилади. Кўпинча ҳар бир образ ёки бадиий детал қайсидир бир илоҳий воқеликка, фалсафий моҳиятга ишора қилади, уни изоҳлайди, тасвирлайди, тавсиф этади. Н. И. Пригарина айтмоқчи, бир бадиий асарда гўё иккита мустақил текст пайдо бўлганки, улардан бири тасвир тамойилига мансуб шеърий текст бўлса, иккинчиси талқиндан ҳосил бўладиган тасаввуфий матндир². Уларнинг биринчиси зоҳирий – юзага қалқиб турган маъно қатлами, иккинчиси эса рамз ёки мажозлар ишораси орқали англашиладиган ботиний – ички маъно қатлами деб аталади. Зоҳирий маъно қатламидаги дунёвий тушунча ва тимсоллар ботинда бутунлай бошқа, кутилмаган янги мазмунга эга бўладилар. Масалан, ёр – Аллоҳ, пайғамбар, муршид, дўст, ватан каби образ ва тушунчаларни; ошиқ – банда, уммат, мурид, ватандан айрилган шахс; рақиб – шайтон, нафс, дунё ва бошқаларни; май – илоҳий ишқ, соч – ўткинчи дунё ва бошқалар.

Асарнинг асл – ботиний маъносини англаш учун ўқувчидан катта тайёргарлик, нозикфаҳмлик, изланиш талаб этилади. Шу ўринда савол

¹ Алишер Навоий. МАТ. 5-жилд. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. -Т.: «Фан», 1990, 266-бет.

² Пригарина Н. И. Хафиз и влияние суфизма на формирования языка персидской поэзии. «Суфизм в контексте мусульманской культуры». – М., 1989.

туғилади: мумтоз адиблар асарларини бу янглиғ рамз ва мажозларга ўрамай, очик ифода этсалар бўлмайдами? Шунда бу ҳақиқатларни кўпчилик осон тушуниб, ҳаётларига татбиқ этган бўлармиди? Гап шундаки, ҳақиқат канчалар яланғоч бўлса, шунчалар беқадр бўлади. Рамз ва мажоз пардаларини кўтариб унга етишиш, гўё машаққат билан висолга эришишдекдирки, лаззати ҳам, қадри ҳам баланд бўлади ва хотирада узоқ сақланади. Қолаверса, рамз ва мажоз каби бадий унсурлар ўқувчи бадий дидини ўстиради, у энди бадий асарнинг юзаки шакли, зоҳирдаги маъноси билангина кифояланмай, унинг матни бағрига чўмишга ҳаракат қилади. Энг асосийси, тарбияланувчилар борлиқдаги жонли, жонсиз мавжудотлар, инсоннинг ўзи, ҳар бир аъзоси – барча-барчаси замирида инсон учун зоҳирга қараганда муҳимроқ бўлган ибрат-ишоралар мавжудлигини англаб етадилар. Ботинда пинҳон бу ибратларни фақат кўнгил кўзи билан кўриш, маърифат қулоғи-ла эшитиш мумкинлигини ҳис этадилар. Дунё воқеликлари орқали ҳақиқатни англантиш Қуръон усули эканлиги бу илоҳий битикда Яратганнинг ўзи томонидан бир неча бор таъкидланган. Мана уларнинг бири: “Осмонлар ва Ернинг яратилишида, тун ва куннинг ўрин алмашиб туришида ақл эгалари учун аломатлар бордир. Улар туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам Аллоҳни зикр этадилар ва осмонлару Ернинг яратилиши ҳақида фикр юритадилар: Эй Роббимиз! Бу (коинот)ни беҳуда яратмагансан...”¹ Демак, ёш авлодни осмону Ернинг яратилиши ҳақида фикр юритадиган ақл эгаларидан қилиб тарбиялаш лозим. Бу ўринда “ақл эгалари” бирикмаси айрича маъно ташийди. Негаки, гап ақл қуллари эмас, айнан ақл эгалари ҳақида боряпти. Ақлга қуллик нафсга қарамликдир. Чунки нафс ҳар қандай етук ақлни орқасидан эргаштириб, эгасини киши ҳаёлига ҳам келтириши қийин бўлган жинойтларга, залолатга бошлаб кетади. Ақл шайтоний нафс учун ишлай бошлайди. Бундай ақл бандаси дунёни фақат нафсоний истаклар кўзи билан кўради холос. Ақл эгаси бўлмоқ эса ўз нафси устидан эғалик қилмоқликдир. Ўз ақлига эғалик қилиш, ақл имкониятларини эзгулик манзили томон етаклаш энг катта саодат эканлигини тарбияланувчиларга сингдириш лозим, токи уларда қалб кўзлари очилсин. Шунда ўқувчи, ўқувчилар дунё воқеликларининг ҳар бирига ибрат назари билан қарашга, борлиқдаги Буюк Яратувчининг жамолини, жалолини, камолини илғаш, мушоҳада қилишга, уларнинг замиридаги ҳикматни уқишга интилади.

Тажаллига асосланган тасаввуф таълимоти еру осмонда Ҳазрати Инсоннинг ғоят олий мақомини тайин этади. Одам Парвардигорнинг ердаги халифасидир, юксак шараф соҳибидир. Холиқи Биру Борнинг барча яратиклари гўзал, латиф, ажиб, лекин улар сирасида Одамнинг қадри беҳад баланд. Бу қараш “Ҳайрат ул-аброр”да шундай ифодаланади:

Конию ҳайвоний, агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари олийсифот.

¹ Қуръони карим (маъноларининг таржима ва тафсири). Оли Имрон сураси, 190-191-оятлар. Абдулазиз Мансур таржима ва тафсири. -Т.: Тошкент Ислом университети, 2004, 75-бет.

Барчасини гарчи латиф айладинг,
Барчадин инсонни шариф айладинг¹.

Азизиддин Насафий инсонни ўзига шундай таништиради: “Сени кичик инсон (инсони суғро) ва кичик олам (олами суғро) дейдилар, бутун оламнинг ўзини эса улуғ инсон (инсони кубро) ва улуғ олам (олам кубро) дейдилар. Сен ҳар икки оламнинг нусхаси ва тимсоли – белгисисан. Улуғ оламда бор нарсалар кичик оламда мавжуддир”². Катта ва кичик оламларнинг тимсоли, тажаллиси бўлмиш инсон барча илоҳий ижод сабабчиси, мақсади эди. Навоий таъбири билан айтганда: “Ганжинг аро нақд фаровон эди, Лек баридин ғараз инсон эди”. Бу ҳақиқатларни англаган шахс ўзининг инсонийлик мақомига лойиқ, шарафига муносиб яшашга интилади, ўзи каби бошқа одамларнинг ҳам илоҳий ғараз эканлигини билиб, уларга ҳам юксак эҳтирос ва ҳурмат билан муносабатда бўлади.

Инсонни шарафлаш бу унинг қалбини эъзозлаш, кўнгилни каъба каби улуғлаш демак. Чунки кўнгил – бутун мусулмонлар қибласи бўлмиш каъбадан ҳам муқаддас саждагоҳ. Негаки, моддий дунё (жумладан инсон жисми ҳам) Аллоҳ исм ва сифатларининг инъикоси бўлса, кўнгил оламларнинг яратилишига сабаб бўлмиш Парвардигор ишқининг маъвосидир. Шу ишқ туфайли бизга маълум бўлган моддий ва маънавий борлиқлар халқ қилинган. Шунинг учун мумтоз адабиётда кўнгил алдоҳида тасвирланади, поэтик образ сифатида моддийлаштирилади. Кўнгилни тузатмоқ, беамоқ, бировлар дилини шод этиш, унинг ҳидоятига васила бўлиш шараф соҳибларининг амали, кўнгил ҳолидан беҳабарлик, ўзгалар дилини оғритишлик инсоний шарафдан бебаҳралик мисолидир. Навоийнинг: **“Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай, Онча борким, Каъба вайрон ўлса обод айлағай”**³ байти ана шу ҳақиқатлар ифодаси ўлароқ яратилган дейиш мумкин.

Ўзгалар кўнглининг муқаддаслигини англаш учун киши олдин ўз кўнгил оламини, унинг илоҳий мақомини кашф этган бўлиши керак. Бу кашф инсонни кўнгил эгаси даражасига юксалтиради. Бундай кишилар бошқаларнинг суратига эмас, сийратига қараб баҳо беради. Уларнинг улфати, ҳамсухбати ҳам кўнгил кишилари бўлади. Ҳаётда бундай кишиларни топиш мушкул. Лекин топилмаган тақдирда ҳам бу фожеа эмас. Бунда қалб соҳибларининг энг яқин маҳрами асрори, дўсти беғарази кўнгилнинг ўзи бўлади. Ҳатто, топилган дўст ҳам кўнгилчалик яқин бўлолмайди. Чунки энг олий тажалли кўнгилдадир. Кўнгил вужуд ичидаги шунчаки маънавий бир борлиқ бўлибгина қолмай, у қуддусият, субҳонлик, азимат, жамол ва жалолиятнинг жилва қиладиган маконидир. Жилва энг олий ва яқин Дўст борлигини кўнгилга олиб киради. Бунга муваффақ бўлган шахснинг

¹ Алишер Навоий. МАТ. 7-жилд. Ҳайрат ул-аброр. -Т.: “Фан”, 1991, 25-26-бетлар.

² Азизиддин Насафий. Зубдат ул-хақоийқ. 5-бет.

³ Алишер Навоий. Топмадим. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1988, 735-б.

ботинида Кўнгил ва Дўстнинг уйғунлашуви, бирлашуви (вахдат) юз беради ва у поклик, самимият, ҳалолик маъвосига айланади.

Буни ўқувчиларга англатишнинг катта маърифий аҳамияти бор. Улар фақат зоҳирий кўриниш билангина ўралашиб қолмай, ўз ботинларига, қалб ҳолатига назар ташлашни ўрганадилар, ўзларининг ички оламини таҳлил эта бошлайдилар. “Аслида одамнинг асл қиёфаси ҳаракат қилаётган, фаолият кўрсатаётганда эмас, балки ўзи, кўнгли, хаёллари билан ёлғиз қолганда ёрқинроқ кўринади. Лекин бу қиёфа сиртни ифода этмаганидек, сиртда намоён бўлмайди ҳам. Уни билмоқ учун одамнинг ботинини туймоқ лозим бўлади. Ҳар бир одамда ботинга етиб бормоқ, уни туймоқнинг биргина йўли бор: ўз-ўзини аёвсиз тафтиш этиш”¹. Демак, мумтоз намуналарни тажалли дунёқараши асосида ўрганиш ёш авлодни олам ва одам воқеликларини қалб ва ақл билан идрок этадиган, ботинини маънавий олам гўзалликлари билан оройиш этган кўнгил кишиси қилиб тарбиялашга йўл очади.

Мумтоз адибларнинг кўплаб асарларида, жумладан, мактаб дастурига киритилган намуналарида кўнгил тимсолига мурожаат этилганлиги ҳам шундан. 7-синф дарслигида Атойидан “Кўнгил олдинг, бегим, яшурмоғинг не?”, “Кўнглинг шишасида меҳринг майидир”²; 8-синф дарслигида Лутфийдан “Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулдур, бу кўнгул”, “Эй кўнгул, ёрсиз сенга не бор, бор”, Навоийдан “Эй кўнгул, тарки насихат айладим, аввора бўл; Нодирадан “Ғамим кўп, эй кўнгул, сен беҳабарсан ҳоли зоримдан”³; 9-синфда Бобурдан “Менинг кўнглумки, гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур”⁴ олинган мисралар ва бошқа қатор сатрлари мисолида кўнгилнинг лирик қаҳрамон учун энг азиз, энг қадрли ва яқин образ эканлиги талқин этилган.

Ушбу фаслда баён қилинган фикрлардан адабий таълимнинг методологик асоси бўлмиш тасаввуфнинг моҳияти ва аҳамияти ойдинлашди. Мумтоз намуналарни ўқитишда тўлақонли таълим бериш, тарбияни йўлга қўйиш учун ўқитувчилардан мазкур таълимотнинг назарий асосларини пухта ўзлаштириш талаб этилади. Адабиёт муаллимлари ўзларининг шаръий, диний-тасаввуфий, фалсафий билимлари, тайёргарликлари устида жиддий ишлашлари керак бўлади.

¹ Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. 514-бет.

² Yo‘ldoshev va boshq. 7-sinf darsligi. 169-bet.

³ Kattabekov va boshq. 8-sinf darsligi. 135-, 139-, 146-, 157-betlar.

⁴ Yo‘ldoshev va boshq. 9-sinf darsligi. 111-bet.

III боб. МУМТОЗ АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИНИ ЎРГАНИШ АСОСЛАРИ

3.1. Ўқувчиларда назарий билимларни шакллантириш дидактик вазифа сифатида

Мумтоз адабиёт бўйича назарий маълумотлар қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) вазн (аруз) ҳақида тушунча; 2) қофия ва унинг унсурлари; 3) бадий тасвир воситалари (шеърӣ санъатлар); 4) юқоридагиларни ҳам ўз ичига олган арузий тафаккурни шакллантириш юзасидан бериладиган билим, кўникма ва малакалар мажмуаси.

Мактабда вазнларни ўқитиш адабиёт ўқитувчилари учун мураккаб мавзулардан бири саналади. Сабаби, вазнларни ўргатиш учун ҳамма дастурларда жуда оз соат ажратиб келинган, баъзиларида эса умуман бу мавзу киритилмаган. Қолаверса, вазнларни ўқитиш методикаси илмда етарли ишлаб чиқилмаган. Анвар Ҳожиаҳмедовнинг “Мактабда аруз вазнини ўрганиш” қўлланмаси¹ бу борадаги ягона манба бўлиб турибди. “Ўзбек арузи луғати”², “Мактабда ўрганиладиган мумтоз шеърӣятнинг вазн кўрсаткичлари”³ китоблари ҳам ўқитувчиларга қўп асқотади.

Кузатишлар арузни қуйидаги тартибда ўқитилиши мақсадга мувофиқлигини кўрсатди: 1) бармоқ вазни тўғрисида тушунча; 2) ҳижо ва унинг сифатлари; 3) рукни ҳосил қилувчи унсурлар; 4) рукн, унинг тузилиши ва турлари; 5) баҳрларнинг ҳосил бўлиши; 6) васл ҳодисаси; 7) вазн талабига кўра сўзларни қўллашдаги истиснолар ҳақида маълумот бериш; 8) зиҳофлар.

Бармоқ вазнини ўқувчиларга пухта ўргатилиши, бизнингча, арузни ўрганишнинг биринчи шартидир. Йўқса, иш бир неча баравар ортади ва қийинлашади. Бунда, биринчидан, бармоқ вазни тўғрисида тушунча берилади; иккинчидан, ўта мураккаб саналган арузни ўқитишда бармоқ ҳақидаги билимлар таянч нукта вазифасини ўтайди; учинчидан, бу вазнни амалиётга қўллаш юзасидан шакллантирилган кўникма ва малакалар арузда ҳам татбиқ этилади. Ўқувчиларнинг бўғин, ритм, тuroқ, мисра, банд каби бармоқ юзасидан олган билимлари, ифодали ўқишда уларни қўллай билишлари арузни ўрганишда қўл келади. Бармоқ вазни ҳақидаги тушунчаларни болаларга 5-синфдан бошлаб тадрижийлик асосида бериш мумкин. Бошланғич синфдан бўғин ҳақида тушунча берилгани ҳамда она тилидаги бўғин тушунчаси бармоқдаги бўғинга айнан мослиги ишни енгиллаштиради. Аста-секин тuroқ, мисра, банд ҳақида маълумот бериб борилади.

Арузни ўргатишни бошлар экан, ўқитувчи аввало бу вазн этимологияси, тарқалиши, ривожланиши тўғрисида қисқача маълумот бериб ўтиши мақсадга мувофиқ. Бу маълумотларни у А. Ҳожиаҳмедовнинг эслатилган

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. -Т.: “Ўқитувчи”, 1995.

² Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. -Т.: “Шарк”, 1998.

³ Ҳожиаҳмедов А. Матабда ўрганиладиган мумтоз шеърӣятнинг вазн кўрсаткичлари. -Т.: “Шарк”, 2001.

китобидан олиши мумкин. Сўнг бу иккала шеърий тизим ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни изоҳлаб бериш даркор. Бунда ўқитувчи қуйидаги жадваллардан фойдаланиши мумкин:

Бармоқ ва аруз шеърий тизимларидаги тушунчаларнинг ўхшаш жиҳатлари (1-жадвал)

Бармоқда	Арузда	Ўхшашлик асослари
Бўғин	ҳижо	Вазннинг энг кичик бирлиги, бир ҳаво зарби билан айтиладиган товуш ва товушлар йиғиндиси
Туроқ	рукн	Мисралар ичидаги ритмик бўлиниш
Мисра	мисра	Катта тўхталиш билан ажраладиган ритмик бўлак, бандларни ҳосил қилувчи қисм
Банд	мусаммат	Шеърий мисралар туркуми

Бармоқ ва аруз шеърий тизимларидаги тушунчаларнинг фарқли жиҳатлари (2-жадвал)

Бармоқда	Арузда	Фарқли томонлари
бўғин	Ҳижо	а) арузда ҳижолар сифат жиҳатидан фарқланади, бармоқда фарқланмайди; б) бармоқ вазнидан фарқли ўлароқ арузда баъзан бир бўғин икки ҳижога тенг келиб қолади.
туроқ	Рукн	Сўз ёки сўзлар яхлит ҳолда туроққа ажралади, арузда бир сўз вазн талабига кўра икки рукнга бўлиниб кетиши мумкин.
мисра	Мисра	Фарқланмайди
банд	мусаммат	Банд – алоҳида жанр кўрсаткичи эмас, мусаммат – мумтоз шеър жанрларини белгилашнинг асосий белгиси.

Ўқитувчи шу ўринда имкониятидан келиб чиқиб, маснавийдан то муашшаргача бўлган мусаммат шакллари – жанрларни тушунтириб, ўқувчилар дафтарига ёздириб қўйиши мақсадга мувофиқ.

Кейинги вазифа ҳижо ҳақида тушунча бериш бўлади. Араб, форс тилларида, шунингдек, юз фоиз мос келмаса-да, эски ўзбек ёзувидаги ифодаalarda ҳижолар сифатини аниқлаш осон кечади. Негаки уларда қисқа ҳижолар ҳаракатлар билан, чўзиқ ҳижолар ҳарфлар билан берилади. Кирил ва лотин ёзувларида эса бундай имконият йўқ. Шунинг учун ҳижоларни тушунтиришда ўқувчиларнинг Она тили дарсларида фонетика бўлимидан олган билимларига суянган маъқул.

Аввало, ҳижолар сифат жиҳатидан уч турли – қисқа, чўзиқ, ўта чўзиқ бўлиши қайд этилиб, ёздириб қўйилади ва ҳар бири тавсиф қилинади.

Фонетикада очик бўғинлар **қисқа ҳижо** саналади ва “V” белгиси билан кўрсатилади. Фақат “о” (баъзан “и”, “у”, “ў”) унлиси билан тугаган очик бўғинлар бундан истисно. Масалан: ука, шуни, тўла.

V V V V V V

Чўзиқ ҳижога эса ёпиқ бўғинлар ва “о” (баъзан “и”, “у”, “ў”) унлиси билан тугаган очик бўғинлар киради. Лекин беркитувчи ундошдан олдин “о” унлиси ҳамда қўш ундош билан тугаган ёпиқ бўғинлар бундан мустасно. Чўзиқ ҳижо белгиси “–” билан кўрсатилади Масалан: Собир, пахта, қўйлак.

– – – V – –

Ўта чўзиқ ҳижо – беркитувчи ундошдан олдин “о” унлиси ҳамда қўш ундош билан тугаган ёпиқ бўғинлардир ва у уч хил кўринишда: ~ ёки – V ва V – белгилари билан кўрсатилади Мисол: баҳор, сабрли, шодлик, қадрдон.

V ~ – V V – V – V – ~

Бу маълумотлар тушунтирилиб, ёздириб қўйилгач, мустаҳкамлаш учун бир нечта сўз, сўз бирикмалари ва қисқа гаплар берилади. Ўқувчилар улардаги ҳар бир ҳижонинг сифатини аниқлаб, изоҳлаб бериши керак. Масалан, ушбу сўзлар берилиши мумкин: **тепалик, меҳр, зор бўлмоқ, ўртоғим бугун келди**. Ўқувчилар қуйидагича изоҳлашлари керак: “тепалик” сўзининг биринчи ҳижоси “те” қисқа ҳижо, чунки у очик бўғин; “па” – қисқа ҳижо чунки у ҳам очик бўғин, “лик” – чўзиқ ҳижо, чунки ёпиқ бўғин. Меҳр – ўта чўзиқ ҳижо, негаки у қўш ундошли ёпиқ бўғин ва ҳ.к.

Шу тахлит ҳижолар сифатини аниқлаш бўйича дастлабки кўникмалар шакллантирилиб олингач, рукни ҳосил қилувчи унсурлар билан таништирилади. **Сабаб, ватад, фосила** деб аталадиган бу унсурлар А. Ҳожиаҳмедов китобида берилган каби тушунтириб, асосий мағзи қисқача ёздириб қўйилади¹. Бу маълумотларга кўп вақт сарфлашнинг ҳожати йўқ, негаки уларга кейинчалик деярли мурожаат қилинмайди.

Рукнларнинг ҳосил бўлишини тушунтирганда, улар сабаб, ватад, фосила унсурларининг бирикувидан вужудга келиши қайд этиш билангина кифояланиб, ҳижолар орқали тушунтирилганда ўқувчиларнинг осон қабул қилиши тажрибаларда кузатилди. Яъни ватади мажмудан сўнг икки сабаб

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. 16-18-бетлар.

келса, мафойилун рукни ҳосил бўлади дейиш ўрнига, бир қисқа ва уч чўзиқ ҳижодан мафойилун рукни ҳосил бўлади дейилса, ўқувчига осонроқ эслаб қолади. Аруздаги саккиз асл рукн шу тахлит бирма-бир тушунтирилади ва айна пайтда бир йўла улардан ҳосил бўладиган баҳрлар ҳам қайд этиб борилади.

Бир қисқа ва икки чўзиқ ҳижодан **фаувлун** рукни, унинг такроридан **мутақориб** баҳри вужудга келади. Бир чўзиқ, қисқа ва чўзиқ ҳижолардан **фоилун** рукни, унинг такроридан **мутадорик** баҳри; бир қисқа ва уч чўзиқ ҳижолардан **мафойилун** рукни ва урнинг такроридан **ҳазаж** баҳри; чўзиқ, қисқа ва икки чўзиқ ҳижолардан **фоилотун** рукни ва уларнинг такроридан **рамал** баҳри; икки чўзиқ, қисқа ва чўзиқ ҳижолардан **мустафъилун** рукни ва унинг такроридан **ражаз** баҳри; уч чўзиқ ва бир қисқа ҳижолардан **мафъувлоту** рукни юзага келади, лекин баҳр ҳосил бўлмайди; икки қисқа, чўзиқ, қисқа ва чўзиқ ҳижолардан **мутафоилун** рукни ва унинг такроридан **комил** баҳри; қисқа, чўзиқ, икки қисқа ва чўзиқ ҳижолардан **мафоилатун** рукни ва унинг такроридан **вофир** баҳри ҳосил бўлади. Бу маълумотларни қуйидаги жадвалда акс эттириб, ўқувчиларга ёздириб қўйиш лозим.

(3-жадвал)

№	Рукн номи	Чизмаси	Ҳосил бўладиган баҳр
1	Фаувлун	V – –	мутақориб
2	Фоилун	– V –	мутадорик
3	Мафойилун	V – – –	ҳазаж
4	Фоилотун	– – V –	рамал
5	мустафъилун	– – V –	ражаз
6	Мафъулоту	– – – V	–
7	Мутафоилун	V V – V –	комил
8	мафоилатун	V – V V –	вофир

Ўзбек мумтоз шеъриятида асосан мутақориб, ҳазаж, рамал, ражаз баҳрлари фаол қўлланади. Шунинг учун рукн ва баҳрларни аниқлаш кўникма ва малакаларини шакллантириш учун айнан шу вазнларда ёзилган шеърлардан намуналар бериш мақсадга мувофиқ.

Кўзи тўқ керак ҳам ўвутлуғ тузун,
Ашиқ ҳам язиқ бўлса қилқин сўзин.

Юсуф Хос Ҳожиб

Ўқувчилар муаллим кузатувида ҳижоларнинг сифатини аниқлайдилар:

Кў-зи тўқ/ ке-рак ҳам/ ў-вут-луғ/ ту-зун,
V - - V - - V - - V -
А-шиқ ҳам/ я-зиқ бўл/-са қил-қин/ сў-зин.
V - - V - - V - - V -

Болалар ҳар бир ҳижога тўхталиб, унинг сифатини – нима учун қисқа ёки чўзиқ эканлигини изоҳлашлари керак. Иккинчи мисрадаги “**бўлса**” сўзига диққат тортилиб, унинг биринчи бўғини мисранинг иккинчи рукнида, кейинги бўғин эса учинчи рукнда эканлиги айтилиб, аруздаги рукн хусусияти яна бир бор таъкидланади. Биринчи мисрадаги “**кўзи**” сўзининг иккинчи ҳижосини ўқувчилар қисқа деб белгилашлари табиий. Ўқитувчи шу мисол билан баъзан биз қисқа деб ўрганган бўғинлар вазн талабига кўра чўзиқ ҳижо сифатида олишни тақозо этади деб тушунтирмоғи керак ҳамда бўғиндаги “**и**” унлиси чўзиб талаффуз этилиши айтилади. Камдан-кам ҳолларда худди шу каби айрим чўзиқ ҳижолар (“**о**” билан тутаган очик бўғинлар) қисқа ва баъзида ўта чўзиқ ҳижолар чўзиқ олиниши мумкинлиги қайд этиб ўтилади. Кейинчалик айнан шу ҳолатларга дуч келинганда албатта унга алоҳида урғу бериб, бутун синфнинг эътиборини унга тортиш керак бўлади. Келтирилган байтдаги ҳар бир ритмик бўлакда бир қисқа ва икки чўзиқ ҳижо такрорланаётганига диққат қаратилади ва ўқувчиларга жадвалдан фойдаланиб, бу қайси рукнга тўғри келишини ва унинг такроридан қайси баҳр ҳосил бўлганини аниқлаш топиширилади. Ўқувчилар V - - ҳижолари фаувлун рукнини ва унинг такроридан мутақориб баҳри ҳосил бўлаётганини аниқлайдилар.

Эй кўнгул, тарки насихат айладим овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.

Юқоридаги тадбирлар яна такрорланади. Ўқувчилар мумтоз шеърятда жуда кўп учрайдиган “**кўнгул**”ни **кўн-гил** тарзида бўғинга ажратадилар. Ўқитувчи бу хато эканлигини, тил нуқтаи назаридан ҳам бу сўз **кў-нгил** тарзида ажратиш лозимлигини ҳамда вазн ҳам бунда тўғри чиқишини тушунтиради. Шунингдек, “**тарки**” сўзидаги иккинчи ҳижо очик бўғин бўлса-да, вазн талаби билан чўзиқ олинади, акс ҳолда вазн ҳам чиқмайди ва шеърнинг оҳангдорлиги, мусиқийлигига путур етади. Буни болалар ҳис этишлари учун сўзнинг ушбу бўғинини қисқа ҳам, чўзиқ қилиб ҳам талаффуз қилдириб, уларга шеърни ўқиттириб кўриш керак. Чўзиб ўқилгандаги мусиқийлик, оҳангдаги жозоба қисқа ўқилганда йўқолганлигини эшитиб, ҳис қилиб, бунга ўзлари иқроор бўладилар ва яна шу каби ҳолатларга дуч келинганда, ифодали ўқиш орқали ҳижо сифатини аниқлашни ўрганадилар. Байт сўнгидаги “**санга**” сўзи **са-нга** тарзида ажратилиб, V – тарзида белгиланиши тушунтирилади. Энг охириги ҳижо аксарият ҳолларда очик бўлса-да, чўзиқ олиниши ва бу мумтоз шеърятда деярли барча шундай ҳолларда татбиқ этилиши таъкидланади. Лекин **менга** ва **сенга** сўзлари вазн талаби билан мисра боши ёки ўртасида икки хил: ме-нга, се-нга (V –) ҳамда мен-га, сен-га (–V) тарзида ажратилиши мумкинлигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Шу ўринда **тақтиъ** ҳақида ҳам тушунча бериб ўтиш ўринли бўлади. “Тақтиъ – шеърда мисраларни айрим бўлақларга бўлиб вазни ўлчаш”¹. Ўқитувчи мисрани ўқир экан, ҳар бир бўлинишни қайд этиб боради: “Эй кўнгул тар” – фо-и-ло-тун, шу ерда тақтиъ тушади ва у вертикал қўйиладиган / белгиси билан кўрсатилади: *Эй кўнгул тар/*. Иккинчи тақтиъ *ки насихат/* рукнидан кейин, учинчиси *айладим о/*, тўртинчи тақтиъ *вора бўл/* рукнидан кейин тушади. Шу тахлит иккинчи мисра ҳам белгиланади. Байтнинг рукнларга ажратилиб, тақтиълар тушган чизмаси қуйидагича кўриниш олади:

Эй кўнгул, тар/ки насихат/ айладим о/вора бўл/
 - V - - / - V - - / - V - - / - V - - /
 Юз ба-ло ет/мас-ки, мен ҳам/ бир бало бўл/дум са-нга./
 - V - - / - V - - / - V - - / - V - - /

Ўқувчиларга ҳар қандай шеърнинг биринчи мисраси вазни тўғри аниқланса, етарли бўлиши, бу вазн шеърнинг охиригача деярли ҳамма мисраларда ўзгаришсиз давом этиши айтилади. Бунга ўзлари амин бўлишлари учун бир ғазални охиригача (ҳар бир мисрасини вазн нуқтаи назаридан) таҳлил қилдириш ўринли бўлади. Худди шу ўринда ўта чўзиқ ҳижонинг белгиланиш хусусияти тўғрисида тўхталиш жоиз. Чунки у уч хил кўринишда белгиланиши юқорида айтилди. Уларнинг қайси бири қаерда қўлланади? Тўлқин шаклдаги белги ҳар доим мисралар охирида келган ўта чўзиқ ҳижоларга қўйилади:

Ул па-ри-ваш ҳаж-ри-дин-ким йиғ-ла-дим де-во-на-**вор**,
 - V - - / - V - - / - V - - / - V ~/
 Ким-са бор-му-ким а-нга кўр-ган-да кул-гу кел-ма-ди.

Қолган –V ва V– шаклларнинг қаерда қўлланишини вазият белгилайди. Навоийнинг

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
 Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга

байтининг иккинчи мисрасидаги “ошно” сўзининг биринчи бўғини ўта чўзиқ ҳижо. Уни чўзиқ ва қисқа (– V) тарзда ҳамда қисқа ва чўзиқ (V –) шаклида ҳам белгилаш мумкин. Мисра бошидан такрорланиб келаётган фоилотун рукни бир чўзиқ ва қисқа тарзида олинишини тақозо этади. Қолаверса, шу рукннинг биринчи мисрадаги жуфти “мубтало бўл” рукни ҳам шуни талаб қилади.

Кўр-га-ли ҳус-нунг-ни зо-ру муб-та-ло бўл-дум са-нга,
 - V - - / - V - - / - V - - / - V - - /
 Не ба-ло-лиғ кун э-ди-ким, **ош**-но бўл-дум са-нга.
 - V - - / - V - - / - V - - / - V - - /

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 3-жилд, 212-бет.

Куйидаги байтда эса ўта чўзиқ ўлчамни қисқа ва чўзиқ ҳижо сифатида олиниши керак:

А-лам ет-кач, На-во-ий, **дах-р**-дин май бил а-нинг даф-ъи,
V - - - / V - - - / V - - - / V - - - /
Қа-бул эт-ган ки-ши-га бас-ду-рур о-лам-да бу бир панд.
V - - - / V - - - / V - - - / V - - - ~ /

Байтнинг биринчи мисрасидаги “дахр” сўзи вазн талабига кўра икки ҳижо – қисқа ва чўзиқ олинмоқда ҳамда тил нуқтаи назаридан бир бўғин бўлган бу бирлик икки рукнга ажралиб ҳам кетмоқда. Байт охиридаги кўш ундошли “панд” сўзининг ўта чўзиқлик ҳолати белгиланишига тарбияланувчилар диққати тортилади.

Кейинги вазифа васл ҳодисасини тушунтириш бўлади. Уни билмаслик айрим байтлар вазнини аниқлашда чалкашликка сабаб бўлади. Васл вазн талабига кўра бир сўз охиридаги ундошни унли билан бошланган кейинги сўзнинг биринчи бўғинига кўчиришдир. Бунда ундош билан тугаган биринчи сўзнинг охирги бўғини чўзиқ бўлса қисқага, ўта чўзиқ бўлса очик чўзиқ ҳижога айланади. “Фарҳод ва Ширин”дан олинган куйидаги байтни кўрайлик:

Недур аҳво/ линг, эй зори/ ғарибим,/
Висолим дав/латидин бе/насибим./

Ўқувчилар биринчи рукни мустақил аниқлайдилар: **не-дур аҳ-во**. Ҳижолари бир қисқа ва уч чўзиқ, яъни V – – – . Бу мафойилун рукни, ҳазаж баҳри демакдир. Қоида бўйича шу тактиъ давом этиши керак. Иккинчи рукннинг ҳам шунга кўра биринчиси қисқа ҳижо бўлиши керак. Лекин “**линг**” ёпиқ бўғин бўлгани учун у чўзиқ ҳижо саналади. Ўқувчилар бу ерда керакли қисқа ўрнига чўзиқ ҳижо келаётганига дуч келадилар. Ўқитувчи шу ўринда васл ҳодисаси кўл келишини айтиб, тушунтиради: кейинги сўз (**эй**) унли билан бошлангани учун “**линг**” бўғинидаги **нг** ундошини унга ўтказамиз ҳамда васл ҳодисасини кўллаб, куйидагича ҳижолар кўринишларига эга бўламиз: **ли – нгэй зо – ри**. Учинчи рукнда муаммо йўқ: **га-ри-бим**: V – – . У қисқа билан бошланиб, чўзиқ ҳижолар билан давом этади. Шундай қилиб, биринчи мисра шундай ўқилиши лозим: Не-дур-аҳ-во/ ли-нгэй-зо-ри/ ға-ри-бим/.

Навоий ғазалидан олинган байт билан бу билимлар мустаҳкамланади:

Ёр келса, бас маҳалдурким, ичим қон этти шавқ,
Сабру оромим бериб барбод туғён этти шавқ.

Бу байт ўта чўзиқ ҳижони белгилаш ҳамда васл ҳодисасини қўллаш малакасини ривожлантириш учун ғоят ўринли материал дейиш мумкин.

Ўқувчилар аввало биринчи мисра бошида келаётган ўта чўзиқ “**ёр**” сўзини V – ёки – V шаклларида қай бири билан белгилаш кераклигини топишлари керак бўлади. Мисралар ичида келганда олдинги рукнлардан келиб чиқиларди, ушбу ҳолатда-чи? Синфдаги топқир ўқувчилар ҳамма мисралардаги ост-уст жойлашган ҳижолар бир хил сифатда бўлишини эътиборга олиб, иккинчи мисранинг дастлабки икки ҳижосидан келиб чиқиш зарурлигини англаб етадилар: “**сабру**” сўзи чўзиқ ва қисқа ҳижолардан (– V) иборат экан, “**ёр**” сўзи ҳам шундай сифатлардаги ҳижолар деб олинади. **Ёр келса** (фоилотун – V – –) ғазалнинг рамал баҳрида эканлигини кўрсатади. Иккинчи рукн **бас маҳалдур** (фоилотун – V – –), учинчи рукнни шу қолипга солиш учун **қон** ўта кўзиқ ҳижони чўзиқ ҳижога айлантириб олиш зарур бўлади. Бунинг учун кейинги сўз (**этти**) унли билан бошлангани бизга қўл келади: “қон”даги “н” ундошини кейинги сўзга ўтказиб юборилади ва учинчи рукн “**ким ичим қо**”, тўртинчи рукн “**нэтти шавқ**” кўриниш олади. Кейинги мисрани ҳам шундай таҳлил қилинади ва байт қуйидагича тақтиёга бўлиниши ойдинлашади:

Ё-р кел-са /бас ма-ҳал-дур-ким и-чим қо-нэт-ти шавқ
 – V – – – V – – / – V – – / – V ~
 Саб-ру о-ро/мим бе-риб бар/бо-д туғ-ё/нэт-ти шавқ
 – V – – – V – – – V – – – V ~

Ўқитувчининг навбатдаги вазифаси шеър ўлчовини аниқлашда вазн талабига кўра сўзларни қўллашдаги истиснолар ҳақида маълумот бериш бўлади. Бу борада Абдулҳамид Қурбоновнинг “Аруз вазни бўйича сабоқлар” мақолалар туркуми¹ ўзининг изчиллиги, методик жиҳатдан қулайлиги билан ажралиб туради. Бу ерда биз ушбу мақолаларда келтирилган мисоллардан фойдаландик. Мазкур истисноларни характериға кўра қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Сўз ичида унли ва ундошлар ўрин алмашинуви (метатезаси). Мумтоз шеърятда **гулистон** сўзи **гулситон** шаклида, **Искандар** номи **Скандар** тарзида ишлатилади ва бунда “**ис**” қисми “**си**” шаклиға кўчиб, чўзиқ бўғин қисқаға айланади. Масалан, буни Навоийнинг машҳур “топмадим” радифли ғазалидаги “**Даҳр боғи ичра мундоқ гулситоне топмадим**” (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) мисраси, 9-синф дарслигига киритилган “Садди Искандарий”даги “**Скандар эшитгач, дедиким: юринг**” (фаувлун, фаувлун, фаувлун, фаул)сатрларини келтириш мумкин. Агар улар **гулистон**, **Искандар** тарзида ишлатилса, вазн бузилар эди.

2. Сўз бошидаги унли тушириб, қисқа ҳижо ўрниға чўзиқ ҳижоға эришиш. Бу шоира **Увайсий**нинг таҳаллуси **Вайсий** тарзида қўлланиши каби ҳолатларда кузатилади: **Вайсий бериёзат деб, сахл тутма, эй ориф**.

3. Сўз охирида товуш туширилади: **подшоҳ** сўзини **подшо** тарзида олиб ўта чўзиқ иккинчи ҳижони чўзиққа айлантириш; “**сув**”ни “**су**” тарзида

¹ Qurbonov A. Aruz vazni bo'yicha saboqlar. “Ertakchi-repetitor” gazetasi, 2006, 1-4-sonlar.

қўллаш билан чўзиқни қисқа сифатида олиш: **Ҳажридин бағрим судур, ул сув аро болиғ каби** (Навоий) мисрасида **сув** икки бор қўлланган: биринчисида қисқа бўлиши кераклиги учун **су**, иккинчисида чўзиқ бўлиши кераклиги боис **сув** шаклида олинган.

4. Сўз ўртасида ундош туширилади. Аксар ҳолларда **икки, етти, саккиз, тўққиз, аччиқ, қаттиқ** каби сўзлар **ики, ети, сакиз, тўқиз, ачиқ, қатиқ** тарзида қўлланиб, биринчи ҳижо очик бўғинга ўтади ва чўзиқ ҳижога айланади: **Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур**. Қуйидаги байтда икки сўз вазн талабига кўра қўлланган:

***Қатиқ** ғурбат аро ҳолинг не эркин?
Ачиқ фурқатда аҳволинг не эркин?*

5. Сўз (ўзак) охирида товуш иккилантирилади. Бу асосан **сир, дур, хат** каби сўзларда кузатилади. Масалан, **Қондин элга ёйди тифли ашк сирримни менинг**.

6. “**О**” унлиси “**а**” товушига ўтади ва ўта чўзиқ ҳижо чўзиқ ўлчамга айланади. Бунда кўпинча **Оллоҳ, воҳ, гоҳ, моҳ, нигоҳ, ногоҳ, шоҳ** каби сўзлар **Оллаҳ, ваҳ, гаҳ, маҳ, нигаҳ, ногаҳ, шаҳ** шаклида келади.

*Бу бўлғай дарду ишқ ойини, **ваҳ-ваҳ**!
Вафо-у меҳр шарти, **оллаҳ-оллаҳ**!*

7. **Навъ, шамъ** сўзлари араб ёзувида айн билан тугайдиган қўш ундошли ёпиқ бўғин бўлиб, ўта чўзиқ ҳижога тўғри келади. Лекин кирил ва лотин ёзувларида бу (айн) ундошни бериш имкони йўқлиги учун кўп ҳолларда бир чўзиқ ҳижо сифатида қаралади. Лекин айрим шеърларда ўта чўзиқ олинган, шунинг учун бу сўзлар талаффузида “**и**” унлиси орттирилади. М-н: **Шамъ(-и) равшанроқ бўлур торин паришон айлагач**.

Ўқитувчи бу маълумотларни маъруза қилиб тушунтиради ва ёздириб қўяди. Шунингдек, **де(моқ)** сўзи, **кеча** сўзининг ҳар иккала ҳижоси, **-ни, -га, -да, -са** қўшимчалари вазн талабига кўра чўзиқ ҳам, қисқа ҳам бўлиши мумкинлиги айтилади, мисоллар билан тушунтирилади, ёздириб қўйилади.

Навбатдаги асосий ишлардан бири зиҳофлар билан таништириш бўлади. Уни А. Ҳожиаҳмедов китобига кўра тушунтириш ва ёздириб қўйиш мумкин: “Аруз вазнининг мураккабликларидан бири шундаки, биз юқорида кўриб ўтган саккиз асосий рукн шеър мисраларида, баҳрларда кўпинча турли ўзгаришлар билан қўлланади. Бу ўзгаришлар аруз илмида зиҳоф деб юритилади. Саккиз рунда ҳаммаси бўлиб 45 хилгача зиҳоф учрайди”¹. Мактабда барча зиҳофларни тушунтириш мушкул. Шунинг учун ўқувчиларга дастлабки тасаввур учун энг кўп қўлланадиган ва бир мунча осон бўлган икки тармоқ рукни ўргатиш билан чекланиш мумкин. Тармоқ рукнлардан олдин солим баҳр шаклини тушунтириш керак: агар

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. 22-бет.

мисралардаги рукнлар сон ва сифат жиҳатдан ўзгармай тўлиқ такрорланса, у солим (тўлиқ) баҳр саналади. Фурқатнинг “бормасмиз” радифли ғазали бунга мисол бўла олади:

Биз истиғно эли, қичқирмағон маъвоға бормасмиз,
Агар чандки хирман айласа, дунёға бормасмиз.

Байтнинг тақтиъси:

Би-зис-тиғ-но/ э-ли қич-қир/-ма-ғон маъ-во/-ға бор-мас-миз/
V - - - V - - - V - - - V - - -
Ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун

А-гар чан-ди/ -ки хир-ман ай/-ла-са, дун-ё/-ға бор-мас-миз/
V - - - V - - - V - - - V - - -
Ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун

Байтда мафойилун ҳеч ўзгаришсиз мисраларда тўлиқ такрорланаётгани сабаб рукн такроридан ҳосил бўлаётган ҳазаж баҳри солим (тўлиқ) саналади. Ўқитувчи рамал, мутақориб, ражаз баҳрларининг солим кўринишларидан ҳам ҳеч бўлмаганда биттадан мисоллар келтириб, бу билимларни мустаҳкамлаши керак.

Шундан сўнг дастлабки тармоқ рукн тушунтирилади: мисралардаги бирор рукнда ҳижо қисқарса (яъни сон жиҳатдан ўзгарса) ёки қисқа чўзиққа, чўзиқ қисқага, ўта чўзиққа айланса (яъни сифат жиҳатдан ўзгарса) зиҳофга учраган бўлади ва қайсидир тармоқ рукнга тегишли бўлади.

Сон жиҳатдан ўзгариш натижасида ҳосил бўлган бир тармоқ рукнни кўрамиз. Агар рукн охиридаги бир чўзиқ ҳижо туширилса “ҳазв” (ташлаш) зиҳофи ҳосил бўлади ва **махзуф** деб аталади.

1	2	3	4
Ул қаро кўз кўзларига сурма бежо тортадур,			
- V - - /	- V - - /	- V - - /	- V - /
Фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилун
Балки андин даҳ р эли ортиқча ғавғо тортадур.			
- V - - /	- V - - /	- V - - /	- V - /
Фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилун

Байтнинг иккала мисрасидаги дастлабки уч рукнда фоилотун (чўзиқ, қисқа, чўзиқ, чўзиқ) тўла такрорланиб, тўртинчи рукнда (чўзиқ, қисқа, чўзиқ) охириги бир чўзиқ ҳижо етишмаётганига ўқувчилар эътибори тортилади. Бунинг учун қуйидаги савол билан мурожаат қилиш мумкин: ҳар бир мисрада тўрт рукн бор, эътибор беринг-чи, улар сон ва сифат жиҳатдан бир хилми ёки фарқ борми? Ўқувчилар тўртинчи мисрада бир чўзиқ ҳижо камлигини дарҳол сезадилар. Ана шундай мисра сўнгидаги бир чўзиқ ҳижонинг тушиб қолишига маҳзуф дейилиши ёздириб қўйилиши керак. Бу

рамал баҳрининг маҳзуф кўриниши эди. Унинг ҳазаж баҳридаги кўринишига ҳам мисол келтирилади:

Жамолинг вас/фини қилдим/ чаманда/

V - - - V - - - V - -

Қизорди гул/ уёттин ан/жуманда.

V - - - V - - - V - -

Мутақориб баҳридаги маҳзуф шакли:

Киши бир/ла йўқ мут/лако ул/фати

V - - V - - V - - V -

Бўлуб хал/қ ғавго/сидин кул/фати.

V - - V - - V - - V -

Энди ўқитувчи сифат жиҳатдан ўзгариш натижасида ҳосил бўлган бир тармоқ рукни ҳам кўрсатиши, танитиши керак. Агар рукн охиридаги икки чўзиқ ҳижо ўта чўзиқ ҳижога айлантирилса “қаср” (қисқартириш) зиҳофи ҳосил бўлади ва **мақсур** деб аталади.

Қилур пайкон/ларинг кўнглум/ ўтин тез

V - - - V - - - V - ~

Агарчи қат/ра бўлмас шуъ/ла ангез

V - - - V - - - V - ~

Болалар рукнларни солиштириб, мисралар охиридаги (тўғрироғи охирги рукнлардаги) икки чўзиқ ҳижо ўрнида ўта чўзиқ ҳижо келаётганини дарров фаҳмлайдилар. Бу ерда ҳижолар сифати ўзгарди, яъни қисқарди. Айнан шу ҳолат (охирги рукндаги ўта чўзиқлик) мақсур эканлигини тарбияланувчилар эслаб қолишлари керак. Худди маҳзуфда бўлгани сингари ўқитувчи бошқа баҳрларнинг ҳам мақсур кўринишларига мисоллар топиб, машғулотда ўқувчилар билан таҳлил қилади.

Бу ишлар жараёнида олдинги олинган билим ва малакалар изчил равишда такрорлаб турилиши керак: ҳижолар сифати, уларнинг ўринлашуvidан юзага келаётган рукнлар ва ҳосил бўлаётган баҳр, васл ходисаси, айрим истисно ҳолатлар – ҳамма-ҳаммаси бир-бир таҳлил этиб борилиши зарур. Юқорида зикр қилинган ишлар бажарилгач, шеърый асар ўлчови - вазнининг номини “тўлиқ ўқиш” ўргатилади.

Шеър вазнини аниқлашда бир байт (икки мисра) олинishi алоҳида уқтирилади. Бир мисрада уч хил миқдорда: иккита, учта ёки тўртта рукн бўлиши мумкин. Бундан ортиқ бўлмайди. Шундан келиб чиқсак, бир байт (икки мисра)да тўртта, олтита, саккизта рукн бўлади. Агар байтда тўртта (биринчи мисрада иккита, иккинчи мисрада иккита) рукн бўлса мураббаъ, байтда олтита рукн бўлса мусаддас, саккизта бўлса мусамман дейилиши тушунтирилади ва ёздириб қўйилади. Тушунтирилганлар бир нечта мисоллар билан мустаҳкамланиши керак. Масалан, Муқимий “Саёҳатнома”сидан:

Фарёдким/ гардуни дун/
 - - V - - - V -
 Айлар юрак/бағримни хун/
 - - V - - - V -

Ўқувчиларга савол берилади: байтда ҳижолар қандай ўринлашган? Улар икки чўзиқ, қисқа ва чўзиқ ҳижо тарзида эканлигини айтадилар. Ҳижоларнинг бундай жойлашуви қайси рукни ҳосил қилади? Ўқувчилар ёддан ёки дастлабки машғулотларда ёзилган 3-жадвалдан фойдаланиб, мустафъилун рукнини аниқлайдилар. Ушбу рукн такроридан қайси баҳр юзага келади? Бунда ҳам жадвалдан фойдаланиб ражаз баҳри эканлигини айтадилар. Ўқитувчи умумлаштиради: демак, бу шеърда мустафъилун рукни такрорланаётгани боис **ражаз**, байтда тўртта рукн борлиги учун **мураббаъ**, рукнлар мисраларда тўлиқ такрорланаётгани учун **солим** саналади. Шундай қилиб, мазкур шеър вазнининг тўлиқ ифодаси – **ражази мураббаи солим**. Юқоридаги байтларга қайтиб, ўқувчилар уларнинг ҳам вазнини ўқитувчи ёрдамида мустақил аниқлайдилар:

Қилур пайкон/ларинг кўнглум/ ўтин тез
 V - - - V - - - V - ~
 Агарчи қат/ра бўлмас шуъ/ла ангез
 V - - - V - - - V - ~

Байтдаги қисқа ва уч чўзиқ ҳижо такрори **мафойилун** рукнини билдиради, унинг такроридан **ҳазаж** баҳри ҳосил бўлади. Байтда олтита рукн бор, бу **мусаддас**дир. Мисраларнинг охиридаги икки чўзиқ ҳижонинг ўта чўзиқ шаклини олиши **мақсур** эканидан далолатдир. Демак, у **ҳазажи мусаддаси мақсур** вазнида ёзилган.

Ул қаро кўз кўзларига сурма бежо тортадур,
 - V - - / - V - - / - V - - / - V - /
 Балки андин даҳ р эли ортиқча ғавғо тортадур.
 - V - - / - V - - / - V - - / - V - /

Ҳижоларнинг жойлашуви, сон ва сифати **фоилотун** рукнини, унинг қайталаниши **рамал** баҳрини, байтдаги саккизта рукн **мусамман** эканини, охирги рукнларда бир чўзиқ ҳижонинг камлиги **маҳзуф** тармоғини кўрсатади ва ғазалнинг **рамали мусаммани маҳзуф** вазнида ёзилганлиги ойдинлашади.

Ушбу маълумотлар берилгач, қуйидаги фикрлар билан аруз бўйича берилаётган билимларни якунлаш мумкин: а) мумтоз шеърятда ҳар қандай лирик асар: у икки мисрали фард бўладими, тўрт мисрали рубоий ёки туюқ, бир неча юз саҳифали дoston бўладими, унинг биринчи мисраси арузнинг қайси баҳрида ёзилган бўлса, асар охиригача шу ўлчовга қатъий риоя қилинади, ундан чекинилмайди, танланган вазн қолипидан чиқиш мумкин

эмас; б) шеърӣй асар вазнида асосий руқнлар қатъӣй ўзғаришсиз қўлланган ҳолда баъзан зиҳофга учраган тармоқ руқнлар мисралар охирида бири иккинчисига алмашиши мумкин. Масалан, рамали мусаддаси мақсур рамали мусаммани маҳзуф бўлиб келиши мумкин.

Бизнингча, ўзбек мумтоз шеъриятида кенг қўлланадиган мутақориб, ҳазаж, рамал ва ражаз баҳрлари ҳамда уларнинг солим, маҳзуф, мақсур тармоқларини танишлари; бошқа баҳрларни тўла ўзлаштирмасалар ҳам улардаги ҳижолар сифати, байт тақтиъсига риоя қилиб ифодали ўқий олишлари – булар ўрта мактаб битирувчиларининг аруз вазни юзасидан билим ва малакаларига қўйиладиган талаблар сифатида белгиланиши мумкин.

Мумтоз қофия ва унинг унсурларини ўқитиш учун ҳозиргача қабул қилинган дастурларда алоҳида соат ажратилмаган. Бу меъёрий ҳужжатларда қофия бармоқ тизимидаги бу шеър унсури билан бир тушунча сифатида талқин этилади. Бармоқдаги ва аруздаги қофия шеър поэтик организмда бир хил ташкилий ва бадий вазифа бажаради. Лекин аруз шеъриятида вазнда бўлгани каби қофия тизими ҳам темир қонунларга эга бўлган араб-форс назариясига асосланади. Агар бармоқ вазнида битта асосий унсур - тиргак товуш бўлса, аруз шеърияти тўққиз унсури қофия тизимига эга. Бундан ташқари асосий бўлмаган яна бир нечта унсур бор. Уларга қисқача тўхталамиз.

Қофияни ташкил этувчи бирламчи ўзак унсур **равий**дир. Қофияда бошқа унсурлар бўлмаслиги мумкин, лекин у равийсиз бўлмайди. Ўқувчиларга бунини қуйидагича тушунтириш мумкин: қофиядош сўзлар ўзаги (баъзан негизи) охиридаги такрорланиши шарт бўлган унли ёки ундош товуш (ҳарф) **равий** дейилади. Бизнингча, олдин бармоқ вазнидаги тиргак товуш тушунчаси ҳақида маълумот бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Ўқувчилар тиргак ва равийнинг деярли бир хил эканлигини фаҳмлайдилар ва янги маълумотни ўзлаштириш осонлашади. Масалан, **ҳалол – ҳилол** сўзларида охириги “л” ундоши; **қоним – жоним – хоним** сўзларидаги “н”; **обрў – абрў – гулрў** сўзларидаги “ў” унлиси равий саналади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, “а” қисқа унлиси билан тутаган сўзларда бу унли ўзақда келганда ҳам равий бўлолмайди, балки ундан олдинги ундош равий ҳисобланади: **сана – тана – яна** қофиядош сўзлар равийси “н” ундошидир.

Аруз шеър тизимида равийдан олдин тўртта ва равийдан кейин тўртта унсур иштирок этади. Равийдан олдинги унсурлар: **1. Қайд** – равийдан олдин келадиган ундош, у равий билан ёнма-ён, қатор ундош тарзида келади: назм – базм сўзларида “м” – равий, “з” – қайд. **2. Ридф** – бирламчи унсурдан олдинги қисм бўлиб, икки хил кўринишда: а) ридфи аслий – равийдан олдинги чўзиқ унлилар (о, и, у, ў, э) каби: **қош – талош**; **сўл – қўл**; б) орттирилган ридф – равий билан аслий ридф ўртасидаги ундош: **бехост – рост**. **3. Таъсис** – ундош бўлган равийдан олдин келадиган “о” унлиси бўлиб, аслий ридфдан фарқи шуки, у билан равий орасида бир ундош келади: **роҳат – жароҳат**; **4. Дахил** – ундош равий билан таъсис орасида келадиган ундошдир: **роҳат – жароҳат**.

Равийдан кейинги унсурлар: **1. Васл** – равийдан кейинги ундош ёки чўзиқ унли: мушкотни – отни; бир унли шаклидаги қўшимчалар асосан васл бўлиб келади: кундузи – юлдузи; васл билан равий орасида қисқа унли иштирок этиши мумкин: бориб – чиқариб; **2. Хуруж** - васлдан кейинги ундош ёки чўзиқ унли: ёпилмишлар - қилмишлар; **3. Мазид** - хуруждан кейинги ундош ёки чўзиқ унли: бўлурму – тўлурму; **4. Нойира** – мазиддан кейинги ундош ёки чўзиқ унли: йигитликни – итликни; нозлардурлар – таннозлардурлар. Агар қофия унсurlари яна давом этса, улар ҳам нойира дейилаверади.

Қофиялар аввало икки гуруҳга ажратилади: “қофия агар равий билан тугаб, унга васл, хуруж, мазид ва нойира қўшилмаган бўлса, “муқайяд қофия” дейилади. Агар қофия васл ёки хуруж ё мазид ёхуд нойирали бўлса, мутлақ қофия деб аталади”¹. Муқайяд қофияда асосий тўрт унсур орасида келадиган қисқа унлидан иборат расс, ишбо, ҳазв, тавжиҳ номли, мутлақ қофияда эса мажро, нафоз деб аталадиган ёрдамчи унсурлар ҳам бор². Муқайяд қофиянинг етти тури, мутлақ қофиянинг йигирма саккиз тури бор. Қоидага кўра “... биринчи мисра қандай қофия тури билан бошланган бўлса, худди шу тур қофия сўнгги мисрагача давом этиши керак. Бу ҳол арузда ёзилган барча шеърӣ жанрларда умумийдир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, арузда ёзилган достонлар бундан мустаснодир”³. Қофия ҳақида тўла маълумотни Алибек Рустамовнинг “Қофия нима?”, Умдат Тўйчиевнинг “Ўзбек поэзиясида аруз системаси” китобларидан олиш мумкин. Хўш, ўқувчига буларнинг қайси бирини ўрганиш учун тавсия этиш ўринли бўлади? Кузатишларимиз ва тажрибаларга кўра қуйидагиларни тушунтириш мактаб ўқувчилари учун етарли бўлади:

1. Мумтоз лирикада биринчи мисрада қофиянинг қайси тури қўлланган бўлса, шеърнинг охиригача шу қофия қолипига қатъий риоя қилинади, бошқа қофия турига ўтиш мумкин эмас. Мумтоз достонлардаги ҳар бир байт мустақил қофияланади ва уларнинг ҳар бирида ўзгача қофия тури бўлиши мумкин. Лекин ўзаро қофияланаётган байтдаги мисралар (қофиядош мисралар) бир турдаги қофияга эга бўлиши шарт.

2. Равий асосий ўзак тушунча бўлгани учун ҳар бир ўқувчи уни топа билиши керак. Қолган саккиз унсurlни ёд билишлари, ҳар доим уларни таҳлил қилишлари шарт эмас. Фақат қофия равийдан кейин давом этаётгани ёки этмаётганига кўра муқайяд ва мутлақ қофияни ажратсалар кифоя.

3. Шеърда кўпинча мантиқий урғу олган сўзлар қофиядош бўлиб келади ва бу билдириладиган фикрни ўқувчига бўрттириб, айти пайтда гўзал ифодада етказишда муҳим аҳамиятга эгаллиги шеър таҳлилида эътибордан четда қолмаслиги керак.

4. Қофиянинг кўпинча мисра охирида келиб, катта ритмик бўлинишни юзага келтириши, шеърда оҳангдорлик, музикӣликни таъминлашини ифодали ўқиш орқали сингдириб бориш лозим.

¹ Рустамов А. Қофия нима? -Т.: “Фан”, 1976, 17-бет.

² Қаранг: Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. -Т.: “Фан”, 1985, 109-111-бетлар.

³ Мирҳайдаров Х. Яна қофия ва шеър системаси ҳақида. ЎТА, 1976, № 2, 61-бет.

5. Тарбияланувчилар яна билишлари лозимки, мумтоз шеър илми талабларига кўра ўзак билан ўзак қофиядош, яъни равий албатта ўзакда бўлиши керак. Қофиядош сўзларда равийнинг ўзак ва қўшимчада ёки қўшимча билан қўшимчада бўлиши бўлиши нуқсли саналган. Алишер Навоий Атоийнинг гўзал байтини эътироф этган ҳолда “ўлтирур” ва “бўлур” сўзларида қофияланиш ўзак ва қўшимча орқали ҳосил қилингани учун “қофиясида айбғинаси бор” дейди. Бу араб ва форс тиллари асосидаги қофия илми қатъий талаблари саналади.

6. Шунингдек, ўзбек мумтоз шеъриятида бу қолипларга ҳар доим ҳам риоя қилинавермаганига диққат қаратилади. Бобурнинг “То олғали кўнглумни ул юз била ул гису” мисраси билан бошланувчи ғазалида “гису”, “уйку”, “қайғу” сўзларига “борму” қофияланади¹. Бу ерда “у” – равий. Охирги сўзда у қўшимча таркибида, олдингиларда эса ўзакда. Қатъий қолиплардан чекинишда икки томонлама қулайликка эга бўлинади: биринчидан қофия эркинлиги имконияти туғилади, иккинчидан, арабча-форсча ўзлаштирма сўзлар қўлланганда, қофияланишни давом эттиришда “қисилиб” қолинмайди, қўшимчалар ёрдамида тўлиқ қофияга эришиш мумкин. Масалан, Муқимийнинг

Ҳажр ила тинмай кўзимдин кўрмасам ашким келур,
Ғайр ила кўрсам мабодо худ-бехуд рашким келур²

матлали ғазали “*ашким - рашким*” қофияси билан бошланади. Бу ерда “к” равий, “ш” – кайд. Уларни ўзакда сақлаб қолиб, қофияланишни давом эттириш шоирни қийин аҳволга солиб қўйиши турган гап. Шоир ғазал давомида ўзбекча сўзларга шахс-сон қўшимчаларини қўшиб, тўлиқ қофияга эришган, яъни матладан кейинги байтларда қофияланиш қуйидагича давом этади: *гаплашким, имлашким, учрашким, паривашким*. Демак, араб-форс қофия назариясидан чекиниш ўтмиш адабиётида учрайди, аммо бу кам дуч келинадиган ҳодисадир

Мумтоз шеърда бадиият илми ҳам катта аҳамият касб этади. Бунда асосан бадиий тасвир воситалари – шеъринг санъатлар ўрганилган. Илми бадиъ бўйича қатор махсус асарлар яратилган³. Уларда ҳар бир тасвир воситасининг мазмуни, моҳияти муаллифларнинг иқтидорига яраша очиқ берилган. Таълимнинг барча босқичларида шеъринг санъатларни ўқитиш билан боғлиқ катта бир қусур бор: ўқувчи, талабаларга энг асосий, кўп қўлланадиган бадиий воситалар ҳақида тушунча берилади, ҳар бирининг ҳозиргача шаклланган таъриф-қоидалари ёздирилади, улар ўргатиб бўлингач, доимо шеър бадиияти дейилганда фақат шу санъатларни топиш билан қифояланадилар. Илгари айтилганидек, уларнинг нимаси санъат, шоирнинг

¹ Бобир шеърятдан. -Т.: “Ўзбекистон”, 1982, 70-бет.

² Муқимий. Танланган асарлар. -Т.: “Фан”, 1958, 175-бет.

³ Атоуллох Хусайний. Бадойиъ ус-санойи. -Т.: “Фан”, 1989; Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий. Фунун ал-балогоҳ.// ЎТА. 2002, 1-6-сонлар. Асаллаев А., Раҳмонов В., Мусурмонкулов Ф. Бадиий санъат жозибаси. -Т.: 2005. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? -Т.: “Шарк”, 1999.

маҳорати нимада намоён бўлган каби англаниши керак бўлган ҳақиқатларни ўқувчилар билишмайди. Тушунтиришдаги схоластика сўз санъатидаги жозибали ва қизиқарли бўлган бадиият илмининг ўқувчилар кўз олдида бир қадар нурсизланишига сабаб бўлмоқда. Фактбозликка берилиш нафақат ўқитувчилар, балки шеърий санъатлар ҳақида рисола, қўлланма, мақолалар ёзадиган олимларда ҳам кузатилади. Бу эса айрим ҳолларда мутахассисларнинг ҳақли эътирозига сабаб бўлмоқда¹.

Шеърий санъатлар асар жозибасини кўрсатиш ва шоир маҳорат қирраларини очишга хизмат қилиши керак. Бунинг учун эса уларни ўқитишда янгича ёндашув, ўзгача усул ва шаклларга мурожаат қилиш керак. Кузатишлардан шу нарса ойдинлашмоқдаки, шеърий санъатлар ўқувчилар ўзлаштирган тил бирликлари, кундалик ҳаётда учрайдиган яқин ва таниш тушунчалар орқали сингдирилса, машғулотлар жонли кечади. Болалар сўзнинг матнда бажарадиган эстетик вазифасини ҳис этадилар.

Тушунтиришда турли восита ва шаклларга мурожаат этиш самарали бўлади. Масалан, тазод санъати тушунтирилганда рангли қоғозлардан фойдаланиш мумкин. Оқ рангли қоғоз ёнига сариқ, мовий ва қора рангли қоғозларни қўйиб, оқ қайси рангнинг олдида нисбатан бўртиб, кўпроқ ажралиб турганлиги сўралади. Ўқувчилар бу қора ранг эканлигини бир қарашдаёқ англайдилар. Демак, оқ ва қора ёнма-ён турган ҳолда бир-бирини ёрқинроқ кўриниши ва ифодаланишига хизмат қилади. Бу хулоса қайд этилгач, ўқувчилардан ҳаётда шу ранглар каби бир-бирини бўрттиришга хизмат қиладиган ҳолат, тушунчаларни келтириш сўралади. Улар кўп ўйланмай, яхши – ёмон, зулм – адолат, сахий – бахил, бой – камбағал жуфтликларни келтирадилар. Шунда бу сўзлар ўзаро қандай маънода келаётганини ва бу тилда қайси ҳодисани юзага келтиришини сўралади. Мазкур жуфтликлар маъно жиҳатдан ўзаро зид, тилда улар антоним – зид маъноли сўзлар дейилиши қабилидаги жавоб олингач, бу тасвир воситасининг таърифи ёздириб қўйилади: *Тазод - бадиий матнда ўзаро зид маъноли сўз ва тушунчаларнинг келтирилиши бўлиб, қаршилантираётган нарса, белги-хусусият ва ҳолатни ёрқин ва таъсирчан ифодалашга хизмат қилади.*

Сендек менга бир ёри жафокор топилмас,
Мендек менга бир зори вафодор топилмас. (Бобур)

Киши бировдан жафо кўрса, одатда, унга жафо билан жавоб беради, ҳеч бўлмаганда индамай уни тарк этади. Лекин ошиқ маъшуканинг жафосига нисбатан ўзига қилинган муносабатнинг зиддини – вафодорликни кўрсатади ва бу билан, биринчидан, ўзининг вафоси олдидаги ёрнинг жафосини бўрттирса, иккинчидан, ёр жафоси орқали ўзининг вафосини таъкидламоқда.

¹ Мамажонов З. Шеърий санъат ҳақида айрим мулоҳазалар. “Тил ва адабиёт таълими” журн., 2007, 2-сон, 92-95-бетлар.

Демак, тазодни ҳосил қилаётган сўзлар байтдаги икки образ – ошиқ ва маъшуқанинг характер хусусиятларини ёрқин акс эттиришга хизмат қилган.

Тажнисни тушунтиришда бошқа йўлдан бориш мумкин. Бир маънони берадиган икки жумла ўқувчиларга ҳавола қилинади: 1. Менинг Нодир исмли ўртоғимнинг кўлидан кўп ишлар келади, у ҳар қандай ишни уддалайди. 2. Менинг ўртоғим Нодир, кўп ишга қодир, ҳар ишда нодир. Савол қўйилади: қайси жумла сизга ёқди ва нима учун? Яъни қайси жиҳатидан у наригисидан афзал? Ўқувчиларнинг барчаси иккинчи жумлани танлаши табиий. Улар гапнинг шеърга монандлиги, қофияланганлиги ва, албатта, атоқли от **Нодир** ҳамда унинг аниқловчиси бўлган **нодир** сифатига алоҳида эътибор қаратадилар. Ана шу шаклдош сўзлар ифодага жозиба бағишлаётганини аниқлайдилар. Ўқитувчи бу сўзларга тил нуқтаи назаридан таъриф беришни сўрайди ва ўқувчилар улар шакли бир хил, маъноси ҳар хил сўзлар бўлиб, тилда омонимликни юзага келтиришини айтадилар. Ўқитувчи айнан шу ўринда бу ҳодисанинг шеър илмида тажнис деб аталишини тушунтириб, таъриф ёздириб қўяди: ***Тажнис** жинос деб ҳам аталиб, матнда шаклан бир хил ёки бир-бирига яқин, аммо маъноси ҳар хил сўзларни келтириш билан фикр, ҳолат, тасвир ёки тушунчани таъсирчан ифодалаш санъатидир.*

Мустаҳкамлаш учун баъзан дарсликка киритилмаган асарлар бир неча мисол келтириш мақсадга мувофиқ. Шу йўл билан ўқувчиларга дастурда бўлмаса-да, адабиётимиз тарихида ёрқин из қолдирган сиймолар ижоди, маҳорат қирралари билан таништириб ўтиш имконияти туғилади.

Юзунгни Ҳақ жаҳон **гулзори** қилди,
Юзунгни кўрдию **гул зори** қилди. (Хўжандий “Латофатнома”)

Тажрибалар тажнис билан ийҳом санъатини бирга тушунтириш мақсадга мувофиқлигини кўрсатди. Чунки ийҳом кўзга яққол ташланмайдиган, яширин омонимликдир. Олдинги мисолдан билиндики, омонимликни ҳосил қилаётган шаклдош сўзларнинг иккаласи шеърда иштирок этиб, кўриниб турса, ийҳомда уларнинг бири қўлланиб, иккинчиси яширин келади, уни топиш, ҳис қилиш шеърхоннинг бадий диди, савияси ва зукколигига боғлиқ. Ўқувчиларга ўзбек халқ ижодигагина хос бўлган жанр – аския орқали тушунтириш қулай бўлади. Масалан, қуйидагича мисол келтириш мумкин: *Ойбек Жалолқудуқнинг Ойим қишлоғидан. Шаҳарга келганига энди уч кун бўлди-ю, бугун йўлга чиқибди. “Йўл бўлсин?” деб сўрасам, “Согиндим, О(о)йимга бораман” дейди.*

Таҳлил ўқувчиларга қўйиб берилади. Зукко болалар “Ойимга бораман” иборасидаги лутфни дарров сезадилар ва бу уни онамга бораман ҳамда қишлоғим бўлган Ойимга бораман тарзида ҳам тушуниш мумкинлигини завқланиб изоҳлайдилар. Ўқитувчи Бобурнинг ушбу байти орқали ийҳом ҳақида шаклланган тушунчани мустаҳкамлайди:

Ёрим кечалар келарди бурун,
Бу тун келмади, оҳ, ёрим қани?!

Иккинчи мисрадаги “бу тун” бирикмасини мана шу тунда, кечада деб тушуниш ҳам мумкин, қўшиб ёзиб “бутун(лай)” маъносида ҳам қабул қилса ҳам бўлади. Биринчи маънога кўра менинг ёрим илгарилари ярим кечаларда келарди, бу тунда у келмади, ёрим қани деб оҳ чекади ошиқ. Иккинчи маънода эса ёрим илгари кечалари келарди, энди эса бутунлай келмади, оҳ, у қанийкан?

Ўқувчилар тушунишганига қаноат ҳосил қилгач, муаллим қуйидагича таърифни ёздириб қўйиши мумкин: ***Ийҳом** (лутф) – ўзаро омоним бўлган сўзларни бир сўз орқали бериб, матндан икки маънони кўзлаш санъатидир.*

Дарсда мустақил ишлаш учун қуйидаги каби мисолларни ҳавола этиш мумкин:

Шукр этарман адғусиндин доимо
Ким, манга ҳар ҳолда **хуш ёр** эрур¹. (Ҳофиз Хоразмий)

Бечора **Гадо** сори иноят кўзи бирла
Бир кун назаре қилмадинг, эй шоҳ, дариғо!² (Гадоий)

Биринчи байтдаги **адғу** луғатда яхшилик деган маънони англатишини берилса, ўқувчилар “**хуш ёр**”даги лутфни қийналмай топадилар: 1) менга хуш ёқадиган ёр; 2) менга хушёр, яъни менинг ҳолимдан огоҳ. Иккинчи байтда **гадо** маъшуканинг висолига зор тушунчасини ҳамда шоирнинг тахаллусини билдиришини бир қарашда тушуниб етадилар.

Ийҳом орқали ифодаланаётган фикрлар бир-бирини инкор этмаслиги, аксинча, улар бири иккинчисини тўлдириши, ҳатто биргаликда янада кенгрок мазмунни ифодалаш мумкинлини таъкидланади. Масалан, юқоридаги Бобурнинг “Бу тун келмади, оҳ, ёрим қани?!” ийҳомнинг иккала маъносини биргаликда олиб, таҳлил қилса ҳам бўлади: “Бу тун ёрим бутунлай келмади, у қани?” Ёки Ҳофиз Хоразмийнинг “Ким, манга ҳар ҳолда **хуш ёр** эрур” мисрасини кенгайтириб “менга ҳар ҳолда хуш (ёқадиган) ёр ошиқ ҳолимдан хушёр (огоҳ)”. Бу фикрни санъаткорона ифодалашнинг бир кўриниши, шоирнинг ўзига хос маҳорати эканлигини уқтириб ўтиш ўринли бўлади.

Таҷоҳул ориф(она)ни тушунтиришда қуйидагича йўл тутиш мумкин: бир ўқувчини турғизилади ва у жавобини билмаслиги аниқ бўлган бир савол берилади. Масалан, Тинч океанда нечта балиқ тури бор? Табиийки, у “билмайман” деб жавоб беради. Шунда ўқитувчи синфга “билмайман” жавобини бошқача сўз, бирикма ёки гап билан ифодалаш мумкинми? деган муаммо ташлайди. Кимдир “Менга маълум эмас”, бошқаси “Бу ҳақида тушунчам йўқ” каби жавобнинг муқобилларини айтади. Синфдаги қайсидир бир зукко ўқувчи “Мен қаердан билай?” сўроқ гапи ҳам “билмайман”ни алиштириш мумкинлигини айтади. Кутилган жавоб олингач, “билмайман” ва

¹ Ҳаёт васфи (тўплам). -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1988, 67-бет.

² Ҳаёт васфи, 466-бет.

“Мен қаердан билай?” жавоблари ўртасидаги фарқ тўғрисида ўқувчиларнинг фикри сўралади. “Билмайман”да шунчаки хабар, иқрорлик маъноси қайд этилган бўлса, сўроқ шаклидаги жавобда эса айнан шу билмасликка урғу берилади, таъкид кучаяди, маълум даражада норозилик оҳангини ҳам англатади. Навбатдаги савол шундай бўлади: “Мен қаердан билай?” сўроқ гап. Бундай гаплар жавоб талаб қилади, лекин бу жумлада-чи? Жавоб талаб қилмайдиган сўроқ гаплар тилда қандай аталишини биласизми? Шу тариқа риторик сўроқ гап хусусияти эслатилади ва у адабиётда тажохул ориф санъатини юзага келтиришини айтиб, унинг таърифи қуйидагича шаклда ёздириб қўйилади: ***Тажохул ориф** – бадий матнда мантиқий урғу бериш, таъкидлаш мақсадида фикрни риторик сўроқ гап шаклида қўллаш, билиб туриб ўзини билмасликка олиш санъатидир.*

Масалан Атоийнинг байтини кўрайлик:

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шахд била шакармудур?¹

Ўқувчиларга тушунилиши қийин бўлган сўзлар маъноси берилади: дегул – эмас; шамс – қуёш; қамар – ой; шахд – бол, асал. Савол: бу ерда ошиқ ёр (бегим)дан унинг юзи ойми ёки қуёшлигини, сўзлари эса болми ё шакарлигини билиш учун сўраяптими ёки бошқа мақсади борми? Ўқувчилар бу савол устида ўйлаб, юқоридаги таърифдан келиб чиқиб, байтда тажохул ориф санъати қўллангани, шамс била қамармудур, шахд била шакармудур сўролари жавоб олиш учун эмас, балки ёрнинг юзи ой ва қуёшдан ҳам ортик эканлигини, сўзлари бол ва шакардан тотлилигини таъкидлаш учун хизмат қилаётганини изоҳлашлари керак бўлади.

Шу тахлит бошқа тасвир воситалари ҳам асосан тил ҳодисалари, ўрни билан ўқувчиларга таниш, яқин бўлган бошқа тушунчаларга таянган ҳолда содда ва ҳаётий шаклларда сингдирилиши ҳамда таҳлиллаш кўникма ва малакалари шакллантирилиши лозим. Бадий тасвир воситаларини ўқитишда ўқитувчи қуйидагича жадвални кўргазмали қурол сифатида тайёрлаши ва хатто жиҳоз сифатида синф хонасига осиб, давомли тарзда ундан фойдаланиши мумкин:

¹ Ҳаёт васфи, 335-бет.

БАДИЙ ТАСВИР ВОСИТАЛАРИ

Шеър санъатлар	Тилдаги нисбий муқобили	Моҳияти
Тазод	Антоним (зид маъноли) сўзлар	Матнда зид маъноли сўзлар ва тушунчаларни қўллаш
Тажнис	Омоним, (баъзида пароним) сўзлар	Матнда шаклан яқин ёки бир хил сўзларни қўллаш
Ийҳом (лутф)	Яширин омонимлик	Ўзаро омоним бўлган сўзларни бир сўз орқали бериб, матндан икки маънони қўзлаш санъати
Таносуб	Уядош сўзлар, матний синонимлик	Мантиқ ва мазмунан бир-бирини тақозо этувчи сўзларни қўллаш
Талмиҳ	-	Адабий, тарихий ҳамда афсонавий қаҳрамонларга ишора қилиш
Тажоҳул ориф	Риторик сўроқ гап	Билиб туриб ўзини билмасликка олиш
Ташбиҳ	Ўхшатишли шакл ясаш	Ўхшатиш: -дек, - дай, -ча қўшимчалари; каби, янглиғ, худди, гўё, сингари сўзлари билан ҳосил бўлади.
Иштиқоқ	Ўзакдош сўзлар	Сўзни ясовчи қўшимча билан ясама сўз сифатида такрор қўллаш, ўзакдош сўзларни келтириш.
Ҳусни таълил		Бир нарсани унга дахли бўлмаган бошқа нарса билан асослаш, чиройли сабаб келтириш
Истиора	Метафора	Ўхшатишмиш тушиб қолиб, унинг маъносини ҳам ўхшатишга юкланиши
Жонлантириш	-	Жонсиз нарсаларга жонлилар хусусиятини кўчириш
Китобат	Графика	Араб ёзувидаги ҳарфлар шакли асосида фикр, ҳолатни ифодалаш

Ҳар бир шеърӣ тизим ҳаётни тасвирлашнинг ўзига хос шакли, борлиқни идрок этишдаги ўзгача тафаккур тарзи саналади. Ҳар бир шеър вазнининг воқеликка муносабати, ёндашув йўсини бошқалардан фарқ қилиши ҳам шундан. Ҳар қандай лирик асар у қайси шеърӣ тизимга мансублигидан қатъи назар романтик тафаккур маҳсули экани маълум. Лекин қиёсан олганда бармоқ шеърӣяти арузга нисбатан реалистроқ, аруз эса бармоқ ёнида услубининг ўта бўёқдорлиги билан ажралиб туради. Бармоқ вазни ўзининг эволюцияси мобайнида илк давридаги ҳаёт ва борлиқдаги воқелиқни бор ҳолича статик акс эттиришдан аруз шеърӣятини ҳам доғда қолдирадиган даражада кўнгил пучмоқларининг энг ички ва назардан овлоқ қирраларини, ижодкорнинг чексиз коинотдан ҳам азим бўлган кўнгил оламининг турфа манзаралари, хиссиёт, кечинмаларнинг бетакрор товланишларини янги шакл ва ифодаларда кашф этишгача бўлган тараққиёт йўлини босиб ўтди. Лекин аруз адабиёти табиатида, воситаларида, услуб ва шаклда минг йилдан ортиқ давр ўтса-да, кескин фарқ ва сезиларли ўзгаришлар кузатилмади. Чунки бу тизим яралишидан вазн, қофия, образлари, тасвир восита, усуллари ҳамда тур ва жанрларнинг табиатида олдиндан белгилаб қўйилган қатъий қолиплар доирасидан чиқмаган ҳолда ижод қилишни тақозо этарди. Ана шу поэтик қолиплар доирасида, қатъий белгиланган бадиий андозалар чегарасидан чиқмаган ҳолда ҳаётни бадиий тадқиқ этиш ўзига хос тафаккур тарзини шакллантирган. Биз уни *арузий тафаккур тарзи* деб атадик.

Арузий тафаккур – мумтоз адабиётимизда яратилган асарларга хос вазн ва қофия қолипларига риоя қилиш, ритмика (оҳанг)ни ҳис этиш, қатъий йўсинда шаклланган образлар тизими, улар ўртасидаги муносабатлар, бу образлар атрофида гуруҳланган поэтик воситалар ҳамда тил хусусиятларини англаш, рамзлар ва мажозлар билан фикрлаш демакдир.

Мазкур таърифдаги арузий тафаккур тарзи тушунчасига кирадиган асосий тушунчаларга бир-бир тўхталиш мумкин.

1. Вазн қолипини идрок этиш. Бу ҳақида юқорида махсус тўхталинди.
2. Қофия қолипини идрок этиш. Бу ҳақида ҳам юқорида тўхталинди.
3. Ритмика (оҳанг)ни ҳис этиш. Бу вазн ва қофия билан боғлиқ.
4. Қатъий йўсинда шаклланган образлар тизимини идрок қилиш.

Чиқиш шеърӣятининг бош мавзуси ишқ-муҳаббатдир. Ишқий шеърларда асосан учта: **маъшуқа** (ёр), **ошиқ** ҳамда **рақиб** иштирок этишини айтиб, бу ерда образлар иштироки билан боғлиқ андазалар борлигига ўқувчилар диққати тортилади. Бошқа образлар эса асосан шу учликни тўлдиради, уларнинг характери, руҳий ҳолатини очишга хизмат қилади. Мана шу уч асосий образларга хос бўлган доимий характер белгилари, таъриф-тавсифларни билиш ва англаш мумтоз шеърӣятни тўғри ўқиш, тушуниш ва таҳлил қилиш гаровидир. Шунинг учун ҳар бирига алоҳида тўхталиб, уларнинг хусусиятларидан ўқувчиларни хабардор қилиш лозим.

Маъшуқа - ишққа сабаб бўлиб, ошиқ кўнглини ром қилган, ақлини лол этган суюкли ёр. У - ниҳоятда гўзал. Гўзаллиги унга нисбатан қўлланадиган ташбиҳ (ўхшатиш)лар орқали таърифланади: қадди тик, адлки гўё сарв ёки санавбар дарахтларига ўхшайди, соч ва кўзи тундай қора, қоши - ҳилол, юзи ой ёки қуёшни эслатади, лаблари - ғунча ёки лаъл (қимматбаҳо қизил тош), киприклари бамисоли ўқ ва ҳоказо. Айтиб ўтиш керакки, Шарқ шеърлятида **нозиклик** гўзалликнинг муҳим белгиси саналган. Шунинг учун ғазалларда ёрнинг бели жуда ингичка, оғзи беҳад торки, ҳатто баъзан ошиқ уларнинг бор ёки йўқлигини билмай ҳайрон бўлиб қолади. Маъшуқанинг хусну малоҳати баъзан бирма-бир таърифлаб ўтирилмай, гўзалликнинг доимий тимсолларига айланган гул, Лайли, Ширин, Узро, Юсуф каби образларига ишора орқали ҳам ифодаланади.

Ошиқ - ишққа мубтало бўлган ва ўзини унутган киши. Маъшуқанинг шайдоси. Ғазалда фикр, туйғу ва кечинмалар ошиқ тилидан ифодаланади. Шеърда ошиқнинг портрети маъшуқа каби чизилмайди. Кўп ҳолларда ишқ, айрилиқ (ҳижрон) туфайли, ёрнинг вафосизлиги, ситами сабабли кўзи қонли ёшларга тўлалиги, қадди букилгани тасвирланади. У ошиқлик тимсоллари бўлмиш булбул, Мажнун, Фарҳод, Вомиқ образларига ўхшатилади.

Рақиб - маъшуқанинг васлига даъвогар бўлган бошқа бир ошиқ. Рақибнинг портрети берилмайди, унинг кечинмалари, ҳолати ҳам деярли ифодаланмайди. Ошиқ рашк туфайли баъзан уни итга ўхшатади. Бу образ, шунингдек, *гайр*, *ағёр*, *ўзга* номлари билан ҳам юритилади.

Ушбу учликдаги маъшуқа ва ошиқ доимий образлар бўлса, рақиб тимсоли ғазалларда ҳамма вақт ҳам иштирок этавермайди.

5. Бу уч асосий образ деярли ҳамма вақт ўзгармас хусусиятлари билан намоён бўладилар.

Маъшуқанинг одатий характер белгилари: бағритош, илтифотсиз, мағрур. *Ошиққа муносабатда* бепарво, унга қиё боқмайди, ёлвориш, зорлиқларига эътибор қилмайди, унинг чексиз садоқатига жавобан давомли жафо қилаверади. *Рақибга муносабати* ҳар доим ҳам кўрсатилавермайди. Баъзан ошиқни куйдириш, унга азобни оттириш мақсадида рақибга илтифот кўрсатиб туради: “**Рақибларга қилур лаълинг табассум, Қонимни ғуссадин тошурмоғинг не**”¹ (Атойй).

Ошиқнинг характер белгилари: у севгисига содиқ, вафодор, ҳамда маъшуқа олдида забун, хор, ҳижрон азоби қанчалик қийнамасин, ишқдан воз кечмайди. *Маъшуқага муносабати*: ёр ҳар қанча азобласа ҳам уни севишдан чекинмайди, ҳатто бу азоблар унга роҳат бўлиб туюлади. *Рақибга муносабатда* ўз нафратини очик баён этади: “**Шум рақиб айирди ноком ўз муродимдин мени, Топмасун ҳаргиз жаҳонда, ёраб, ул бадбахт ком!**”² (Ғадоий)

Рақибга хос жиҳатлар батафсил тасвирланмайди, тавсиф қилинмайди. *Маъшуқага муносабати* баъзи ўринлардагина ошиқ тилидан унинг ҳам

¹ Ҳаёт васфи, 437-бет.

² Ҳаёт васфи, 601-бет.

маъшуқага вафодор ёки хиёнаткор эканлиги қайд этилади: “*Азёрнинг вафоси азоби алим эрур*”¹. (Ҳофиз Хоразмий)Рақибнинг *ошиққа муносабати* ҳам унинг эътирофидан аён бўлади. Яъни рақиб ҳам ошиққа аёвсиз душман кайфиятида: “*Рақиб тиишламас эрди сени, эй Саккокий, Анинг итича сенга эътибор бўлса эди*”². Шу каби унинг ошиқ наздидаги бошқа салбий белгилари қайд этилади.

6. Асосий образлар атрофида гуруҳланган поэтик образларни таниш.

Учта асосий образнинг атрофида улар билан бири иккинчисини алмаштирган ҳолда деярли доимо бирга келадиган ёрдамчи образлар қўлланиши ҳам ўқувчиларга алоҳида тушунтирилиши лозим. Улар қуйидагилардир: *Маъшуқа тимсоли гуруҳи*: Лайли, Ширин, гул, шамъ, шох, шуъла, ой, қуёш. *Ошиқ гуруҳи*: Мажнун, Фарҳод, булбул, парвона, девона, кул, банда, фақир, кул, телба. *Рақиб тимсоли гуруҳи*: ит, тикан, Хисрав, ғайр, ағёр. Бу поэтик образлар шеърларда алоҳида мустақил тимсол бўлиб келмайди, балки уч асосий образнинг сурати, сийрати, ўзаро муносабатини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Мисол тариқасида қуйидаги машҳур байтларни келтириш ўринли бўлади:

Қани Ширин била Лайлики, сендин ноз ўрганса,
Қани Фарҳоду Мажнунким аларга ишқ ўргатсам³.

Қуёш ойтек юзунгнинг хижлатидин
Қочиб, тўртинчи кўк узра чиқибтур⁴.

Жамолинг васфини қилдим чаманда,
Қизорди гул уёттин анжуманда⁵.

Ўқитувчи ушбу байтлардаги Ширин, Лайли, Фарҳод, Мажнун, қуёш, гул образлари шоир учун мақсад эмас, яъни уларнинг тимсоллари талқин этилмаган, балки асосий образлар бўлмиш ёр ва ошиқни тасвирлаш, тавсиф этиш воситаси бўлиб келганлигини шарҳлаш ва бу билан мазкур поэтик образларнинг ёрдамчи, воситачилик вазифасини ўқувчиларга англатиш талаб этилади.

7. Мумтоз асарлар тил хусусиятларини англаш. Ишимизнинг алоҳида бир фаслида мумтоз асарлар тили мураккаблик туғдирувчи асосий омиллардан бири экани кўриб ўтилган эди. Англашилдики, тил билан боғлиқ қийинчиликлар асосан лексик, грамматик ҳамда морфемик сатҳ билан боғлиқдир. Ўқувчи ўрганилаётган матнда билдирилган фикрни тушунмаса, ундаги жозибани, бадииятни, муаллифнинг маҳоратини англай олмайди.

¹ Ҳаёт васфи, 66-бет.

² Ҳаёт васфи, 260-бет.

³ Бобур шеърятдан. -Т.: “Ўзбекистон”, 1982, 37-бет.

⁴ Лутфий. Сенсан севарим. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1987, 59-бет.

⁵ Ҳаёт васфи, 287-бет.

Ўқувчи учун тил тўсиғини енгиш матнга кириш, ижодкорнинг бадиий оламига дастлабки қадам демакдир.

Асарларнинг лексик хусусиятлари устида ишлаш адабиёт дарсларининг муҳим босқичи саналади. Аввалдан ўқувчиларга мумтоз асарларнинг лексик қатлами асосан қуйидаги уч тилдаги сўзлардан иборат эканлигини сингдириб бориши зарур:

а) умумтуркий сўзлар: *оғоз, очун, қамуқ, ужмоҳ, тамуз*.

б) арабча сўзлар: *лиқо, таманно, шамс, қамар, ҳайл*.

в) форсча сўзлар: *магар, шаҳд, гардун, ришта*.

Асарлар лексикаси билан боғлиқ мураккабликни бартараф этиш учун дарсликларда луғат берилган, шунингдек, айрим кунт қилган ўқитувчилар адабиёт дарслари учун алоҳида луғат дафтари туттирадилар ва доимий равишда луғатларни ёдлатиб борадилар. Йил давомида шу тахлит иш олиб борилса, бу бир йилдаёқ ўз самарасини беради. Ўқувчилар кўп учрайдиган, матнларда такрорланадиган мумтоз асарларнинг фаол луғатини ўзлаштириб оладилар ва аста-секин лексик қатлам билан боғлиқ мураккаблик енгиллашиб боради.

Биринчи бобда араб тилидан тилимизга ўзлашиб, сингишиб кетган, ҳозирда уларни асли арабча сўз эканлигини фақат мутахассисларгина биладиган бир қатор лексемалар шу тилдан ўтган олд қўшимчалар туфайли яна бегоналашиб, луғатда қийинчилик туғдираётганини айтиб ўтган эдик. Биз уларнинг маълум қисмини тушунишга осонлантириш, лексик маъносини луғатларсиз ҳам аниқлаш бўйича шундай тажриба қилиб кўрдик. Араб тилидан ўзлашган сўзларда ҳаракат номи (-ш, - иш), сифатдош (-ган) қўшимчаларига тўғри келадиган **ма-**, **му-**, **та-** ҳамда кўпликни (-лар) билдирадиган **а-**, **у-** олд қўшимчалари қўлланади. Булар иштирок этган сўзлар маъносини аниқлаш учун уларни олд қўшимчалар ўзакдан олинадилар ва фақат ундошларнигина ўқилади. Қайси сўз шакли чиқаётганига қараб керакли унлилар қўйиб олинадилар. Олайлик, “**мақсад**” сўзи. Дастлаб **ма-** олд қўшимчани олиб ташлаймиз ва ундошларни ўқиймиз: **қ с д**. Улардан қасд сўзининг шакли кўриниб турибди, демак, “қ”дан кейин “а” унлиси қўйилади ва **мақсад**нинг маъноси **қасд қилиш** экани намоён бўлади. Ўқувчилар **мадфун** сўзини эшитмаган бўлишлари мумкин. Худди шу йўл билан маъно чиқарилади: **ма-** олинадилар, **дфн** дан иборат ундошлар қолади ва улар дафн сўзининг “скелети” эканлиги кўриниб турибди. Мадфун – дафн қилинган. Му- қўшимчаси учун мударрис сўзини олиш мумкин. Олд қўшимчадан **дрс** ундошлари қолади ва ўқувчилар **дарс** сўзини осон илғайдилар ҳамда бу лексик бирлик бизда **дарс берувчи** маъносида эканлиги ойдинлашади. **Та-** қўшимчали сўзларга ҳам айтиб ёндашув керак бўлади: тақсим – қисмлаш, такмил – камолга етказиш. Кўплик ҳосил қилувчи **а** – перефиксли сўзлар маъноси юқоридаги каби аниқлаштирилиши мумкин: ахбор – хабарлар, атроф – тарафлар. Лекин **у-** қўшимчаси ҳосил қилган кўплик билан боғлиқ икки ҳолатни билиш керак. Биринчиси, у шахс оти маъносини берувчи кўплик ясади, бундай ҳолда “о” унлиси билан тугайди ва бу перефикс ўрнига **а** ёки **и** унлиларини қўйиш керак бўлади. Масалан, **уламо** сўзидаги

ундошлар **лм** ҳеч қандай сўзни келтириб чиқармайди. Юқоридаги икки унлидан бирини қўйиш керак: **алм** ёки **илм**. Албатта, бу кўплик илм сўзидан бўлиб, шахс отини ясар экан (сўз охиридаги “о” бунинг кўрсаткичи), илмлилар, яъни олимлар маъносида эканлигини ўқувчилар дарров пайқайдилар. Иккинчиси, агар “о” сўзи билан тугамаган кўплик ҳосил қилган бўлса, турдош (кўпинча мавҳум) отнинг кўплиги бўлиб, айтилгандай, **а** ёки **и** унлиларидан бирини бу перефиксга алмаштирилади. Масалан, **улум** – **илмлар** деганидир. Худди шу сингари уқул – ақллар, уқало – ақллилар, оқиллар ва ҳ.к.

Баъзан **та-** билан билан ҳосил бўлган шакллардан маъно чиқариш учун перефикс олиб ташлангач, сўз охирига –ат қўшимчасини қўйиб олиш талаб этилади, йўқса маъно чиқмайди. Масалан, **тахрик** сўзидан олд қўшимча олинса, **хрк** ундошлари қолади, улардан кейин –ат қўйилсагина **ҳаракат** сўз келиб чиқади. Шунингдек, **тахайюр** сўзидан **та-** ни олиб, охирига – **ат** қўшсак, **ҳайрат** ҳосил бўлади ва бу сўз ҳайратланиш дегани эканини биламиз. Бу сўзларни шу шаклларда қўлланиши вазн ва қофия талаби билан ҳам изоҳланиши машғулотларнинг илмий қимматини оширади. Ўқувчиларни машқ қилдириш учун ўқитувчи олд қўшимчали муножот – нажот, *махлуқ* – халқ, *таслим* – салим, *тақдир* – қадар, *таажжуб* – ажаб, Мухаммад – ҳамд, маъшуқ – ошиқ каби сўзларни беради, ўқувчилар эса унинг ўзагидан маъносини аниқлайдилар. Кўплик шаклини аниқлаш учун авсоф – васфлар, авқот – вақтлар, авҳом – ваҳмлар, амир – умаро, укус – акслар, уфуқ – уфқлар сўзлари ҳам болалар томонидан турлича даражада бажарилади.

Албатта, бу усул арабчадан ўтган барча сўзлар учун эмас, балки ўзаги ёки негизи тилимизга ўзлашиб, ўзимизникига айланиб қолган бир қатор сўзларга қўлланади ва матнни осон ва тез тушунишга ёрдам беради. Бунда вақт тежалади, ўқитувчи ва ўқувчининг меҳнати енгиллашади.

Грамматик хусусиятлар тўғрисида гапирганда аввало морфологик кўрсаткичлар суффикс ва перефикс устида кўп ишлаш тавсия этилади. Уларни ўқувчилар таниши ва маъноларини билиб олган бўлишлари керак. Алоҳида дарсда ёки қўшимча машғулотда уларни тушунтириб, ёздириб қўйиш мақсадга мувофиқ. Олдин туркий қўшимчалар берилади. Соф ўзбекча **-ман, -мон, -мам** қўшимчалари равишдошнинг бўлишсиз шакли + шахс-сон қўшимчаси, яъни **-май + ман** шакллари беради. Масалан, *келман, айтмон, топмам* феъллари ҳозирда *келмайман, айтмайман, тополмайман* тарзида ишлатилади. Мисол: “Ярар жон десам ёқутингизга, *Тенг этмон* Зухрони Хорутингизга” (Хоразмий). Бу байтдаги *Тенг этмон* бирикмаси “тенг этмайман” деганидир.

-ки, -ким боғловчи юкламасини ўқувчилар яхши англамасликлари мумкин. Айниқса, **-ким** боғловчи юкламаси ўзи таъкид берган сўздан ажратилиб, кейинги мисра бошида келганда ўқувчилар уни “ким” сўрок олмоши деб билишади ва таҳлилда маъно чиқаролмай қийналишади:

Чун бағирдин сўрдум, айтур: “Андин ўт тушти манга

Ким, кўнгилга шуъла солди ишқ барқи офати”. (Н)

Биринчи мисра охири ва иккинчи мисра бошидаги “Андин ўт тушти манга Ким,...” ҳозир тилимизда “Ундан ўт тушди менгаки...” тарзида қўлланилади. Агар иккинчи мисра бошидаги *ким* боғловчи-юкламани сўроқ олмоши сифатида қабул қилинса, умуман маъно чиқмайди.

Келишикларнинг белгисиз қўлланиши ҳам ўқувчини чалғитади: “*Кўзунг жон лабга еткурди, лабинг жон қўшти жонимга, Бу икки дўстлар ул жони маҳзуним талошибдур*”. Ўқувчилар биринчи мисрада икки марта қўлланган “жон” сўзида ва иккинчи мисрадаги “маҳзуним” сўзида тушум келишиги яширин келганлигини билсалар, байтни англашлари осон кечади.

Мумтоз матнларда араб ва форс тилларидаги кўплаб аффиксоидлар қўшилган сўзлар учрайди. Уларнинг барчасини ёки кўп қисмини эслаб қолиш ўқувчи тугул, ўқитувчига ҳам оғирлик қилади. Лекин энг кўп қўлланадиган ўзбек тилига аффиксоид сифатида ўзлашган бирликларни ўқувчиларнинг дафтарига уларнинг маънолари билан луғат сифатида ёздириб қўйиш ва ёд олдириш мақсадга мувофиқлиги амалиётда ўз тасдиғини топди. Масалан, - **афшон** аффиксоиди сочувчи маъносини англатади. Буни ёддан билган бола гулафшон, дурафшон, анбарафшон сўзларининг ўзагини билгани учун аффиксоид қўшилган шакл маъносини луғатсиз дарров идрок этади. Асарларда энг кўп қўлланадиган аффиксоидлар қуйидагилар:

- (а)фшон – сочувчи: анбарафшон. - жў(й) – тиловчи: истовчи: баложў.
- орой – безатувчи: анжуманорой. - каш – мубтало: болокаш.
- ваш – симон: париваш. - ангез – а) келтирувчи: нишотангез
- осо – -дек: париваш. б) ўхшаш: булбулангез
- вор – -дай: девоновор. - намо(й) – ўхшаш:
- пўш – кийган: гулгунпўш. - афзо – бағишловчи: жонафзо
- рез – тўкувчи: шаккаррез.

Ўзлаштирилган билим ва малакаларни мустаҳкамлаш учун мазкур қўшимча, аффиксоидлар иштирок этган байтлардан мисоллар топишни уйга топшириқ қилиб бериш мумкин. Шунингдек, ўқитувчининг ўзи ҳам шундай байтлардан икки-учтасини ҳар дарсда машғулот давомида бериб, таҳлил қилдириб бориши яхши натижа беради.

Мумтоз асарларни ўқитишда **инверсия** тўғрисида тушунча бериш ҳам катта аҳамиятга эга. Инверсия умуман шеърят учун хос бўлиб, тилшуносликда гап бўлакларининг ўрин алмашинувини билдиради. Бошқача қилиб айтганда, инверсия – гап бўлакларининг ўзгарган тартибидир. Инверсия бармоқдаги шеърларда ҳам кўп учрайди. Агар бармоқдаги шеър матнлари устида яхши ишлаб келинган бўлса, мумтоз шеърларни тушуниш анча енгил кўчади. Лекин мумтоз адабиётда инверсиянинг араб ва форс тилларига хос бўлган **изофа** шакли асарларни тушунишда катта қийинчиликка сабаб бўлади. Изофада асосан аниқловчи ва аниқланмишнинг ўрин алмашинуви кузатилади. – и, (йи) туташтирувчи унли билан боғланади. Сўзлашув нуткида ҳам баъзан изофали бирикмалардан фойдаланилади. Ўқувчиларга тушунтиришни ана шу таниш бирикмаларни изоҳлашдан

бошлаш керак. Масалан, *ойинаи жаҳон, аҳли Андижон, овориш жаҳон* каби. Бундай бирикма ва жумлалар маъносини ойдинлаштириш, тушунишни енгиллаштириш учун изофадаги аниқловчи ва аниқланмишнинг ўрнини алмаштириб, ўзбекча гап бўлаклари тартибига келтириб олиш кераклиги уқтирилади. Уларнинг ўрни алмаштирилганда ўзбекча тартибда эгалик қўшимчасини қўйиб олишга тўғри келади: *жаҳон ойинаси, Андижон аҳли, жаҳон овораси*. Бу тушунтилгандан сўнг байтларга мурожаат қилнади:

Аҳволи дилим айтғали бир маҳраме топмай,
Зулмингни қариндошу, ғамингни падар этдим. (Машраб)

Байтдаги биринчи мисрада “аҳволи дилим” изофа бўлиб, сўзларнинг ўрнини алмаштиради, “дилим аҳволи” тарзидаги ўзбекча бирикма юзага келади ва тушуниш ўқувчилар учун осонлашади. Баъзан аниқловчи ва аниқланмиш орасида сўз келиши мумкинлиги айтиб ўтилиши керак: “Чекардин ғам тоғин ҳолинг нечукдур? Бу юкдин жисми *чун* нолинг нечукдур?” (Навоий) Бу ерда иккинчи мисрадаги *чун* боғловчиси изофани ҳосил қилган “жисми нолинг” бирикмасининг орасида келмоқда. Жисми нолинг – *ўта нозиклашиб кетган жисминг* маъносини беради.

Бирикмалар **изофа занжири** сифатида қўлланган байтларни тушуниш янада қийинлашади. Оддий изофа икки сўздан иборат бўлса, изофа занжирида бирикмада уч ва ундан ортиқ сўз иштирок этади. Уларни тушунишга қулай қилиш учун ўзбекча гап бўлаклари тартибига келтириб олинади. Бунинг учун изофа занжиридаги охирги сўздан бошлаб биринчи сўзгача тескари ўқилади ва ўзбекчалаштирилади. Мисол:

Агар гашти лаби дарё қилурсен,
Кўзимга келки уммон керак бўлса. (Атоий)

Бу байтнинг биринчи мисрасида “гашти лаби дарё” бирикмаси изофа занжири бўлиб, охирги сўздан тескари ўқиймиз: “дарё лаби (қирғоғи)ни гашт (сайр)” шаклидаги ўзбекча тартиб юзага келади ва биринчи мисра “Агар дарё лабини сайр этсанг” дея осон тушунилади.

Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагар ўзим,
Бир бути бебадал учун ошиқи дарбадар ўзум. (Машраб)

Байтда битта занжирли ва учта оддий изофа бор. Биринчи мисрадаги “Гулшани боғи даҳр” занжир бўлиб, тескари ўқиймиз: даҳр (дунё) боғининг гулшани. Изофалар: булбули нағмагар – нағмагар булбул; бути бебадал – тенгсиз санам; ошиқи дарбадар – дарбадар ошиқ.

Айрим ҳолларда занжирли изофа тўрт сўздан иборат бўлиши мумкин.

Кўруб ошуфта холи зоримни аҳбоблар айтур:
Гирифтори каманди зулфи жонон ўлди ўхшайдур. (Амирий)

Биринчи мисрада “ҳоли зорим” оддий изофа, у “зор ҳолим”, яъни зор бўлган аҳволим маъносини беради. Иккинчи мисрадаги “Гирифтори каманди зулфи жонон” изофаси тўрт сўздан иборат занжирдир. Бу ерда каманд – сиртмоқ, зулф – соч маъносини беради. Занжирни терс ўқиб, ўзбекча тартиб тусини берамиз: *жонон сочи сиртмогининг гирифтори* шаклидаги ифода юзага келади. Байтнинг маъноси: “телбаларча (ошуфта) зор аҳволимни кўрган дўстларим (аҳбоблар) дейишадики: жонон сочининг сиртмоғига гирифтор бўлганга ўхшайди”.

Изофаи бирикмаларни III шахс **-и** эгалик қўшимчаси билан қўлланган ўзбекча бирикмаларга чалкаштирмаслик керак. Яна Амирийнинг байтига мурожаат қиламиз:

Кўнгил лаъли таманноси билан қон ўлди ўхшайдур,
Кўзим ойнадек ҳуснунгга ҳайрон ўлди ўхшайдур.

Биринчи мисрадаги “лаъли таманноси” бирикмасида **-и** қўшимчаси изофадаги “и” туташтирувчи унлига ўхшаб кетади. Ўқувчилар уни шундай қабул қилишлари мумкин. Лекин бу ерда у эгалик қўшимчаси эканлигини уларга тушунтириб ўтиш жоиз бўлади.

8. Рамзий ва мажозий тасвирни англаш.

Мумтоз асарларда фикр шунчаки очиқ айтилмаслиги, уларнинг аксариятида, хусусан, диний-тасаввуфий битикларда рамз ва мажоз етакчи бўлиши, шу билан боғлиқ биз юқорида қайд этган уч асосий образ зоҳирий ва ботиний маъно қатламларида ўзига хос мазмун, моҳият касб этиши маълум. Албатта, бу образлар мумтоз шеърининг барчаси учун тааллуқли эмас. Юқорида айтилганидек, улар ишқий мавзудаги шеърларнинг қаҳрамонларидир. Дидактик, пейзаж, сиёсий мавзудаги асарларда образлар бошқача бўлиши табиий. Шунинг учун бирор шеърни ўрганишга киришишдан олдин унинг қайси мавзудалигини ва шунга кўра образларни аниқлаб олиш зарур бўлади. Лекин мумтоз адабиётнинг етук вакиллари бошқа мавзулар моҳиятини ҳам кўп ҳолларда мажозий ишқ мавзу қобиғида талқин этадиларки, бу ўз ўрнида диний-тасаввуфий асарларни махсус фаслда ўрганишни тақозо этади.

3.2. Сўфиёна асарларни ўрганишнинг ўзига хос жиҳатлари

Тасаввуф таълимоти вужудга келиб, тарқала бошлагандан буён турли муносабатларга, баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Бунинг сабаби унинг ақл билан идрок этилишидан кўра кўнгил билан ҳис қилиниши, қалб билан кашф этилиши лозим бўлган руҳий амалиёт эканлигига бориб тақалади. Қарашлар шу қадар чигал ва хилма-хилки, бир қатор машҳур тасаввуф намояндалари, буюк адиблар эътироф этган сўфийлик таълимоти олимлари ёки вакиллари бошқа тариқат раҳбарлари, ислом олимлари инкор этадилар¹. Таълимотни тушунишдаги бу турфалик унинг негизида вужудга келган тасаввуф адабиётини тушуниш, талқин қилиш, тушунтиришда ҳам ҳар хиллик, қарама-қаршиликка сабаб бўлмоқда.

Олий ўқув юртларидан тортиб ўрта мактабларгача бўлган босқичларда сўфиёна асарлар ўта жўн, илмий асосдан йироқ тарзда ўргатилмоқда. Масала олимлар ва адабиёт муаллимларининг бу таълимотни яхши тушунмасликларидадир. Муаммони бартараф этишни нимадан бошлаш керак?

1. Тасаввуф таълимотига оид адабиётлар билан танишиш ва у ҳақидаги билимларни доимий орттириб бориш адабиёт ўқитувчисининг ўз устида ишлаш режасидан муқим жой олмоғи лозим. Мустақиллик шарофати билан тасаввуф манбалари ўз тилимизда чоп этила бошланди, унинг моҳияти очиб берилган илмий-оммабоп асарлар китоб дўконларида борлиги мутахассислар учун катта имкониятдир.

2. Тасаввуфнинг амалиёти ҳам, унга асосланган адабиёт ҳам рамзу ишораларга бойдир. Рамзларнинг моҳиятини англаш бадиий асарларни тўғри тушуниш ва тушунтиришга йўл очади. Бу борада Султонмурод Олимнинг “Нақшбанд ва Навоий” китоби алоҳида аҳамиятга эга. Ундаги “Пўчоқ еган шогирд” ҳикояси орқали бу таълимот асосида яшашнинг ўзи рамзларга тўла эканлиги акс этган². Шу биргина лавҳадан китоб муаллифи бир нечта ишораларни уққан. Асарни ўқиш асносида китобхон Навоий асарларидаги кўплаб рамз ва ишоралар моҳияти билан танишади.

3. Тасаввуф таълимоти ва адабиёти муносабатини тўғри англаган ҳолда уни дидактик ва эстетик мақсадларга йўналтира билиш ҳам ўзак вазифалардан саналади. Таълимот ва адабиётнинг чамбарчас боғлиқлиги С. Олимнинг эслатилган асаридаги “Жаноза олдидан ўқилган байт” бобида яққол акс этган³. Унга кўра тасаввуф оламининг улуғлари Абу Саъид Абулхайр ва Баҳоуддин Нақшбанд вафот топганларида ўзларининг жанозаларида Қуръон оятлари билан бирга бир байт шеър ўқилишини васият қилганлар. Форсча келтирилган бу икки байт мумтоз адабиёт образлари, моҳияти таъвили ишораларга яширинган ижод маҳсули эканлигига яққол бир далилдир. Бунда, бир томондан, адабиёт тасаввуф таълимотининг тарғиби учун восита бўлганлигини ҳисобга олиш, иккинчи томондан, бу вазифани адо

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. -Т.: “Мовароуннаҳр”, 2004, 37-бет.

² Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. -Т.: “Ўқитувчи”, 1996, 24-33-бетлар.

³ Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. 40-41-бетлар.

этиш асносида буюк таълимот мазмунига мос олий шакл яратишга интилиш натижаси ўлароқ дунё аҳлини лол қолдирадиган даражада юксак бадиий намуналар майдонга келганини диққат марказида тутиш талаб қилинади.

Таълимнинг барча босқичларида кузатиладиган ҳолат шуки, баъзида асар мазмуни, унинг замирига яширинган маънога берилиб кетиб, унинг бадиий асар эканлиги унутилади, машғулот диний дидактикага айланиб кетади. Кўп ҳолларда эса фақат шакл таҳлил қилинади, бадиий санъатлар изланади, вазн ва қофия эътибор қаратилади. “Филолог ўқитувчилар бу борада икки категорияга бўлинадилар: биринчилари бутунлай “эстетика”га бериладилар ва бу билан у ёки бу тарзда ижтимоий-тарбиявий, яъни ахлоқий жиҳатдан дарснинг педагогик йўналганлигини сунъий равишда камайтирадилар; бошқалари, аксинча, адабий асарнинг бадииятини суствлаштириб, дарсни дидактикага айлантириб юборадилар”¹. Бунинг олдини олиш учун эса ўқитувчи бадиий конструктив вазифаларни тўлақонли уддалаши керак.

4. Ислон дунёсининг йирик алломаси Абу Ҳомид Ғаззолий “зоҳир илми – пўст ва ҳақиқат илми мағиздур”² деб ёзар экан, зоҳир илми деганда шариатни, ҳақиқат илми деганда тариқатни (тасаввуфни) назарда тутган эди. Ҳар бир нарсани билиш учун аввал унинг пўстига назар ташланиши, ушлаб кўрилиши ва унинг ичида мағиз борлигини англаш талаб қилинади. Сўнг бу пўст чақилиб, мағизга қўл узатилади. Пўстини чакмай ейишга ҳаракат қилинса, тиш синади. Бу мажозни келтиришдан мақсад мумтоз адабиётни тасаввуфсиз тушуниш ва тушунтириш мумкин эмас экан, бу таълимотнинг пўсти бўлмиш шариат илмини, ҳеч бўлмаганда унинг асосий тушунча ва қоидаларини муайян даражада ўрганиш ҳар бир адабиёт ўқитувчиси учун фарз бўлиб қолади. Амалиётда шундай ҳодисалар бўлганки, ўқитувчи бирор асарни тасаввуф нуқтаи назаридан таҳлил қилишга киришади, ўз тушунчаси даражасида унга маъно беради. Шунда оилада ислоний билимлар олган ёки диний манбалардан ўқиб маълум тушунчага эга ўқувчи эътироз билдиради: “Адибнинг бу тахлит гапларни ёзиши ислон ақидаларига зид-ку! Бу ўринда шоир энг камида гуноҳи кабирага йўл қўймоқда ёки куфрга кетяпти. Бунинг кандоқ тушуниш керак?”

Ўқитувчи эса бу ҳақли савол олдида кўп ҳолларда ожиз қолади. Шу тахлит эътирозлар келиб чиқмаслиги, шогирди олдида мулзам бўлиб қолмаслиги учун диний билимлар борасида ҳам ўқитувчи ўқувчидан бир поғона бўлса-да баландроқ туриши маъқул. Бундай нозик мавзуларни ўтаётганда у ўз гаплари, таҳлилларини шариат торозусида ҳам ториб кўра билиш салоҳиятига эга бўлиши даркор. Бундай савол, эътирозлар чиқмаганда ҳам тахминий таъвиллар билан асар муаллифига туҳмат қилишдан сақланилади.

5. Адабиёт ўқитувчиси вақтли адабий нашрларда, илмий-адабий тўпламларда эълон қилинаётган мумтоз намуналар, хусусан, тасаввуф

¹ Кан-Калик В.А., Хазан В.И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. Стр. 3.

² Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. -Т.: “Адолат”, 2005, 55-бет.

битиклари талқин ва таҳлил қилинган мақолаларни мунтазам равишда ўқиб, ўрганиб бориши лозим. Шундай ўқитувчилар борки, матбуотда чиққан энг яхши, амалиётда асқотадиган мақолаларни тўплаб борадилар ва дарсда кўшимча материал сифатида ёки муайян тадбирлар ўтказишда улардан унумли фойдаланадилар.

6. Адабиёт муаллими мутахассис сифатида тасаввуфий истилоҳларни: ёр, ошиқ, рақиб – бош образлар; гул, булбул, сабо, тикан, май каби поэтик образлар; кўз, қош, лаб, оғиз, соч, қадах, майхона сингари бадий деталлар замирида яширинган ҳақиқатни ёддан билиши ва асарлар таҳлилида уларнинг моҳиятини ўқувчиларнинг ёши, билим савиясига мувофиқ очиб бера олиши даркор. Истилоҳлар амалдаги дарслик ҳамда ўқитувчилар учун нашр этилган методик қўлланмаларда ҳам берилган.

Тасаввуф ҳақида қайси синфдан бошлаб маълумот бериш керак? Бу борадаги илк қадам тасаввуф атамаси ишлатилмаган ҳолда 5-синфдан бошлаб қўйилиши керак. Дастур бўйича бу синф дарслигига киритилган ҳадислар бундай дейишимизга асос бўлади. Негаки ҳадислар (Қуръондан кейинги) тасаввуфнинг асос манбасидир. Пайғамбаримиздан ворид бўлган барча фикрлар, кўрилган ҳаракатлар ва кўрсатмалар тасаввуфнинг бош ғояси бўлмиш комил инсон сифатларини шакллантиришга йўналтирилган. Ҳадислардаги тасаввуфнинг бағрига жо бўлган ахлоқий поклик, юксак маънавият тарғиби болаларнинг ёшига мос равишда олиб борилиши керак. Шунингдек, ҳадислар фақат дастурда ажратилган соатлардагина ўқитилмайди, уларга адабиёт, тил, маънавият дарсларида мунтазам мурожаат қилинади. Яна 5-синфда ўқитиладиган мумтоз адиблар ижоди, шунингдек, янги давр адабиёти ҳамда фольклор намуналари мисолида ҳам тасаввуфий қарашларга ҳамоҳанг ғояларнинг ўқувчилар онгига сингдириб борилиши аста-секин бу мураккаб таълимотни қабул қилишлари, тушунишларига уларни ҳам ақлан, ҳам руҳан тайёрлаб боради.

6-синфда Навоий рубоий ва қитъалари ўтилар экан, мутафаккир шоир шеърларида илгари сурилган покиза ахлоқ, юксак инсоний қадриятларга интилиш, одамдаги ички иллатлар, турли кўринишдаги тубан хулқлардан қочиш каби фикрларнинг бадий талқини ўрганилар экан, мазкур ғоялар тасаввуфнинг бош ғояси эканлигига урғу бериб ўтилади. Шу тариқа ўқувчилар атама (тасаввуф) билан илк бор танишадилар. Шунингдек, таълимотнинг бош мақсади, у илгари сурган ғоялар қисқа, содда ва ихчам ифодада айтиб ўтилиб, лозим кўрилса, ёздириб қўйилиши мумкин. Мазкур синфда шу билан кифояланса бўлади. Фақат берилган тушунча такрорлаш дарсларида бот-бот сўраш орқали эслатиб турилиши керак.

7-синфда тасаввуф тўғрисида кенгроқ тушунча бериш мумкин. Олдинги синфларда бу борада илк қадам қўйилгани, дастлабки билимлар берилгани, шунингдек, ўсмир ёшидан ўспиринликка ўтган ўқувчиларнинг дунёқараши кенгайгани, ҳаётни идрок эта билиш қобилиятлари ўсгани бунга имкон беради. Қолаверса, бу синфда мумтоз адибларга кўпроқ ўрин берилган. Уларнинг ҳар бири мисолида бу таълимотнинг қайсидир бир жиҳатини сингдириш мумкин бўлади. Навоий “Ҳамса”си достонидан парча ўрганилар

экан, аввало “Ҳайрат ул-аброр” шоирнинг олам ва одам ҳақидаги фикрларини бадий акслантирган асар сифатида талқин этилади. Навоийга кўра олам Яратганнинг мукамал ва гўзал сифатларининг жилваси (тажаллийси) экани енгил тарзда, мураккаблаштирмай, тушунтирилади. “Сабъаи сайёр”дан олинган “Меҳр ва Суҳайл” ҳикояси эса мумтоз асарларга хос бўлган рамзийликни тушунтиришга қўл келади.

8-синфда тасаввуф таълимоти ҳақида бир соатни алоҳида ажратган ҳолда тушунча бериш тавсия этилади. Дастурда бунинг учун соат ажратилмаган. Ўқитувчи қайсидир мавзудан бир соат олиб буни амалга ошириш мумкин. Бу жуда муҳим. Негаки, 8- ва 9-синфда ўрганишга тавсия этилган мумтоз намуналарнинг аксарият қисми сўфиёна адабиёт намуналаридир. Дарсликларда берилган изоҳлар, методик қўлланмадаги тавсияларда ҳам бу ўз аксини топган. Шу ўринда тасаввуф таълимоти ҳақида тушунча бериш дарсини ўтказиш юзасидан ишлаб чиқилган ва республиканинг турли мактабларида синаб кўрилиб, юқори самара берган ишланмани келтириб ўтамиз.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, тасаввуфни тушунтиришда ўқитувчи ўқувчиларга бу таълимот ҳақида аниқ, саволлар қўйиши ва уларга жавоб ёздириш яхши натижа беради. Ўқувчилар саволларни қизил рангда ёзадилар. Савол тагида унинг жавоби ёзиб борилади.

1. Тасаввуф нима?

Тасаввуф - мусулмон оламида кенг тарқалган ва ислом динига асосланган буюк таълимот. Тасаввуф орқали инсоният Ислом динининг ички ва ташқи гўзаллигини, унинг буюк инсонпарварлик моҳиятини англаб етди.

Бу савол-жавобни ёздириб қўйгач, ўқитувчи ер юзида яна ҳинд фалсафаси, Конфуций таълимоти, юнон фалсафаси, Кант, Гегель дунёқарашлари ҳам борлиги, лекин тасаввуфнинг уларга нисбатан мукамаллиги ҳақида тўхталиб ўтади. Шундан кейин ҳар бир фалсафа, таълимот, дунёқараш маълум мақсад, вазифаларни кўзлашини, шунингдек, тасаввуф таълимоти ҳам Ислом дини асослари ва моҳияти билан боғлиқ мақсадларни ўз олдига қўйишини айтиб, иккинчи саволни ёздириб қўяди.

2. Тасаввуф таълимотининг мақсади нима?

Тасаввуфнинг мақсади инсонни руҳий, маънавий жиҳатдан поклаш, яъни комил инсонни тарбиялашдир.

3. Кимни комил инсон дейиш мумкин?

Қалб поклигига эришган, юксак маънавиятли, ақлан ва жисмонан баркамол шахс комил инсондир. Аксарият адабиётларда комил инсон руҳий покланган инсон тушунчаси билан тенглаштирилади.

4. Қандай қилиб руҳни поклаш мумкин?

Унинг йўли битта, у ҳам бўлса НАФСни енгитишдир.

Шу ўринда ўқувчилардан нафс деганда нимани тушунишлари сўраб кўрилади. Уларнинг аксарияти нафсни емоқ, ичмоқ, кийинмоқлик деб биладилар. Ўқувчилар жавобини умумлаштириш сифатида ўқитувчи кейинги савол-жавобни ёздириб қўяди.

5. Нафс нима?

Нафс деганда емоқлик, ичмоқлик, киймоқликдан ташқари яна жоҳиллик, илмсизлик, манманлик, кибру ҳаво, дунёпарастлик, зулм, ўғрилик, танбаллик, ғурур, тамъа, ҳасад, бахиллик, мансабпарастлик, шахват, кўнглиторлик, ғазаб, хасислик, умуман, инсон руҳини, қалбини булғайдиган, уни Оллоҳдан узоқлаштирадиган барча иллатлар йиғиндиси тушунилади.

Бу сўзлар ёзилгач, Қуръоннинг бир қатор оятларида очик ёки ишора билан нафсни жиловлаш, енгиш лозимлиги мазмунида ҳукмлар борлиги айтилиб, ҳадислардан ҳам мисол келтирилса, ўринли бўлади. Мисол тариқасида Муҳаммад алайҳиссаломнинг Ҳазрати Алига айтган ушбу насихати (ҳадиси)ни келтириш мумкин:

«Ё Али, валоят (авлиёлик) мақомига етишган зотлар кўп-кўп ибодат қилганларидан эмас, ўз нафсларини енгганликларидан бундай улуғ даражага эришганлар».

Ҳадисни ўқувчилар дафтарларига ёзиб олишса, яна ҳам яхши.

Ўқувчиларга оғзаки ёки ёздириб тушунтириш лозимки, нафснинг кўринишлари хилма-хил, қирралари беҳисоб. Нимаики иллат бўлса, у нафснинг бир кўриниши, бир қирраси ҳисобланади. У инсоннинг жуда қудратли, хавфли душмани. Шунинг учун Навоий «Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужо» деб ёзади. Яъни дунёдаги энг шижоатли, қудратли инсон ўз нафсини енган одамдир. Нафсни енгиш жуда қийин. «Қиссаси Рабғузий»да бир нафснинг ишини етмиш шайтон қила олмайди, дейилган. Бугунги кунда сиёсий баландпарвоз чақириқлар, сохта халоскорлик ва дин ниқобида ғаразли ниятлари билан тафриқаларга, парокандалик, жанжалларга сабаб бўлаётганлар нафс бандаларидир.

6. Нафсни қандай енгиш мумкин?

Унинг йўли битта - у ҳам бўлса ишқ.

7. Ишқ нима?

Мазкур савол айтиб, ёздириб қўйилгандан кейин, шу савол билан синфга мурожаат қилинади, яъни ўқувчилардан ишқ деганда нимани тушунишлари сўралади. Улар ишқни икки жинс ўртасидаги севги, одамлар орасидаги меҳр, муҳаббат сифатида идрок этадилар. Бу жавоблар ҳам маълум даражада тўғрилигини айтиб, қуйидаги тўлиқ жавоб ёздириб қўйилади.

Ишқ деганда севги, меҳр, муҳаббат туйғуларидан ташқари ирода, сабот, илм, ибодат, оқиллик, хокисорлик, сабр, қаноат, адолат, сахийли, ҳалимлик, мардлик, меҳнатсеварлик, ғайрат, камтарлик, ҳаё, покизалик, ширинсўзлик, шафқат, умуман, инсоннинг қалбини, руҳини поклашга хизмат қиладиган, уни Оллоҳга яқинлаштирадиган барча эзгуликлар, покликлар йиғиндиси тушунилади.

Ишқнинг ҳам нафс каби кўринишлари, қирралари кўп, беҳисоб. Нимаики яхшилик дунёда бор экан, у - ишқнинг бир кўриниши. Шунинг учун бирламчи мақсади инсон қалбини поклаш бўлган адабиётнинг етакчи мавзуи ҳам ишқий мавзудир.

Шундан кейин ўқувчилар диққатини қуйидаги хулосага қаратиш жуда муҳим: демак, тасаввуфда икки бир-бирига қарама-қарши катта тушунча мавжуд - нафс ва ишқ. Бу икки нарса инсоннинг ўзида, ички оламида доимо

курашда. Агар инсон ўз нафсига тобе бўлиб, эзгуликдан узоқлашса, қалби, руҳи ифлосланади, ўзи эса тубанлашади. Ишқ билан, яъни эзгулик ва поклик билан иш кўрса, имони камол топади. Энг содда мисол сифатида ўқувчиларга қуйидаги ҳолатни келтириш мумкин. Кимдир билибми, билмайми, сизнинг ғазабингизни келтирди. Сиз ғазабга миниб, у одамнинг ҳам дилини оғритиш учун жавоб айтсангиз, билингки, нафсга тобе бўлдингиз. Оқибатда қалбингиз, руҳингиз бир қадар қорайди, булғанди. Лекин бунинг аксини қилиб ғазабни жиловлаб, сабр қилсангиз, демакки, ишқ билан иш кўрдингиз. Нодонликка куч билан эмас, ақл билан ёндашиш талаб этилади. Бугунги кун шиори билан айтганда, жаҳолатга қарши маърифат билан жавоб бериш керак. Маърифат маънавий юксалиш омилидир. Маънавият юксаклиги эса қалб, руҳ поклиги билан ўлчанади. Кўп ҳолларда қалб, кўнгил, руҳ, жон сўзлари бир маънода қўлланилади. Баъзилар «менинг кўнглим тоза», «менинг қалбим пок» деб даъво қилишади. Балки шундайдир. Аммо доимо бундай даъво қилиш нокамтарлик ҳисобланади. Нокамтарлик - нафснинг иши. Кўнгил тозаллиги, қалб поклиги инсон ҳаётининг энг нозик пайтларида - ғазаб келганда, мансаб ва бойликка етишганда кулфат, фақирлик каби ҳолатларда намоён бўлади. Ғазабда ўзини босган, мансаб ва бойликда ўзидан кетмай, манманлик, кибру ҳавога берилмаган, кулфатда сабр, фақирликда шукур қила билган одамнинггина қалби тозадир. Ҳар қандай хурсандчилик ва кулфатда ҳам Оллоҳ ризолигини ўйлаб иш кўрган одамнинггина кўнгли покизадир. Ана шундай покликка эришган инсон ўзининг ҳақиқий Ўзлигини англаб етади.

Бу тушунтиришлардан сўнг синфга кутилмаган, ҳатто бироз ғайритабiiй бўлиб туюлиши мумкин бўлган ушбу савол берилади: Инсоннинг ўзлиги ёки «менинг ўзим» деганда нимани тушунаси?

8. Ўзлик нима?

Кузатишларда кўрилдики, дабдурустдан ҳеч ким бир нима дея олмайди. Ҳатто энг фикрли ўқувчилар ҳам аниқ жавоб айтишга қийналадилар. Ўқитувчи жавобларни эшитар экан, тўғри ёки нотўғрилигидан қатъи назар уларга очиқ муносабат билдирмай туради. Бир неча жавобни эшитгач, синф тахтасига бўр билан доира шаклини чизади ва уни ўртасидан иккига бўлиб, тасаввуфдаги ўзлик тушунчасини қуйидагича баён этади, ёздириб қуйиш ҳам маъқул.

Тасаввуф таълимоти инсонни худди шу доирадек яхлит бир тизим, бутун борлиқ деб тушунтиради. Ана шу яхлитлик, бутунликнинг ичида инсонда икки ўзлик бор:

биринчиси - жисмоний ўзлик, яъни бадан (бу гапни айта туриб ўқитувчи доиранинг биринчи ярмига «жисм» деб ёзиб қўяди);

иккинчиси - руҳий ўзлик (доиранинг иккинчи ярмига «руҳ» деб ёзади). Кишилар аксарият ҳолларда ўз жисмларини, баданларини «менинг ўзим», яъни ўзлик деб тушунадилар. Бу тўғри эмас, албатта. Жисмоний ва руҳий ўзликларнинг бирикувидан инсоннинг бу дунёдаги тириклик умри кечади. Жисмоний ўзлик тупроқдан яралган ва у ўткинчи, вақтинчалиқдир. Руҳий ўзлик Оллоҳ томонидан илоҳий маконда яратилган ҳамда бу дунёга имтиҳон

ва покланиш учун юборилиб, жисм унга қафас қилинган. У нафс орқали имтиҳон қилинади, ишқ орқали покланади. (Кейинги учта гапни турли шакл ва ифодаларда уч - тўрт бор такрорлаш, таъкидлаш лозим). Одам ўлгандан кейин жисм хоҳласа-хоҳламаса, ўзининг яралиш жойи -тупроққа қайтади. Лекин руҳ ўзининг асл ватани бўлмиш илоҳий маконга қайтиши учун покланиш даркор. Акс ҳолда у Оллоҳ томонидан рад этилиши мумкин. Рад этилган руҳ (яъни инсоннинг асл ўзлиги) маълум муддатгача ёки абадий айрилиққа, қийноқларга маҳкум қилинади. Шунинг учун ҳам тасаввуф инсон руҳини, қалбини поклашни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўяди. Покланишга эришган инсон айна пайтда юксак ахлоқ, бетимсол одоб соҳибига айланади. Шунинг учун ҳам тасаввуф таълимотининг буюк намояндаларидан бир нечтасига «Тасаввуф нима?» деб савол берилганда, улар бир-бирига ҳамоҳанг равишда «Тасаввуф - одоб», «Тасаввуф-ахлоқ» деб жавоб беришган.

Шу ўринда ўқувчиларга «Одоб деганда нимани тушунасиз?» каби саволлар берилади. Бу саволга ўқувчилардан тўлиқ бўлмаса-да, бир мунча қониқарли жавоб олиш мумкин. Жавобларни умумлаштириб, одобнинг қуйидаги таърифи ёздириб қўйилади:

Одоб - жамиятда шаклланган ва жамият аъзолари риоя қилиши керак бўлган ахлоқий меъёрлар (нормалар) йиғиндиси. Одамлар доимо бир-бирига одоб тутадилар. Масалан, ёшлар ўзлари ўзаро бўлган пайтлардаги шўхликни, тўполонни, ҳазил-мutoйибани, ота-оналари устозлари олдида қилмайдилар; эркалар ва аёллар ўзаро ёлғиз қолган вақтлардаги гап-сўз, ҳолатларни бир-бирлари олдида қилмайдилар, сабаби, ўзаро одоб тутадилар ва ҳоказо. Одоб тушунчаси берилгач, ушбу савол берилади:

Ер юзида, яъни жамиятдаги турмуш тарзида одамлар бир-бирларига одоб тутадилар, тасаввуфдаги одоб кимга нисбатан деб ўйлайсиз?

Одатда бу саволнинг жавобини болалар тезда ўзлари айтадилар, яъни, тасаввуфдаги одоб Оллоҳга нисбатан бўлишини топа оладилар. Чунки дарс бошидан давом этиб келаётган савол-жавоблар, тушунтиришлар уларни мазкур савол жавобига тайёрлаб қўяди.

Унинг кетидан қуйидаги савол қўйилади:

Жамиятда одамлар ўзаро ҳурмат сифатида бир-бирларига одоб тутадилар. Лекин нима учун ҳамма ҳам Оллоҳга нисбатан одоб тутавермайди, яъни Оллоҳ қил деган ҳукмларни қилмайдилар, қилма деганларини қилаверадилар?

Бунинг сабаби улар Оллоҳни ҳис қилмайдилар, Оллоҳнинг исми ва сифатларини, бу сифатларнинг моҳиятини билмайдилар, билганлар ҳам шунчаки маълумот сифатида билади. Оллоҳнинг 99 исм, сифати бор. Биз улардан учтагина сифатини кўрайлик.

1. Оллоҳ - басир, яъни кўрувчидир. У ҳамма нарсани кўриб туради, ҳеч бир нарса, кимса унинг нигоҳидан қочолмайди. Оллоҳнинг нигоҳи тушмайдиган жойнинг ўзи йўқ. Лекин у одамлардек кўрмайди, ўзига хос кўриш билан кўради, қандай кўришини инсонлар идрок этолмайдилар.

Мазкур сўзларни ўқувчилар ёзиб олишгач, уларга «Офоқ хожа ва Машраб» ривоятини ҳикоя қилиб бериш жоиз.

Бир куни Офоқ хожа ҳазратлари муридларини йиғиб шундай топширик берди: «Эртага фалон вақтгача ҳар бирингиз биттадан хўроз топиб, ҳеч ким кўрмайдиган жойда сўйиб, менинг олдимга олиб келинглар».

Эртаси куни муридлар топширикни адо этиб, хўроз сўйиб олиб келишди. «Қаерда сўйдинг» деган саволга бириси қоронғу тунда, бошқаси «ҳеч ким йўқ уйда», яна бирови «ертўлада» ва ... ҳаммалари қаерларда бисмил қилганликларини айтишди. Машраб эса хўрозни тирик олиб келди. Хожанинг «Нега амримни бажармадинг?» деган сўровига, «Ҳазратим, мен Оллоҳнинг нигоҳи тушмайдиган жойни тополмадим» деб жавоб берди. Шунда Офоқ хожа ҳазратлари табассум қилди: «Топширикни беришдан мурод ҳам шу эди».

2. Оллоҳ - с о м и ъ, яъни эшитувчидир. У ҳамма нарсани эшитиб туради. Бутун борликда У эшитмайдиган товушнинг ўзи йўқ. Лекин у сизу биздек эшитмайди, балки Ўзига хос эшитиш билан эшитади, қандайлигини инсонлар идрок этолмайдилар. Ҳатто овозсиз бўлган инсоннинг қалб нидоларини, ички исёнларини эшитиб туради.

3. Оллоҳ - о л и м, яъни билгувчидир. У ўтмишниҳо, келажакни, ғайбни ва зохирни - ҳамма-ҳамма нарсани билиб туради. Ҳатто ҳаёлимиздан ўтиб турган фикрларгача огоҳдир. Лекин Унинг билиши биздек эмас, балки ўзига хос билиш билан билади. Қандай билишини инсон идрок этолмайди.

Юқоридаги фикрлар дафтарларга тушириб қўйилгач, синфга шундай мурожаат қилинади.

Баъзилар ўғрилик, қароқчилик, хиёнат, зулм каби гуноҳларни қилар экан, ҳеч ким кўрмаяпти, билмаяпти деб ўйлайди. Беҳаё, бешарм сўзларни айтarkan, ҳеч ким эшитмаяпти, деб билади. Ҳатто кўриб, эшитиб ва билиб турганда ҳам менга ҳеч ким ҳеч нарса дея олмайди деган ақидада яшайди. Балки улар бу дунёдаги ҳаётларида қилмишлари учун жазо олмас. Лекин улар вақти келиб ҳар бир гуноҳ иш, ҳар бир беҳаё сўз учун сўроққа, ҳисобга тортадиган зот - Оллоҳ кўриб, эшитиб ва билиб турганини билмайдилар ёки унутадилар.

Шундан кейин мулоҳаза учун ушбу фикр ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинади.

Тасаввур қилингки, шундай бир жамият бўлсаки, унда одамлар ҳар бир фаолиятда, ҳар бир сўзда Оллоҳ кўриб турибди, Оллоҳ эшитиб турибди, У билиб турибди, деган эътиқодда яшасалар. У қандай жамият бўлар эди?! Барча айтганларга дастлабки хулоса қилиб, тубандаги фикр ёздириб қўйилади.

Тасаввуф таълимоти инсонга Оллоҳнинг ризолик йўлини - покланиш йўлини кўрсатувчи таълимотдир. Бу йўл тасаввуфда тариқат дейилади. Тариқат арабча сўз бўлиб, йўл деган маънони англатади. Тасаввуф таълимотига асосланган тариқатлар кўп, улар бир нечта. Лекин улар бир-бирига зид эмас, бири иккинчисини инкор қилмайди. Фақат улар тарбия

(поклаш) усулларида фарқланадилар холос. Ўрта Осиёда қадимдан то ҳозиргача машҳур бўлиб келаётганлари қуйидагилар;

1. Яссавийлик тариқати, асосчиси Аҳмад Яссавий ҳазратлари.

2. Нақшбандийлик тариқати, асосчиси Баҳовуддин Нақшбанд ҳазратлари.

3. Қодирийлик тариқати, асосчиси Абдулқодир Гилоний ҳазратлари.

4. Кубравийлик тариқати, асосчиси Нажмиддин Кубро ҳазратлари.

Тарихимизда ўтган алломаларнинг аксарияти нақшбандийлик тариқатида бўлганлар ёки унга улуғ бир ҳурмат ва ихлос билан қараганлар. Фикримиз далили сифатида Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Бобур, Хожа каби даҳоларнинг исмини келтиришимиз мумкин. Айниқса, адабиётимиз тарихига мансуб адиблар тасаввуф таълимоти асосида ўз асарларини яратганлар. Демак, мумтоз адабиётимиз намуналарини тушуниш, уларни таҳлил қила билиш учун тасаввуф таълимотини, унинг моҳиятини, мазмунини яхши билмоқ керак. Бусиз адабиётимизнинг катта қисми тушуниш номукамаллик касб этиши мумкин. Бугунги кунда Президентимиз бошлиқ мамлакатимиз ҳукумати тасаввуф алломаларининг номини абадийлаштириш, улар мангу ором топган мақбараларни ободонлаштириш ишларига катта эътибор қаратаётганлиги ҳам бежиз эмас.

Тасаввуф ҳақидаги маълумотлар берилгач, уларни амалий мустаҳкамлаш учун бирор бир кичик ҳажмли суфиёна руҳда ёзилган шеърӣ асарни, масалан, Навоийнинг «Камол эт касбким...» қитъасини таҳлил қилиб, кўрсатиб бериш мақсадга мувофиқ. Синф тахтасига қитъа ёзилади:

Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмагай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотаом ўтмак биайних
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.¹

Ўқувчилар ҳам дафтарларига кўчириб ёзадилар. Ўқитувчи олдин берган маълумотлар, тушунчаларга суянган ҳолда савол-жавоб тариқасида қитъадаги асосий сўзларни шарҳлаб, таҳлил қилиши лозим. Энг аввал «камол» сўзига эътибор қаратилиб, қуйидаги савол берилади: “Биринчи мисра бошидаги «камол» сўзи тасаввуфдаги биз олдинги дарсда ўрганган қайси тушунчани эслатади?” Ўқувчилар «камол» сўзи «комил инсон» тушунчасини эслатишини тезда ёдга оладилар. Ўқитувчи «комил инсон» руҳан покланган инсон эканлигини савол-жавоб орқали хотирлатиб, янада мустаҳкамлайди. Биринчи мисрадаги «... эт касбким» иборасини ўқитувчи ўзи шарҳлаб бериши керак: «... эт касбким» «касб этмоқ» иборасининг инверсияга (сўзларнинг жой алмашинуви) учраган шакли бўлиб, «шакллантирмоқ», «ҳосил қилмоқ» каби маъноларни ифодалайди. Масалан, «Улкан тоғ олисдан қудрат касб этади» ёки «қуёш уфқда бош қўяркан

¹ Алишер Навоий. Топмадим. -Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1988 й., 773- бет.

гўзаллик касб этади» каби поэтик ифодалар бўлиши мумкин. Улар тоғ кудратли бир суръатни, кўринишни ҳосил қилади, куёш гўзалликни шакллантиради маъноларини билдиради. Демак, биринчи мисрадаги «камол эт касбким» сўзлари орқали Навоий бобомиз ҳар инсонга қарата: «Сен ўзингда камолни шакллантиргин, яъни руҳий покланишни ҳосил қилгин» демоқда. Шундан кейин синфдан «олам уйи» ифодасининг маъноси сўралади. Унинг маъноси биз яшаб турган моддий дунё, борлик, эканини биладилар, албатта.

Иккинчи мисра таҳлилида «фарз» сўзи шарҳланиши керак. Фарз Исломга кўра Оллоҳнинг ҳукми ва иродаси бўлган бажарилиши шарт, мажбурий саналадиган амаллардир. Биринчи мисранинг иккинчи ярми ва иккинчи мисранинг маъноси қуйидагича: Олам уйи - дунёдан ғамнок чиқишлик сенга фарз эмас. Шу ўринда савол берилади: Дунёдан чиқишлик деганда нима назарда тутилган? Олиниши керак бўлган жавоб: дунёдан ўтишлик, яъни ўлишлик. Яна савол берилади: Одам қачон дунёдан ғамнок чиқади? Жавоб: биринчи мисра бошида айтилганидек, камол касб этмаса. Бошқача қилиб айтганда, комил инсон бўлолмаса, руҳини поклай олмаса.

Ўқитувчи умумлаштиради: бундан чиқди ҳар бир инсон учун комил инсон бўлиб, руҳини поклаш фарз - Оллоҳнинг ҳукми экан. Энди дунёдан ғамнок чиқишликнинг маъносини чуқурроқ ўйлаб кўрайлик. Халқимизда вафот этган одамга нисбатан «омонатини топширди» деган ибора қўлланилади. Бу нима дегани? Ўзлик тушунчаси орқали билдикки, инсоннинг ҳақиқий ўзлиги унинг Руҳи (яъни жони) экан. Руҳ инсонга Оллоҳ томонидан ҳаётининг илк лаҳзалариданоқ пок латофатли, беғубор ҳолда берилган омонатдир. Ҳаётининг энг сўнгги лаҳзаларидан кейин бу омонат бўлмиш Руҳни яна Оллоҳга қайтарадилар. Яна ҳам аниқроғи, ҳақиқий Ўзлик бўлмиш Руҳ Оллоҳга қайтади. Кимлардир гуноҳлари адашиш ва хатоликлар туфайли кирланган Руҳни поклаб, беғубор ҳолда Оллоҳга қайтаради, кимлардир нафс кўйига кириб, гуноҳларга ботиб, дунёдан узилганда, булганган, ифлос Руҳ билан дунёдан чиқади, яъни Оллоҳ берган омонатга хиёнат қилади. Биринчи тоифа кишилар покланган Руҳ-ўзлик билан дунёдан Оллоҳ ҳузурига ёруғ юз билан шод чиқади, кейинги тоифа кишилар нопок Руҳ-ўзлик билан дунёдан ғамнок чиқади. Чунки улар ўз нафслар хоҳишига кўра ёки ўзларининг бузуқ эътиқодига амал қилиб, ўзгалар бахтсизлиги, ташвиши ёки малолатига сабаб бўлганлар. Бундай кимсалар ҳар қанча дин ниқобига ўралмасинлар комил инсон саналмайдилар. Шунинг учун ҳам руҳан покланиб, комил инсон бўлиш, яъни камол касб этиш фарздир.

Учинчи мисрани тушунтиришда «нотамом», «биайних» сўзлари шарҳланади. Ўқитувчи худди маъруза ўқиётгандек айтиб кетавермасдан бу сўзларнинг маъносини ўқувчилардан сўраши мақсадга мувофиқ. «Нотамом» сўзининг қитъадаги матний (контекстуал) маъноси «камол касб этмай», «руҳий покланмай» тушунчаларига тўғри келади, «биайних» эса «худди», «гўёки» деган маънони билдиради. Демак, жаҳондан руҳий покланмай (нотамом) ўтиш худди тўртинчи мисрада айтилганидек, ҳаммомга кириб нопок чиқишга ўхшайди. Мана шу ўринда қитъадаги таносуб санъатини

ҳосил қилувчи сўзларга эътибор қаратилади: биринчи мисрада -«олам уйи», учинчи мисрадаги - «жаҳон», тўртинчи мисрадаги - «ҳаммом» мазмунан бирига яқин тушунчани ифодаламакда. Яъни, олам уйи бўлмиш бу жаҳон бир ҳаммом кабидирки, инсонлар ҳаёти унда покланиш учун берилган муддатдир. Шунингдек, ўқитувчи ўқувчилардан сўраб, қитъадаги қофияни ҳосил қилувчи сўзларни аниқлайди. “Ғамнок” ва “нопок” қофиядош сўзлардир. Улар қофия бўлиши билан бирга шеърнинг асосий мазмунини ифодаловчи ўзак сўзлардир. Яъни, кимки оламдан нопок ўтаркан, у дунёдан чиқишда ғамнок бўлади.

Мазкур қитъа таҳлилида ўқитувчи диққат марказида қуйидаги мақсадлар бўлмоғи керак:

- тасаввуф таълимоти ҳақида берилган маълумотларни мустаҳкамлаш ва бу таълимотни адабиётга боғлаш;

- ўқувчиларга ахлоқий, миллий ва мафкуравий тарбия бериш;

- ўқувчиларда сўфиёна шеърларни тушуниш, таҳлил қилиш малакасини шакллантириш;

- бадий санъатлар ҳақидаги билимларни такрорлаш;

- қофия ҳақидаги тушунчани мустаҳкамлаш;

- ўқувчиларнинг мантикий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш.

Бу таҳлил билан мавзунини яқунлаш мумкин. Агар ўқувчилар тасаввуф сўзининг маъносини, этимологиясини сўрашса, у арабча «суф» деган сўздан олинганлиги айтилади. Суф - эчкининг терисидан тикилган дағал жун пўстин, жандадир. Ислом динининг илк даврларида моддий дунёни, молу бойлик, турли ҳашамларни инкор қилиб, ўзларини фақат Оллоҳга бағишлаш истаги билан яшовчи мусулмонлар гуруҳи пайдо бўлди. Улар ўзларининг мол-дунёга, ўткинчи ҳою-ҳавасга истехзоларини ифодаси сифатида ўша даврда араблар орасидаги энг паст кийим бўлмиш суф кийиб юрганлар. Бу гуруҳ ҳатто кийинишларида ҳам ўз дунёқарашларини ифода этган.

Кейинчалик бу гуруҳга мансуб кишиларни суф кийовчилар маъносида суфийлар, уларнинг дунёқарашини тасаввуф деб аталган. Демак, тасаввуф мол-дунёга, мансабпарастлик, ҳою ҳавас, кибру ҳавога, бир сўз билан айтганда, нафсга қарши исён бўлиб вужудга келган таълимотдир.

Тариқатлар тараққий қилгач, сўфий сўзи маълум бир тариқатга кириб, бирон бир пирга қўл берган мурид маъносида қўлланади. Суфий сўзининг синоними сифатида **солик** сўзи ҳам ишлатилади. Солик - арабча сўз, йўлчи деган маънони англатади.

Тасаввуф сўзининг келиб чиқиши ҳақида яна бошқа бир неча фаразлар бор. Лекин кўпчилик олимлар юқорида биз баён қилган қарашни ёқлайдилар.

Бу мавзунини ўтишда дарс савол-жавоб аралаш асосан лекция услубида бўлади. Маъруза усулидаги дарсда савол-жавобларнинг бўлиши жуда зарур. Биринчидан, кетма-кет берилаётган маълумотлардан, уларни ёзишдан ўқувчи толиқиб қолмайди. Ҳар бир савол-жавоб айни пайтда ўқувчи учун «нафас ростлаш» дақиқалари бўлади. Иккинчидан, савол-жавоблар ўқувчиларнинг дарсга, мавзуга бўлган қизиқишларини орттиради; учинчидан, ҳар бир берилаётган савол шу савол ортида турган муаммоли нуқтага ўқувчилар

диққат-эътиборини жамлайди. Олдин айтганимиздек, берилган саволга ўқувчиларнинг қанчаси жавоб берсалар, уларнинг тўғри ёки нотўғрилигидан қатъи назар ўқитувчи очик, муносабат билдирмай туради. Сабаби, ўқувчилар кимники тўғри, кимнинг жавоби ҳақиқатга яқин деган ўйда бутун вужудлари кулоққа айланиб, жуда катта эътибор билан тинглаганлари боис ўқитувчи айтаётган умумлаштирувчи хулосалар ўқувчилар хотирасига муҳрланиб қолади.

Тасаввуф таълимоти тўғрисида мазкур тушунчалар берилгач, жорий ва кейинги ўқув йили давомида уларга мурожаат этиб, мустаҳкамлаб, ривожлантириб бориш, доимий равишда таҳлилда қўллаш дарснинг илмийлигини оширади, таълим жараёнидаги маънавий, маърифий ва мафкуравий тарбия самарадорлигини таъминлайди. Кейинги дарсларда шоирлар шеърларида учрайдиган май, майхона, тикан каби поэтик образлар, бадиий деталларнинг тасаввуфий маъноси таҳлил асносида бериб борилади.

9-синфда ҳам алоҳида соат ажратилмагани боис қайсидир мавзу ҳисобидан мумтоз намуналарининг маъно қатламлилиқ хусусиятини ўтиб бериши мақсадга мувофиқ.

Аввал адабиётшуносликда бу муаммо қандай ҳал қилинганига диққат қаратайлик.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, кўпчилик томонидан эътироф этилаётган, мумтоз шеъриятнинг муҳим белгиларидан бири бўлган маъно қатламлилиқ ҳодисаси илмий жиҳатдан мукамал ўрганилмаганлиги учун уни тушуниш ва талқин қилишда чалкашликларга, баъзан жўнликка йўл қўйилмоқда. Аввало чалкашлиқ ҳақида. Адабиётшунос И. Ҳаққулов Аҳмад Яссавий ҳикматларига ёзган сўзбоши мақоласида шеъриятда полифония тўғрисида ёзаркан: “неча асрлик адабиётимиз учун янгилик эмас. Полифония – кўпоҳангли, кўпмаъноли дегани... Ўзбек адабиётида полифоник тафаккур Аҳмад Яссавийдан бошланиб, Навоий поэзиясида юксак босқичга кўтарилган...” каби фикрларни билдирган¹. Полифония назариясини Бахтин Достоевский асар(роман)лари орқали кашф этган бўлиб, унга кўра полифония эпик асарларга хосдир. Бу назарияни ўзбек адабиётшунослигида нотўғри тушунилишини танқид қилган М. Олимов таъбири билан айтганда: “романда муаллиф ўз қаҳрамонларини юксак бир объективлик билан тасвирлаш баробарида барча қаҳрамонларига ва барча қаҳрамонлари ўзаро бир-бирига субъектив муносабатини ҳам шекспирона эҳтирос билан намоён этади”². Бу фикрлардан келиб чиқсак, И. Ҳаққулов қарашларига нисбатан эътироз туғилиши табиий бўлиб қолади. Биринчидан, шеъриятда, айниқса, мумтоз шеъриятда шоир (лирик қаҳрамон)нинг бошқа образларга объектив муносабати кўринмайди. Шеърият субъектив муносабат маҳсулидир. Ундаги ҳар бир образга, воқеликка муаллифнинг олдиндан муносабати, фикри шаклланган бўлади. Иккинчидан, “қаҳрамонларнинг ўзаро бир-бирларига

¹ Ҳаққулов И. Аҳмад Яссавий. (Сўзбоши мақола) Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т. 1991й., 5-40- бетлар.

² Олимов М. Ўзбек танқидчилигида М.М. Бахтин полифония назариясини тушуниш ва талқин этишдаги айрим чалкашликлар ҳақида. Республика ёш олимларининг анъанавий илмий конференцияси. Т. “Фан”, 1989й, 29- бет.

субъектив муносабати” кузатилса ҳам, улар ўй-фикр таҳлилидан иборат бўлмай, олдиндан белгилаб қўйилган, доимий ва қатъий, шунингдек, шаклий муносабат тарзида намоён бўлади. Учинчидан, олим полифонияни у ёки бу бир ҳикматда, шеърлардаги муайян образларнинг ўзаро муносабатида эмас, балки Яссавийнинг турли ҳикматларида талқин этилган бир неча образга хос бўлган характер хусусиятларида кўради. Агар шу таҳлит тушунилса, дунёда полифоник бўлмаган шоирнинг ўзи қолмайди. Шунинг учун полифония назариясини шеърятга, хусусан, мумтоз Шарқ шеърятига татбиқ қилиб бўлмайди.

Энди қатламлиликини тушунишдаги жўнлик тўғрисида. Бу шундан иборатки, мумтоз шеърларни зоҳирий ва ботиний жиҳатдан таҳлиллашда илмий асослаб-асосламай уларни бир қолипда, бир мазмунда талқин қилинмоқда. Аксарият мақола ва тадқиқларни ўқисангиз, образлар асосан қуйидагича тушунтирилади: Ёр – зоҳирий маънога кўра инсон (аёл), ботиний маънога кўра Оллоҳдир. Ошиқ – зоҳирий маънога кўра инсон (эр киши), ботиний маънога кўра сўфий. Лекин нима учун айнан шу шеърда Ёр Оллоҳ маъносида тушунилиши керак? Унга ишора қиладиган аниқ белгилар борми? Балки шоир фақат инсонни, яъни зоҳирий маънонигина назарда тутгандир? Каби саволлар кўпинча очик қолади. Баъзи таҳлилларда эса ғазалнинг аввалги байтлардаги зоҳирий маъно кейинги байтларда ботиний маънога алмашади қабилидаги фикрларни ўқиб қоламизки, улар ҳам умуман асосланмайди. Биз бу ҳақидаги фикрларимизни алоҳида мақола шаклида билдирганмиз¹.

Бу бироз мураккаб ва айни пайтда ғоят қизиқарли масалани ўқитувчи қуйидагича тушунтириши мумкин. Ўтмиш адабиётимизда яратилган бир қатор асарларда, асосан, шеърятда зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) маъно мавжуд бўлади. У ёки бу шоирлар ижодини тадқиқ этишда, шеърларини таҳлил қилишда бу икки маъно томонига диққат қилинмоқда. Айнан шу нарса бадий асарнинг маъно қатламлилигидир. Бундай асарларда маъно асосан икки қатламда намоён бўлади: а) зоҳирий – юзага қалқиб турган маъно. Уни бадий савияси, тайёргарлик даражаси турлича бўлган китобхонлар тушуниши, идрок этиши мумкин; б) ботиний – тушунишда маълум тайёргарлик талаб этиладиган асарнинг тағ маъноси. Бу маъно зоҳирий мазмундан кам қимматга эга бўлмаган, баъзан эса асарнинг ғоявий, мазмуний мағзини, ижодкор бадий ниятини ўзида акс эттирган бўлади. Берилган бу икки таъриф албатта ўқувчиларнинг дафтарида акс этган бўлиши лозим, негаки улар ҳали ҳеч бир манбада қайд этилмаган.

Сўнг мумтоз шеърятда учта асосий: Маъшуқа, Ошиқ, Рақиб образлари борлиги, қолган образлар буларнинг қай бири атрофида гуруҳлашиб, уларни тўлдириши тушунтирилади, изоҳланади. Масалан, Ёр (маъшуқа) образи атрофида гул, ой, сарв, Лайли каби; Ошиқ атрофида парвона, булбул, Мажнун каби; Рақиб атрофида ит, тикан сингари образ ёки образ-деталлар гуруҳланишини ёздириб қўйилиши керак. Лекин бу марказий образлар ичида ҳам Ёр етакчи мавқе тутишига ўқувчилар диққат қаратилади. Чунки қатъий

¹ Қодиров В. Мумтоз шеърятда маъно қатламлилики. “Филология масалалари” журн., 2008, 1-сон.

шаклланган муносабатлар, тасвирлар, қўлланадиган лексик ва поэтик фигураларнинг барчаси асосан у билан боғлиқ. Мумтоз шеърятни маъно қатламига ажратишда ҳам Ёр образига асосий диққат қилинмоғи керак. Олдиндан айтиб қўйиш керакки, мумтоз шеърятдаги ҳамма асарлар ҳам маъно қатламига эга эмас. Баъзи шеърлар фақат бир маъно қатламига эга бўлади. Бир маъно қатламига эга шеърларни мазмунига кўра қуйидагиларга ажратиш мумкин:

а) инсон (аёл) гўзаллиги мадҳ этилган ёки унга кўнгил изҳори баён қилинган шеърлар. Масалан: Атоийнинг “Кел, эй дилбар, бўстон вақти бўлди” ғазали;

б) диний маърифат тарғиб этилган шеърлар. Масалан: Яссавийнинг бир қатор ҳикматлари, Навоийнинг ҳамд, наът ғазаллари;

в) пейзаж шеърлар. Масалан: Огаҳийнинг “Наврўз”, “Қиш” ғазаллари;

г) ижтимоий-сиёсий шеърлар: Навоийнинг “Тухфатул афкор”, Огаҳийнинг “Огаҳнома” қасидалари;

д) ҳасби ҳол шеърлар: Бобур шеърлари, Мужрим Обид маснавийси.

Ушбу зоҳирӣ маънолардан ташқари шеърларнинг ботинида динӣ, ижтимоӣ, сиёсий ва бошқа маъноларни ўзида жам этган асарлар кўп маъноли, кўп қатламли ҳисобланади. Хўш, уларнинг ботинӣ маъносини қандай аниқлаш мумкин? Маъно қатламларини ажратишда қуйидаги уч хусусият инобатга олиниши лозимлиги тушунтирилади:

1) ижодкор яшаган даврдаги мавжуд адабий анъаналар, яъни қандай адабий анъаналар таъсири остида адибнинг ижодий тафаккури шаклланганлиги;

2) ижодкорнинг шахсий ҳаёти, тақдири, яъни адиб субъектининг у яратган асарлар бадиӣ оламига таъсири;

3) мавжуд мафкуравий воқелик, яъни адиб ижодий тафаккури шаклланишига таъсир этган ғоялар, мафкуралар.

Ушбу фикрларга таянган ҳолда мисол тариқасида айрим мумтоз адиблар ижодига хос бўлган маъно қатламлилиқ хусусиятини ўқитувчи таҳлил қилиб кўрсатиши лозим. Бунинг учун олдинги 9-дарслигидан жой олган Паҳлавон Маҳмуднинг қуйидаги рубоийсидан фойдаланишни тавсия этамиз:

Узоқдан қарасам лабинг пурханда,
Озод эдим, тағин бўлибман банда.
Озодликдан ҳар бир банда эрур шод,
Мен шодманки, сенга бўлибман банда.

Бу таржима шеърнинг зоҳирӣ маъносини ўқувчиларнинг ўзи қийналмай шарҳлайдилар. Унда ошиқнинг дил изҳори берилган: “Узоқдан қараганда ҳам лабингнинг доимо табассумли эканлиги билиниб туради. Сени учратгунча мен ишқдан озод, ғамсиз эдим. Одатда ҳар қандай киши озод, бировга қарам бўлмаса, шод бўлиб юради, мен бунинг акси ўлароқ сенга бандалигимдан, ошиқлигимдан хурсандман”. Зоҳирда бир йигитнинг маъшуқасига муҳаббати, садоқатини билдирмоқда деб тушуниш хато бўлмайди. Ўқитувчи

рубойида ботиний маъно бор-йўқлигини юқоридаги фикрларга таяниб биргаликда текшириб кўришни тавсия этади. Аввало, шоир шахсиятига эътибор қилинади.

Паҳлавон Маҳмуд Ўрта Осиёда валийлик сийрати билан шарафланган зотдир. Бундай шахслар ҳаётини инсонларга диний маърифат тарқатиш, Ҳақ ишқини талқин этишга бағишлайдилар. Шунга кўра шеърининг ботинида марказий образ Ёр Оллоҳ эканлиги ойдинлашади. Қолаверса, адибнинг ижодий тафаккури шаклланишидаги бош омил ҳам дин ва тасаввуфдир. Рубойидаги “банда” сўзининг такрори ҳам Яратганга бандалик тарғибини таъкидлаб турибди. Фақат “узокдан қарасам”, “лабинг”, “пурханда” сўзларини шарҳлаш лозим. “Узокдан қарасам” бирикмаси халқона таъбир бўлиб, одатда, “ўйлаб кўрсам”, “ўйлаб қарасам” маъноларига тўғри келади. “Лаб” оғиз билан боғлиқ тушунча. Оғиз эса ўз навбатида тил билан боғлиқ. “Тил” сўз тушунчасини ҳаёлимизга етаклаб келади. “Сўз” араб тилида каломдир. “Калом” исломий тушунчага кўра Қуръонни англатади. “Пурханда” илоҳий каломга нисбатан ишлатилганда хушхабар, мўъминлар учун илоҳий мужда маъносини билдиради. Демак, биринчи мисранинг маъноси куйидагича: Ўйлаб қарасам, эй Парвардигорим, сенинг каломинг – Қуръонда бизлар учун хушхабар муждалар бор экан.

Иккинчи мисрада айтилган “озод”лик бу дунёдаги инсоннинг ўзлигини, ўз Яратувчисини танимай ҳаракат ва фаолиятида ўзини мутлақ эркин ҳисоблашидир. Бу ерда инсоннинг ўз Яратувчисидан беҳабар, ғафлатдалиги назарда тутилади. “Тағин” сўзи олдинда бўлган ва ҳозирда такрорланаётган нарса, ҳолатга ишора қилмоқда. Яъни, бандалик қачондир лирик қаҳрамоннинг ҳолати эди. Бу Қуръондаги “Воқеа” сурасининг 72-73-оятларида таъкидланган “ал-мийсоқ” даврига ишорадир. Маъноси: Мен шу кунгача Сендан ғафлатда эдим. Энди Сени танидим, Сенга банда эканлигимни англадим, эсладим.

“Озодликдан ҳар бир банда эрур шод”. Инсон табиатига хос нарса бу эркин ва озод бўлишга интилишдир. Ҳеч кимга қарам бўлмаган, ҳар ишда эрки ўзида бўлган киши ўзини бахтиёр сезади деган фикр бизда ҳукмрон. Лекин инсон ўзининг ички эҳтиёжларини қондириш кетидан қувиб, уларнинг қулига айланиб қолади. Бориб-бориб жисмонан озод, маънан ўз нафсига қул, қарам кимсага айланади. Фақат Яратганга бандаликни ёдда тутган кишигина бу дунёда жисмонан ва маънан озод бўла олади. Шунинг учун шоир Оллоҳга қарата “Мен шодманки, сенга бўлибман банда” дейди.

Таҳлил тугагач, ўқитувчи икки қатлам: зоҳирий ва ботиний маънода образлар қандай мазмун касб этаётганини, қатламлилиқнинг юзага келишида юқори қайд этилган уч хусусиятдан қайси бирлари эътиборга олингани тўғрисида ўқувчиларининг фикрини сўраш асносида берилган назарий маълумотларни мустаҳкамлайди.

Баъзи шеърларда уч ёки ундан ортиқ маъно қатлами юзага чиқиши мумкин. Мисол тариқасида ўқувчилар эътиборига Бобур ғазалларидан бири ҳаволи қилинади.

Бобур бутун Шарқ, хусусан, ўзбек адабиётида мумтоз араб шеърляти анъаналари мутлоқ етакчи мавқеда бўлган бир даврда яшади, ижод қилди. Аруз шеър тузилиши, қофия илмини, образлар тизими ҳамда бадиий тасвир воситаларини мукаммал ўрганди. Катъий қолипга солинган вазн, қофия, образлар ва улар ўртасидаги доимий белгиланган муносабатлар, такрорланувчи бадиий воситалар бевосита шоир шеърларда акс этади. Ана шу катъий қолиплар доирасида такрорланувчи муносабатлар, шакллар ва усулларни ҳали бошқаларда кўрилмаган вариацияларда ифодалаш шоирнинг ижодий ўзига хослигини белгилайди¹. Айни пайтда бу биринчи зоҳирий маъно қатламини вужудга келтиради. Бу образлар маъносини, ҳар бир детални бадиий диди ва тайёргарлиги турлича бўлган китобхон ҳам ўзига яраша тушуниши ҳамда қабул қилиши мумкин бўлган маъноси зоҳирда кўриниб турган қатламдир. Ўқувчилар ҳам буни ўқитувчининг ёрдамисиз тушунадилар, ҳис этадилар. Унда образлар ўз маъносида, яъни, олайлик, Ошиқ, Ёр, Рақиб инсон тимсолида, уларга боғлиқ бадиий деталлар ҳам кундалик ҳаёт, турмушда учрайдиган маъноларида тушунилади. Масалан, гул – ёр гўзаллиги қиёсланадиган ўсимлик, сарв – ёр қоматига ўхшаш дарахт, булбул – қисмати ошиққа монанд қуш ва ҳоказо. Мисол тариқасида қуйидаги машҳур ғазал байтини олиш мумкин:

Хазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу чехраи зардим.
Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Аёғингга тушиб барги хазондек мунча ёлбордим.

Байтларнинг зоҳирий маъносини муайян тажрибага эга бўлган ўқувчиларнинг ўзи мустақил таҳлил қилишлари керак. Байтларда икки – ёр ва ошиқ образлари кўзга ташланади. Зоҳирий маънога кўра, айтилгандек, унда интим туйғуларни изҳор этаётган шахс(ошиқ)нинг иккинчи шахс(маъшуқа)га муносабати ва ишқдаги ҳолати акс этган. Анъанавий тасвир: ёрнинг гулдек юзидан айрилиқ туфайли ошиқнинг юзи сарғайган. У лола юзли (лоларух) маъшуқадан заъфарон юзига қараб раҳм этишини сўрайди. Иккинчи мисрада ёр гўзаллик тасвири ҳамда ошиқ ҳолати баёни давом эттирилади. Ёрга нисбатан “гул”, “саркашлик” (ўжарлик), “сарв” сўзлари қўлланган бўлса, ошиқ учун “барги хазон”, “ёлбордим” ибора ва сўзлари келтирилган. Байтлар маъносидан кўриниб турибдики, ҳажр ёр жафокорлиги – саркашлиги туфайли юз берган. Анъанавий тасвирга кўра маъшуқа жабри учун ошиқ уни ёзғирмайди, балки жафога вафо билан жавоб беради. Хокисорлик билан аёғига йиқилишга ҳозир туради.

Ботиний маънони уқишда энди ўқитувчи ташаббусни қўлига олиши лозим бўлади. Ташаббус шу маънодаки, йўналтирувчи саволлар билан

¹ Бу ҳақида қаранг. Иванов С.Н. Пять веков узбекской газали: - В красе натленной предстаёт. М., 1977, стр.: 23-23.

ўқувчиларни ботиндаги ҳақиқатларга йўллаш. Тахминан шундай саволлар ва жавоблар бўлиши мумкин:

1. Юқорида сиз баён қилган таҳлил маъно қатламлиликини юзага келтирувчи қайси хусусиятга кўра эди? У биринчи, яъни қандай адабий анъаналар таъсири остида адибнинг ижодий тафаккури шаклланганлиги кўра байтларнинг талқини эди.

2. Байтларда иккинчи хусусият - ижодкорнинг шахсий ҳаёти, тақдири, яъни адиб субъектининг у яратган асарлар бадиий оламига таъсири ҳам акс этганми?

Бобурнинг шахсий ҳаёти ва тақдири ҳаммага маълум. У умрининг охиригача Ватан соғинчи, юрт иштиёқи билан яшади. Шу соғинч ва иштиёқ унинг қалбида дард ва изтиробларга сабаб бўлди. Шоир ижодининг ҳар сатрида мазкур туйғулар бўй кўрсатиб туради. Бу эса ботиний маъно қатламини юзага чиқаради. У иккинчи қатламдир. Юқоридаги байтларга қайтсак, улардаги Ёр – Ватан, Ошиқ – Ватандан айру тушиб, унга интилаётган шахс тимсоли. Шу ўринда муаллим ўқувчилар билимини янги назарий маълумот билан бойитиши керак бўлади. У шундан иборатки, шеърдаги образларни тўлдирувчи бадиий деталлар иккинчи маъно қатламида янгича мазмун, моҳият касб эта бошлайди. Лекин улар биринчи қатламдаги маъноларидан бутунлай узоқлашмаган, мазмуний алоқадорликини сақлаган бўлади. Фақат сифатлаш характерида бўлган деталларгина бир оз мазмуний ўзгачалик ҳосил қилиши мумкин.

3. Энди Ёр образи Ватанни ифодаляётган экан, унга нисбатан қўлланган “гул юз”, “лоларух”, “гул” сўзларини қандай тушунмоғимиз керак?

Ватандан жудо шоир бекиёс гўзал (гул юз) Ватан ҳажрида сарғаяди. Иккинчи мисрадаги “лоларух”, кейинги байтнинг дастлабки сатридаги “гул” сўзлари ҳам она юрт кўркемлигини ифоделяйди.

4. Навбатдаги сатрда қўлланган “саркашлик” (ўжарлик) сўзи Ватан билан мазмунан “ёпишмайди”. Сиз унга қандай маъно берасиз?

Айтилганидек, ушбу сўз мазкур маъно қатламида ўз лексик маъносидан қочиб, янги мазмун касб этади. Ватаннинг Бобурга саркашлиги унинг **иложсизлигидир**, яъни Бобур ҳар қанча истаса ҳам юртга қайтолмайди, Ватан ҳам уни бағрига ололмайди, чунки бунинг иложи йўқ. Лирик қаҳрамон (шоир) эса буни англаб турса ҳам, Ёр (Ватан)га илтижо қилиб ёлборади. Бобурнинг лирик қаҳрамонга (яъни ўзига) қўллаган ташбихлари шу ерда назарда тутиляётган ифодага жуда мос келяди: Ёр (Ватан) кўркем сарв дарахти, ошиқ (шоир) эса ундан узилиб аёғи остига тушган хазон барги. Бу ташбих бежиз эмас, чунки дарахтдан узилган барги хазон яна қайта унга қўшила олмаганидек, туғилган еридан кетган Бобур ҳам Ватанга қайта олмайди.

5. Байтларда асосий образларнинг учинчиси – рақиб тўғрисида сўз юритилмаган. Лекин у бутунлай назардан соқит қилинган дейиш мумкинми?

Ўқувчилар бу саволга бошқа йўналтирувчи саволлар ёрдамидагина жавоб топишлари тажрибаларда кузатилди. Ҳазалда очик кўринмаса-да, юртга қайтишга тўсқинлик қиладиган кучлар (асосан сиёсий) пинҳона

ифодаланаётган Рақиб образига ишора қилади. Бобурнинг ҳар қанча Ёр (Ватан) висолига интилмасин қайта олмаслиги, Ёр (Ватан)нинг уни бағрига ололмаслигидаги иложсизлик (саркашлик) сабаблари айнан шу рақиб кучлар.

6. Учинчи хусусият – мавжуд мафкуравий воқелик, яъни адиб ижодий тафаккури шаклланишига таъсир этган ғоялар, мафкуралар билан боғлиқ яна бир ботиний қатлам юзага чиқиши мумкинми?

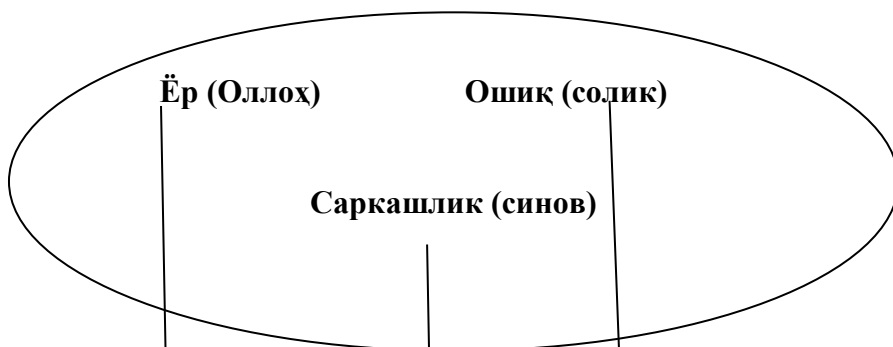
Тажриба давомида кузатилдики, ҳар қанча ўқувчилар билими кучли, синфнинг умумий савияси баланд бўлмасин бу саволга тўлақонли жавоб бера олмайдилар. Бунда таҳлил асосан ўқитувчининг зиммасига тушади.

Захириддин Бобур болалигидан Ислом дини ақидалари асосида тарбияланди, тасаввуф адабиёти таъсирида ижодий тафаккури шаклланди. Инсон эътиқоди унинг шахсиятининг негизи, маънавий оламининг қиёфасини акс эттирар экан, адиб ижодини бу улкан дунёвий мафкурадан айру ҳолда тушуниш ва тадқиқ этиш мумкин эмас. Ислом ва тасаввуфий инъикос Бобур ижодининг учинчи маъно қатламини кашф этишга йўл очади. У қатлам ҳам моҳият эътибори билан ботиний сатҳ ҳисобланади. Образлар ва бадий деталлар исломий мазмун билан йўғрилган бўлади: Ёр – Оллоҳ, Ошиқ – буюк Яратувчи васлига интилувчи банда, Рақиб – Ошиқни асосий мақсад, интилишларидан чалғитувчи нафс ва нафсоний воқелик тимсоли. Бадий деталлар, қўлланган сўз ва иборалар олдинги қатламлардаги маъноларидан узоқлашиши, айрим ҳолларда фавқулодда янгича маъно касб этиши мумкин. Гул билан боғлиқ гўзаллик тимсоллари Яратганнинг беқиёс жамолининг ифодаси. Ошиқ эса ўз Яратувчисини таниган ва унга етишмоқлик ишқи билан ёнаётган солиқ бўлиб, фоний дунёдаги тириклик ҳаёти сабаб Ҳақиқий маъшуқ билан ораларига тушган ҳажрдан юзи зард тортган. “Саркашлик” биринчи маъно қатламидагидек ўжарлик, иккинчи маъно қатламидагидек иложсизлик тушунчалари билан бу ерда рост келмайди. Бу сўз Ёр жафосининг ифодаси экан, у Оллоҳга нисбатан қўлланганда (айниқса, Унинг Бобурга муносабатини назарда тутганда) байтдан “синаш”, “имтиҳон қилиш” маъносини чиқариш мумкин. Чунки Бобур комил мусулмон иймони билан яшар экан, болалигидан бошига тушган ва умрининг охиригача давом этган фалокатлар, бахтсизликлар, қийинчиликлар Яратганнинг бандасига бир синов, имтиҳон эканини яхши англади, дилдан туярди.

Бошқа образлардан фарқли ўлароқ Ошиқ маъно сатҳларида ҳар сафар янги мазмун олаётган бўлса-да, уларнинг барчаси бир шахс (субъект) бўлишлиги билан учала маъно қатламини бирлаштириб туради, ўзаро боғлайди.

Юқорида билдирилган фикрларни, Бобур ғазали таҳлилидан чиқадиган хулосани қуйидагича чизмада ифодалаб, ўқувчилар эътиборига ҳавола қилиши мумкин:

**III маъно
қатлами
(ботиний)**

**II маъно
қатлами
(ботиний)**

**I маъно
қатлами
(зоҳирӣ)**

Бу кўргазмали курол таҳлилнинг бутун манзарасини, маъно қатламлиликининг макетини, моҳиятини ўқувчи тушунчаси ва хотирасига муҳрлайди. Ҳатто баъзи ўқувчилар кейинчалик ўрганилган шеърларни шу каби чизмаларга солишга уринганликларига гувоҳ бўлдик. Бунини машғулотнинг муваффақияти, тажрибанинг ютуғи сифатида баҳолаш мумкин.

Айтилганлардан хулоса шуки, адабиёт муаллими асар матнини таҳлил қилишга киришар экан, аввало юқорида қайд этилган ва икки адиб шеърлари мисолида кўрилган маъно қатламлиликка алоқадор уч хусусиятни инобатга олиб таҳлил йўсини ва шаклини белгилаб олиши даркор. Фақат биринчи

хусусиятигина мавжуд бўлиб, иккинчи ва учинчи хусусиятлар кузатилмаса, айтилгандек, бир маъно қатламли шеърлар сирасига киради. Уларнинг мазмун ва мавзуга кўра таснифи юқорида келтирилди. Асарларнинг маъно қатламига эгаллиги муаллифнинг ижодлий методига боғлиқ. Буни Навоий ҳам ўз асарларида қайд этган эди. “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳозирда туркий тилда шеър айтган (ижод қилган) бир қатор шоирлар бор, ҳаммаси бир хил эмас. Улар ичида қайси бири яхши ёзади, деб сўрагач, ораларида шундай диалог кечади: “Фақир (яъни Навоий – В.Қ.) айтгимким:

- Мавлоно Лутфий ҳоло (ҳозиргача – В.Қ.) мусалламдурлар (тан олинганлар – В.Қ.) ва бу қавмнинг устоди ва малик ул-каломидур.

Деди (яъни Паҳлавон Муҳаммад – В.Қ.):

- Нечук Саййид Насимий демадинг?

- Хотирға келмади ва бар тақдир келмоқ, Саййид Насимийнинг назми *ўзга ранг* (таъкид бизники – В.Қ.) тушубдур, *зоҳир аҳли шуаросидек* (таъкид бизники – В.Қ.) назм айтмайдур, балки, ҳақиқат тариқини адо этибдур (таъкид бизники – В.Қ.). Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди”¹.

“Навоийнинг охирги тушунтириш жавобида гап кўп. Биринчидан, Навоий Лутфий билан Насимийнинг бошқа-бошқа йўналишдаги, яъни “ўзга ранг”даги шоирлар эканини қайд этипти. Иккинчидан, бу бошқа-бошқалик нимадан иборат эканини ҳам тушунтиряпти. Шеърятда ҳақиқат тариқи – бевосита Оллоҳнинг ўзини назарда тутиб тасвирлаш. Мажоз эса услубда ишқни одамлар ёки бошқа тимсоллар ўртасидаги муҳаббат рамзида қаламга олиш. Аммо мажоз дейилишидан билиниб турибдики, мақсад бунда ҳам, аслида, Оллоҳ ишқи”².

Шу нуқтаи назардан шоирларни тасниф этсак, ҳозир таълимда ўқитиладиган мумтоз ижодкорларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Мажозий ишқни талқин этган адиблар. Ўзбек мумтоз шоирларининг аксарияти Лутфийгача бўлган Хоразмий, Атоий, Саккокийлардан то Мунис, Огаҳий ва Увайсий, Нодиракаби кўплаб ижодкорларни бу гуруҳга киритиш мумкин.

2. Ҳақиқий ишқни қуйлаган адиблар. Бунга Насимийга ҳамоҳанг Машраб ва Сўфи Оллоёр асарларини мансуб деб билдик.

3. Навоий эса бу икки гуруҳ шоирларга хос жиҳатларни ўзида жам этган.

4. Ёзмишлари буткул бўлмаса-да, аксарият ҳолларда ҳақиқат ва мажоздан ҳам холи бўлмаган ижодкорлар. Бу гуруҳга мансуб Махмур, Муқимий, Завқий, Фурқат каби шоирлар асосан маърифатчилик, ижтимоий-сиёсий мавзуларни қаламга олганлар.

Демак, биринчи гуруҳдаги адиблар ҳамда Навоий асарларини ўрганганда маъно қатламлилиқ нуқтаи назаридан ёндашиш мумкин. Навоийнинг “ҳақиқат тариқи” билан айтганлари ва иккинчи гуруҳ шоирлари шеърларидан

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 14-жилд. -Т.: 1967, 98-бет.

² Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. 79-бет.

мажоз қидирмай, талқин қилинган ҳақиқатни очиқлаб берилиши керак. Охирги гуруҳга мансуб қалам аҳли асарларида яшаган даврларнинг маърифий, ижтимоий воқеликларини акс эттирганликлари сабаб уларда зоҳрий ҳамда ботиний маъно қатламлари кузатилмайди.

Бу омилларни билиш ва уларга амал қилиш адабиёт дарсларининг илмий асосланганлиги ва маърифий, маънавий йўналганлигини таъминлайди.

3.3. Лирик асарлар таҳлилида жанр хусусиятларини ҳисобга олиш

XX асргача бўлган ўзбек адабиётида шеърят асосий, етакчи адабий тур бўлганлиги туфайли адабий таълимда ҳам ўрганиладиган мумтоз намуналарнинг катта қисмини лирик асарлар ташкил этади. Дастурларга киритилган шеърларга назар ташласак, асосан асрлар давомида классик шоирлар томонидан кенг қўлланган жанрлардан намуналар ўрганилиши назарда тутилганлигига гувоҳ бўламиз. Охирги дастурга кўра қуйидаги лирик жанрлар ўрганишга тавсия этилган:

5-синфда Бобур рубойлари, 6-синфда Аваз Ўтар ғазаллари, 7-синфда Турдининг “Тор кўнгуллик беклар” ғазали, Увайсий ғазал ва чистонлари, 8-синфда Лутфий ғазаллари ва туюқлари, Алишер Навоий ғазал ва қитъалари, Нодира муашшари, 9-синфда Бобур ғазал, рубой, қитъалари; Бобораҳим Машраб ғазаллари, Огаҳий ғазаллари, туюқ, тарих, тарафайн, қитъалари ва “Даҳр уйи бунёдким сув узрадур маҳкам эмас” таржиъбанди. Кўринадик, тўққизта лирик тур жанри ўрганилиши белгилаб қўйилган: ғазал 6-, 7-, 8- ва 9- синфларда; рубой 5- ва 9-синфларда; туюқ ва қитъа 8- ва 9- синфларда; чистон 7-синфда; муашшар 8-синфда, тарих, тарафайн ва таржиъбанд 9-синфда. Шунингдек, мазкур жанрлар ҳамда мураббаъ, мухаммас ва мусаддас олдинги дастурларга кўра 5-10- синф дарсликларига киритилган эди. Адабий таълим амалиёти бугунги кунда ҳар бир жанрнинг ўқитилиши юзасидан аниқ амалий тажрибаларда тасдиғини топган, илмий асосланган методик тавсияларга мухтожлиги барча аён бир ҳақиқат.

Ғазал қадимдан ажодларимиз ўқиган мактаб, мадрасаларда мунтазам ўқитилиб келинган. Айниқса, кейинги икки асрда Навоий, Сўфи Оллоёр, Машраб ва Ҳувайдо ижоди мактаб, мадраса дастури, ўқув режаларидан мустаҳкам жой олган. Мадраса кўрган отахонларнинг мумтозларимиз ижодидан кўплаб намуналарини ёд билиши ва ҳозир ҳам ҳеч қийналмай равон ёддан ўқишларига гувоҳ бўламиз. Кейинги даврларда ҳам мактаб таълим тизимида бу анъана давом эттирилиб, аруз шеърляти, хусусан, ғазаллар изчил тарзда ўқитилди. Мустақилликдан сўнг мумтоз адабиётни, шу жумладан, ғазалиётни ўрганиш, унга ёндашиш янги сифат босқичига кўтарилди. Умумтаълим мактаблари учун такомиллашган бир нечта дарсликлар авлоди яратилди. Дарслик муаллифлари бир қатор синфларда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига, дунёқараши ҳамда кўзланган дидактик мақсаддан келиб чиқиб, етук ғазалнависларнинг бадиий жиҳатдан баркамол ижод намуналарини киритдилар.

Ўзбек адабиётшунослигида ғазал алоҳида ўрганилган. Наманганлик адабиётшунос олим Одилжон Носиров илк бор “Ўзбек адабиётида ғазал”¹ номли китобчасида бу жанр тўғрисида атрофлича маълумот бериб, мавжуд қарашларни ўз даври савияси даражасида умумлаштирган. Ёқубжон Исҳоқов мумтоз жанрларнинг бир нечтасига бағишлаб рисолачалар ёзган ва уларнинг

¹ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. Т., “Ўқитувчи”, 1972.

бирини ғазалга бағишлаган эди¹. Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти томонидан тайёрланган “Адабий тур ва жанрлар. Лирика” қисмида ҳам мазкур жанр тўғрисида маълумотлар берилган².

Ўқитувчи ва ўқувчилар учун ўқув ҳамда методик характердаги маълумотлар асосан мактаб дасликларида, ўқитувчилар учун методик қўлланмаларда учрайди. Атоқли методист А. Зунуновнинг “Адабиёт ўқитиш методикаси”³ дарслигида ғазалларни таҳлиллаш юзасидан ўша давр савиясида муайян фикрлар юритилган.

Б. Қосимов, Н. Жумаев ҳаммуалифлигида 2000 йили нашрдан чиққан 10-синф “Адабиёт” дарслигида⁴ ғазал ва унинг композицияси, ғазал турлари, бадиятига алоқадор қимматли фикрлар берилган. Шунингдек, кейинги йилларда нашрдан чиққан “Адабий сабоқлар-6”⁵, “Адабий сабоқлар-7”⁶, “Адабиёт. 8-синф. Методик қўлланма”⁷, “Адабий сабоқлар-9”⁸ сингари методик қўлланмаларда шу синф дарслигига киритилган ғазалларни таҳлиллаш юзасидан муайян тавсиялар берилган.

Жорий дастурга кўра ғазал 6-синфдан ўқитилади. Мустақилликнинг дастлабки йиллари қабул қилинган дастурга кўра ҳам ғазаллар 6-синф дарслигидан жой олган эди. Б. Саримсоқов ва бошқаларнинг 1997 йили нашр этилган дарслигига Огаҳий (“Чой”, “Фақр элига хизмат қил”), Муқимий (“Подшоҳ йўқлатсалар ногоҳ гадо деб ахтаринг”), Завқий (“Жаҳонда камсухан ким бўлди”), Аваз Ўтар (“Тил”) ғазаллари киритилган. Огаҳийнинг тасаввуфий йўналишдаги “Фақр элига хизмат қил”, Муқимийнинг ишқий-интим руҳдаги “Ахтаринг” радибли ғазалини назардан соқит қилганда, бу дарсликка киритилган ғазаллар мазкур синфда ўқитилишининг амалиётга мувофиқлиги ўтказилган тажрибалар, кузатувлар, ўқитувчилар билан суҳбатларда ўз тасдиғини топди. Айниқса, Завқий, Аваз Ўтар ғазаллари ифоданинг унча мураккаб эмаслиги, бугунги адабий тилга яқинлиги, ўзлашган сўзларнинг камлиги, дидактик мазмунига кўра ўспиринларнинг ёш хусусиятларига, билим ва кўникмалари даражасига мослиги билан адабиёт муаллимларини қониқтирган эди. Шунинг учун охириги дастурга Аваз Ўтар шеърлари сирасида ғазалларининг берилганлиги мақсадга мувофиқ бўлган дейиш мумкин.

6-синфда ғазал ҳақида назарий маълумот берилмайди. Лекин уларни ўқиш, таҳлиллаш давомида ўқувчилар жанрнинг тузилиши (байтлардан иборатлиги), қофияланиш тартиби билан танишадилар, ифодали ўқиш асносида унга хос бўлган мусиқийликни туядилар. Энг асосийси, ғазални мисрама-мисра, байтма-байт таҳлил қилиш, маъносини, бадиятини

¹ Исҳоқов Ё. Ғазал. Т., “Фан”, 1978 й.

² Адабий тур ва жанрлар. Лирика. Т., “Фан”, 1992, 193-194-бетлар.

³ Зунунов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. Т., “Ўқитувчи”, 1976 й.

⁴ Қосимов Б., Жумаев Н. Ўзбек адабиёти. Т., “Ўқитувчи”, 2000 й.

⁵ Yo‘doshev Q. Adabiy saboqlar – 6. Т.: “O‘qituvchi”, 2002.

⁶ Yo‘doshev Q., Qodirov V. Adabiy saboqlar – 7. O‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanma. Т.: “Sharq”, 2005.

⁷ Olimov S. va boshqal. Adabiyot – 8. Metodik qo‘llanma. Т.: G‘. G‘ulom nomidagi nash.-matbaa uyi. Т.: 2006.

⁸ Yo‘doshev Q., Qodirov V., Yo‘ldoshbekov J. Adabiy saboqlar – 9. Т.: “Yangiyo‘l poligraph service”, 2006.

шарҳлаш кўникмаларини шакллантириш бўйича дастлабки қадамлар ташланади. Бу синфда тушунилиши қийин сўзлар, мураккаб синтактик курилмалар изоҳи берилиши ўзига хос бўлади. Яъни ўқувчига осонлаштириш мақсадида лексик бирликлар билан бирга сўз бирикмалари, жумлалар ва ҳатто мисралар вазиятдан келиб чиқиб луғатда яхлит изоҳланиши мумкин. Масалан, “Тил” шеърининг биринчи байти иккинчи мисраси бўлмиш “Тил воситаи робитаи оламиёндур” жумласи дарсликнинг шу саҳифаси остидаги луғатда “Тил кишилар ўртасидаги алоқа воситасидир” тарзида бутунича, иккинчи байтдаги “ғайр тили” бирикмаси “чет тили”, “саъй қилинг” сўзи “ғайрат қилинг” дея изоҳланиши керак. Айрим форсча изофалар изоҳланмайди. Масалан, учинчи байтдаги “Билмакка ани ғайрат этинг фойдаи кондур”, тўртинчи байтдаги “Онда ўқиганлар бори яктойи замондур” мисраларидаги изофа ва инверсиялар маънолари берилмайди. Болалар ўқитувчининг йўналтирувчи саволлари ёрдамида уларнинг “Билмоққа ғайрат қилинглари, кони фойдадир”, “Унда ўқиганларнинг барчаси замон яғонасидир” мазмунида эканлигини интуиция – ички сезги, фаҳм ёрдамида англаб оладилар. Умуман адабиёт ўқитувчиси ҳар қандай асар таҳлилида шогирдларида ана шу фазилатни - матндаги сўз, бирикма, жумлаларни ички сезги билан идрок этиш қобилиятини ўстириб бориши лозим.

Жорий дастурга кўра 7-синфда Турдининг “Тор кўнгуллик беклар”, Увайсийнинг “Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман” ғазаллари ўрганилади. Олдинги дастурда Атоийнинг тўртта ишқий мавзудаги ҳамда Махмурнинг ҳажвий руҳдаги ғазаллари ҳам бор эди. Биз 7-синф дарслигини ёзишда ғазал ҳақида назарий маълумот бериш юзасидан муайян тажрибалар ўтказдик ва улар дарслик ҳамда ўқитувчилар учун методик қўлланмада акс этган¹. 6-синфда жанр билан танишган, дастлабки намунасини ёд олган ўқувчига бу синфда назарий маълумотни тушунтириш бир мунча осон кечади. Алоҳида соат ажратилмаганлиги боис шу синфда биринчи ўрганиладиган ғазал (жорий дастур бўйича Турдининг “Тор кўнгуллик беклар”) таҳлили дарсида дастлабки ўн дақиқада бу маълумотларни ўқувчиларга етказиш ўринли бўлади ёки алоҳида қўшимча дарс ўтказиш мумкин. Назарий маълумотда қуйидаги тушунчалар берилади:

а) ғазал сўзининг луғавий маъноси, жанрнинг мумтоз шеърятда тутган ўрни, яъни атама арабча сўз бўлиб, “аёлларни мақташ, таърифлаш” маъносини бериши, бу жанр қадимдан энг аҳамиятли ва эътиборли шеър шакли бўлиб келганлиги, деярли барча шоирлар унга мурожаат қилганликлари тўғрисида тушунча берилади;

б) ғазалнинг шаклий тузилиши, яъни байтлардан ташкил топиши, матлаъ, мақтаъ ва шоирнинг таҳаллуси асосан мақтаъда берилиши дарсликдаги бир ғазал мисолида тушунтирилади;

¹ Yo‘ldoshev Q., Qosimov B., Qodirov V. Adabiyot. 7-sinf darsligi. T.: “Sharq”, 2005.

в) қофияланиши, радиф тўғрисида: асосан а-а, б-а, в-а, г-а... тарзида қофияланиши, мазкур ҳарфлар билан белгиланишининг маъноси олинган ғазал мисолида изоҳланади;

г) ғазалда қаламга олинадиган мавзуларга тўхтанилади, бу шеър шаклида барча мавзулар: ижтимоий-сиёсий, дидактик, пейзаж, нарса-буюмлар таърифи, бирор воқеа ёки шахсларга тавсиф ва ҳоказолар талқин қилиниши мумкинлиги, лекин етакчи мавзу ишқ-муҳаббат эканлиги уқтириб ўтилади;

д) ғазал асосан ишқий мавзуда ёзилганлиги боис бош образлар: ошиқ, маъшуқа, рақиб тўғрисида маълумот бериш мақсадга мувофиқдир.

6-7-синфларда ғазал вазни – аруз тўғрисида тушунча берилмайди. Мумтоз шеърлар шу шеърый тизимда ёзилганлигини қайд этиб ўтиш кифоя.

Ғазалнинг тўлақонли ўқув таҳлили 8- ва 9-синфларда ўтказилади. Таҳлил қуйидаги тартибда олиб борилади:

1. Аввало ғазал ўқитувчи томонидан маромига етказиб (имкон қадар ёддан) ўқиб эшиттирилади. Шунингдек, синфдаги шеърни яхши ўқий оладиган ўқувчилардан бирига ёд олдириб ўқитса ҳам бўлади. Ўқишда албатта аруз вазни қоидаларига риоя қилган ҳолда шеърда ифодаланган мазмунга мувофиқ оҳанг ҳам танланиши керак. Ўқиш техникасига кўра биринчи мисра охирида оҳанг кўтарилади, иккинчи мисра аввалида шу оҳанг ушлаб турилади ва аста-секин пасайиб, байт охири тугалланиш оҳанги билан якунланади.

2. Ғазални тинглагач, биргаликда унинг қандай мавзуда ёзилганлигини аниқлаш лозим. Ўқитувчи аввал бошдан ғазал мавзусини ўзи айтиб қўймасдан, болалардан сўраши мақсадга мувофиқ. Улар ишқий мавзу ёзилган ғазалларни дарров илғай оладилар. Лекин дидактик, фалсафий, баъзан пейзаж ғазаллар мавзусини белгилашда қийналиб қолишлари мумкин. Шунда муаллим шеър мавзусини қандай аниқлаш лозимлигини унинг белгиларидан – бош қаҳрамон, тасвир объекти ёки кечинмалар баёнидан келиб чиқиб, тушунтирмоғи керак.

3. Ғазал қофияси аниқланади. Ўқувчиларнинг ўзлари қофиядош сўзларни топадилар. Агар ғазалда радиф иштирок этган бўлса, у ҳам қайд этилади. Баъзи ўқувчилар қофия билан радифнинг фаркига бормайдилар. Доимий равишда шеър қофияси билан ишлаш бу камчиликни бартараф этади. Ўқитувчи бу жараёнда қофиядош сўзлардаги равийни ҳам топа олиш малакасини шакллантирса, яна ҳам яхши.

4. Ғазалда иштирок этаётган асосий образлар аниқланади. Ишқ-муҳаббат мавзусида асосий уч образ бор: ошиқ, маъшуқа (ёр), рақиб. Образларга қараб ғазалнинг тасвирга кўра тури аниқланади: а) унда ошиқнинг ички кечинмалари, ошиқона туйғулари ифодаланган бўлади (Лутфийнинг “хоҳ инон, хоҳ инонма”, “бу кўнгулдура, бу кўнгул”, Навоийнинг “келмади”, “бўлдим санга” радифли ғазаллари ва бошқ.); б) агар маъшуқа (ёр) гўзаллиги ёки унинг характер хусусиятлари ифода этилган бўлса, маъшуқа васф қилинган ғазал саналади (Лутфийнинг “Аёғингга тушар ҳар лаҳза гису”, Огаҳийнинг “айлансун”, Фурқатнинг “Сурмадин кўзлар қаро...” ғазаллари);

в) аксар ҳолларда ушбу икки хусусият ўзаро аралашган ёки уйғунлашган ҳолда келади (Навойнинг “қилғил”, “дейин”, Бобурнинг “мушкулдур”, “топилмас”, Огаҳийнинг “устина” радифли ғазаллари ва бошқ.). Ўқувчи ишқий шеърнинг турини аниқлаб олса, таҳлил хийла осонлашади, энг асосийси, у онгли тарзда олиб борилади. Ўқувчига шуни тушунтириш лозимки, ғазалда ошиқ кечинмалари, маъшуқа васфи муҳаббат мавзусидаги ғазалларнинг асосий мазмуни бўлади, лекин ҳеч бир ғазалда рақиб мавзуни очувчи образ бўлолмайди. Ҳеч бир ғазалда рақибнинг кечинмалари, унинг портрети тасвир объекти бўлган эмас.

Дидактик ғазалларда бош образ ҳаёт ҳақиқатлари, инсон ҳаёти моҳияти тўғрисида фикр юритаётган донишманд шахс сифатида намоён бўлади. Кўп ҳолларда бу шоирнинг ўй-мулоҳазалари сифатида олинади (масалан, Аваз Ўтарнинг “Тил”, Завқийнинг “Жаҳонда камсухан ким бўлди”, Фурқатнинг “бормасмиз” ғазаллари ва бошқ.).

Пейзаж ғазалларда бош образ табиатдир. Унда бирор йилнинг фасли (киш, баҳор, куз, ёз), табиат ҳодисаси (ёмғир, шамол), дарахт, мева кабилар тасвир объекти сифатида олинади ва лирик қаҳрамон кечинмалари ифодаси учун восита бўлиб хизмат қилади (Огаҳийнинг “наврўз”, “киш” радифли, Фурқатнинг “Фасли навбаҳор ўлди...” ғазаллари). Кўп ҳолларда табиат тимсоли ишқий кечинмалар изҳори ёки жамият воқеликлари талқини билан уйғунлашиб кетишига тарбияланувчилар эътиборини қаратиш керак.

Риндона ғазалларда марказий қаҳрамон ринд ёки май бўлади. Унда баъзан соқий ҳам бош образ бўлиши мумкин. Бу образлар кўпинча рамз бўлиб, уларнинг ҳақиқий маъносини билиш учун юқорида келтирилган тасаввуфий истилоҳлар тўғрисида тушунча бўлиши керак. Йўқса, ўқувчи бундай ғазалларнинг, ундаги образларнинг фақатгина зоҳирий маъносини ўзлаштирадilar холос. Жорий ва олдинги дастурлар асосида ёзилган дарсликларда риндона ғазалларни учратмаймиз. Фақат 1993 йилда нашр этилган дарсликка киритилган Ҳувайдонинг “Ичарға бода сахар мавсими чаман яхши” мисраси билан бошланувчи ғазалигина ўрганиш учун тавсия этилган эди. Ғазал таҳлили “Мактабда Ҳувайдо ижодини ўрганиш” деб номланган мақолада берилган¹.

5. Асосий образлар аниқлаб олингач, ҳар бир бош образ атрофида гуруҳланган поэтик образларни ажратиб олмоқ керак. Поэтик образлар бош образнинг қай жихати, характер хусусиятининг қайси қирраси ёритилаётганини аниқ, равшан ҳис этиш, англаш ва шоир маҳоратини идрок қилиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Масалан, 8-синф дарслигидаги “не бўлурсан” радифли ғазали мактабсига диққат қилайлик:

Эй одамийлар жони, париға не бўлурсан?
Бу жисм ила гулбарги тариға не бўлурсан?

¹ Қодиров В. Мактабда Ҳувайдо ижодини ўрганиш. “Тил ва адабиёт таълими” журн. 1998, 4-сон, 25-32-б.

Биринчи мисрада ёрга қарата “эй одамийлар (ошиқлар) жони” деб мурожаат қилинмоқда. Маълумки, жон – инсоннинг руҳи, нафси¹. Руҳ кўзга кўринмас латиф бир субстанциядир. Бу ерда “одамийлар жони” бирикмаси икки мақсадга кўра қўлланган: аввало, ёрнинг одамлар жонидан жой олгани, кўнглидан ургани, иккинчидан, жон (руҳ) каби ўзи мафтун этган одамлар (ошиқлар) кўзига кўринмаслиги. Ана шу тасвир моҳиятига мос равишда мисра давомида пари поэтик образи қўлланган. Парилар Яратганнинг ғайб олами махлуқлари бўлиб, улар одамлар кўзига кўринмайдиган жинлар жинсидандирлар. Гоҳ-гоҳ кўзга кўринсалар ҳам ғоят гўзал, ақлни лол қилажак даражада соҳибжамол қиёфада намоён бўладилар. Демак, маъшуқанинг камдан-кам кўриниш бериши, қачондир юз кўрсатиб, ошиқлар жонини олгач, бенишон кетганлигини ифодалаш учун пари поэтик образи бу ўринда шоирга қўл келган. Ишқий ғазалларда Якуб поэтик образи Юсуфдек беқиёс хусн соҳиби бўлмиш ёрдан айрилиқдаги хилватнишин ошиқнинг руҳий тўлғонишлари, чексиз қийноқлари ифодаси учун, Фарҳод поэтик образи васл учун доимо интилишда, ҳаракатда бўлган, маъшуқа лутфига қатъий ишонган, ишқ йўлида ҳар қандай тўсиқларни бартараф этишга ўзида куч топа оладиган шахс қиёфасини гавдалантириш учун, парвона эса муҳаббат ўтида куйишини, ёниб кул бўлишини била туриб, унга ўзини урадиган садоқат рамзини талқин этиш мақсадида бош образ сиймосини тўлдирувчи восита сифатида келтирилади ва ҳоказо. Ўқитувчи дарсга тайёрланиш жараёнида ғазалдаги ҳар бир поэтик образнинг қандай бадий вазифа билан хосланганилиги аниқлаб олиши ва таҳлили давомида ўқувчиларни ана шу вазифани англашлари томон йўналтирмоғи ғоят муҳим дидактик юмушлардан бири саналади.

6. Воқеликни мажоз ва ҳақиқат йўли билан тасвирлашга кўра ўрганилаётган ғазалнинг қайси гуруҳга мансублиги белгилаб олинади. Олдинги фаслда мазкур хусусиятга кўра шоирларни тўрт гуруҳга ажратган эдик. Шоир ёки унинг ўрганилаётган ғазали қай усулда эканлигини тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу вазифа аввало ўқитувчи учун бўлиб, таҳлилни қай йўсинда олиб бориш керак эканлигини аниқлаб олади. Дастурдаги 6-, 7-синфлар учун тавсия этилган ғазаллар (Авазнинг “Тил”, Турдининг “Тор кўнгуллик беклар”) асосан тўртинчи гуруҳга мансуб бўлиб, мажоз ва ҳақиқатдан, яъни маъно қатламлилиқдан ҳоли, маърифий, ижтимоий-сиёсий характердаги шеърлардир. 8-синфда берилган ғазалларга ёндашувда эҳтиёткорлик керак. Лутфий шеърларида маъно қатламлилиқ хусусияти мавжуд. Дарсликда ва методик қўлланмада ғазалларининг фақат зоҳирий маъносигина талқин этилган, ботиний маъноси тўғрисида сўз юритилмаган. Ўқитувчи ўз имкониятидан келиб чиқиб, агар ғазалларининг ботинидаги моҳиятни очиб бера олса, таҳлилда бунга қўл уриши керак, йўқса, китоблардаги шарҳ билан кифояланиши мумкин. Лекин улар ҳам жуда қисқа, мавҳум бўлиб, кўп қўшимча изоҳ, таҳлилни талаб қилади. Навоийнинг шу синфда берилган ғазаллари ҳам биринчи гуруҳга мансуб, яъни мажоз

¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат. -Т.: “Адолат”, 2005, 31-бет.

орқали ҳақиқат талқин этилган битиклардир. Таҳлилда буни ҳисобга олиш талаб этилади. Шунингдек, дарслик, қўлланмада ҳам бу жиҳат эътиборга олинган. Афсуски, дарслик муаллифлари ғазаллардаги айрим байтларнигина зоҳирий ва ботиний жиҳатдан шарҳлаганлар. Бу эса ўқувчи ва ўқитувчиларда бир ғазалдаги айрим байтлардагина маъно қатламлилиқ бўлар экан деган нотўғри тасаввур шаклланишига сабаб бўлади. Аслида бир ғазални бошдан оёқ зоҳирга кўра таҳлил қилиб, кейин янгитдан иккинчи – ботинга кўра матлаъдан мақтаъгача шарҳланиши керак. Машрабнинг “ўртар” радифли ғазалини ҳам шу гуруҳ шеърлари тарзида ўрганилиши лозим. Увайсийнинг “Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман” (7-синф), Машрабнинг “Ишқ водийсидан бир кеча мен ҳайҳайлаб ўттим”, “Ажаб Мажнун эрурман, дашт ила сахроға сиғмамдур” (9-синф) ғазаллари иккинчи гуруҳ – фақат ҳақиқий ишқ куйланган шеърлар сирасига киради. Уларнинг шарҳи шу синф дарсликларига ёзилган методик қўлланмаларда берилган.

7. Шундан сўнг ҳар бир байт алоҳида олиниб ўқилади, мазмуни шарҳланади. Шарҳда аввал байт мазмуни аниқланади. Сўнг фикрнинг қандай ифода этилаётганлиги, бу борадаги шоир маҳорати нимада кўринганига диққат қаратилади. Ўқувчилар оддийгина фикр шоир томонидан қай тарзда ва қандай шоирона берилганлигини англаб ҳис этишлари ва бундан завқланишлари даркор. Шундагина кўзланган мақсад амалга ошган бўлади. Буни Огаҳийнинг 9-синф дарслигида берилган “устина” радифли ғазалининг дастлабки байтлари мисолида кўраб ўтамиз.

Мушкин қошининг ҳайъати ул чашми жаллод устина,
Қатлим учун “нас” келтурур “нун” элтибон “сод” устина.

Шоир фикрини ўқиш, яъни байтдан маъно чиқариш қуйидаги тартибда олиб борилади:

а) тушунилиши қийин сўзлар маъноси аниқлаб олинади: мушкин, сўз ўзагидан кўриниб турганидек, мушк каби деганидир; ҳайъат – кўриниш; чашм – кўз; нас – ҳукм; нун ва сод – араб алифбоси ҳарфлари;

б) байтнинг грамматик хусусиятлари устида ишланади. Радиф бўлиб келган “устина” сўзидаги – **на** қўшимчаси тилимиз тарихида жўналиш келишигининг архаик шакли бўлганлиги адабиётларда қайд этилган¹. Лекин байтда бу қўшимча икки келишкни ифодалайди. Биринчи мисрада у ўрин-пайт келишиги (-да қўшимчаси) маъносида: *қора қошини кўриниши жаллод кўз устида(дир)*. Иккинчи мисрада эса жўналиш келишигини ифодалаган: *“нун”ни “сод” устига элтиб*. Биринчи мисрада **жаллод** сўзи белгисиз қаратқич келишигида: *чашми жаллоднинг устида*. Иккинчи мисрада “нас” ва “нун” сўзларида тушум келишиги, “сод” сўзида қаратқич келишиги белгисиз қўлланган: *“нун”ни “сод”нинг устина элтиб, “нас”ни келтиради*. Айрим ғазалларда белгисиз қўлланган қўшимчаларни тўғри идрок этмаслик туфайли

¹ Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. -Т.: “Ўқитувчи”, 1995, 85-бет.

ўқувчилар байтлардан маъно чиқаролмай қолишлари амалиётда кўп кузатилган;

в) байтдаги синтактик ўзига хослик ҳам кўриб чиқилади. Биринчи мисрадаги радиф “устига” кесим, у от сўз туркумига оид бўлиб, кесимлик кўрсаткичи –**дир** боғламасини қўйиб олиш мумкин: *ул чашми жаллод устидадир*. Иккинчи мисрада бу сўз кўмакчи вазифасини бажариб, олдинги сўз билан биргаликда ўрин ҳоли бўлиб келади: (қаерга?) “сод” *устига*. Байтдан маъно уқишда бирикма ва гапларни инверсиядан чиқариб, одатдаги гап бўлаклари ҳолига келтириб олиш ғоят аҳамиятли ишдир. Биринчи мисрада инверсия изофа шаклида учрайди. Изофани ўзбекча тартибга келтириб олиш учун аниқловчи ва аниқланмиш ўрни алмаштирилади: *чашми жаллод – жаллод кўз*. Иккинчи мисрада эса инверсия гап бўлаклари тартибида эканлиги кўриниб турибди. Ўқувчиларга саволлар бериб, ўзбек тилида гап бўлаклари қай тартибда бўлиши эслатиб олинади: эга олдин, кесим гапнинг охирида, ҳол ва тўлдирувчи (ўз аниқловчилари билан) асосан кесимдан олдин жойлашади, аниқловчи аниқланмишдан олдин келади. Аввал кесим топиб олинади: нима қилади? – *келтирур*.

Иккинчи мисрадаги жумла бир бош бўлакли гап – эга йўқ. Шунинг учун кесимдан савол бера бориб, иккинчи даражали бўлақлар топилади ва кесимдан бошлаб, бирин-кетин топилган бўлақлар олдига қўйиб борилади: нима келтиради? Нас(ни) – тўлдирувчи, уни кесим олдига қўямиз: *Насни келтиради*. Нима учун келтиради? Қатлим учун – мақсад ҳоли, тўлдирувчи олдига жойлаштирамиз: *Қатлим учун нас(ни) келтиради*. Қандай қилиб келтиради? Нун(ни) *сод устига элтиб* – вазият ҳоли. Бу бўлакни ҳам ўз жойига қўйиб, одатдаги тартибга келтириб олинган яхлит гап ҳосил қилинади: *Нун(ни) сод устига элтиб қатлим учун нас(ни) келтиради*. Ўқитувчи бу жараёни жонли кўрсатиш учун дарстахтага ёзиб бориши керак бўлади.

г) байтнинг бадииятини, шоирнинг маҳоратини таҳлиллаш. Биринчи мисрада иккита ташбихли сифатлаш бор: мушқин қош, жаллод кўз. Қошнинг мушқка нисбати икки жиҳатга кўради: унинг қора рангдалиги ҳамда хушбўйлиги. Демак, шоир бир сифатлашга икки хусусиятни маҳорат билан жо эта билганига ўқувчилар эътибори тортилади. Маъшуқа кўзининг жаллодлиги орқали унинг киши кўнгли ҳурлиги, озодлигини ўлдириши, яъни ўзига тобе – ошиқ қиладиган даражада фусункорлигини ифодалаш мақсад қилиб қўйилган. Иккинчи мисрада ҳарфий санъат бор. Бу санъат воситасида шоир икки вазифани санъаткорона уддалаган. Биринчиси шуки, жаллод кўзнинг ошиқ катлига ҳукм – “нас” қандай чиқарилиши кўрсатилади: “нун” ҳарфини “сод”нинг олдига ёзилса, (устига қўйилса), “нас” (ҳукм) сўзи келиб чиқади; иккинчиси, “нун” ҳарфини “сод”нинг устига тўнтарилган ҳолда қўйилса ва унинг нуқтасини эса, шу ҳарф (“сод”) ичига жойлаштирилса, қош ва кўз сурати ўз-ўзидан чизилиб қолганлигига гувоҳ бўлинади. Ўқитувчи, албатта, буларни синф тахтасига ёзиб кўрсатиши керак. Агар ўқитувчи маҳорат билан тушунтирса, сўз воситасида яратилган бу санъат дурдонаси,

махорат билан чизилган сўз сурати қаршисида ўқувчиларининг ҳайрат ва ҳаяжонига гувоҳ бўлади.

д) Байтда қандай фикр билдирилганлиги ва унинг қандай ифодалангани солиштирилади. Оддий ифодалаганда: *“Ёр қора қошлари чиройли кўзлари устида жойлашган, улар мени ўзига ошиқ қилди”* кўшмисрасидаги фикрни Огаҳий қандай ифода этганига ўқувчилар диққати қаратилади:

Мушкин қошининг ҳайъати ул чашми жаллод устина,
Қатлим учун “нас” келтурур “нун” элтибон “сод” устина.

Бу чоғиштирув орқали ўқувчиларнинг шоирона ифода, бадий маҳорат борасидаги тушунчалари мустаҳкамланади, шеърни тушуниш, ундан завқ ола билиш кўникмалари ортади.

Ҳазалнинг иккинчи мисрасига ҳам юқоридаги тартибда таҳлил қилинади:

Қилғил тамошо қомати зебоси бирла оразин,
Гар кўрмасанг гул бўлғонин пайванд шамшод устина.

Иккала байтдаги (умуман бир ҳазал таркибидаги байтлар таҳлилидаги) фарқ шуки, кўшмисраларнинг лексик, грамматик, синтактик хусусиятлари устида ишлаб, ундан маъно чиқариш босқичига келганда, мисралар кўшма гапнинг қайси турига мансублигидан келиб чиқиб ўрнаштирилади. Биринчи байт боғланган кўшма гап бўлганлиги боис ундан маъно чиқаришда мисраларнинг ўрни ўзгармайди, ўз ўрнида қолади: Мушк каби қора ва хушбўй қошларининг кўриниши мафтункор (жаллод) кўзлари устида, “нун”ни “сод” устига элтиб, (улар менинг) қатлим учун ҳукм чиқаради. Иккинчи мисра сабаб эргашган гап эканлиги эътиборга олинади ва байтдан маъно чиқаришда ўзбек тили синтактик қурилишига кўра аввал сабаб эргаш гап (иккинчи мисра), кейин бош гап (биринчи мисра) жойлаштирилади: Агар шамшод дарахти устига гулнинг пайванд бўлганини кўрмаган бўлсанг, (ёримнинг) зебо қомати билан оразини (юзини) тамошо қилгин. Шу тариқа ўқувчиларда байтдан маъно чиқариш учун мисраларни тўғри жойлаштира олиш кўникмалари шакллантирилади.

8. Байтларни таҳлиллаш асносида ёки ҳазални тўлиқ таҳлил қилиб бўлгач, уларда қўлланган бадий санъатлар ҳам шарҳланади. Фақат шунга диққат қаратиш лозимки, шеърини санъатларни шунчаки факт сифатида қайд этиб қўйиш нотўғри ёндашувдир. Ҳар бир қўлланган бадий тасвир воситаси шеър бадииятига нима берапти, унинг фикрни ифодалашдаги аҳамияти нимадан иборат бўлмоқда каби саволларга жавоб топиш талаб қилиниши лозим.

9. Агар ўқитувчи бунгача аруз вазни тўғрисида ўқувчиларга тушунча берган бўлса, бу ҳазал вазнини топишни топшириқ қилиб берса бўлади. Агар болалар вазни аниқлашга қийналишса, ўқитувчининг ўзи ёрдам бериши керак. Қийин ва мураккаб вазнда ёзилган ҳазалларни ўқитувчи фақат қайси ўлчовда ёзилганлигини қайд этиб қўйиш билан чекланиши мумкин.

10. Таҳлил тугагач, адабиёт муаллими ўқувчиларидан ғазалдан олган таассуротларини сўрайди.

11. Вақт бўлса, бир неча ўқувчига ғазални ифодали ўқитиб кўриш керак. Ўқишда уларнинг вазн талабларига риоя қилаётганликлари муҳим. Ғазал тинглангач, муаллим ўқувчининг ўқишдаги ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб бериши шарт, токи бошқаларга ибрат бўлсин.

Рубойи Шарқ адабиётида кенг тарқалган, қалам аҳли орасида баланд нуфузга эга жанрдир. Ўзбек мумтоз шоирларининг бир қанчаси бу жанрда баракали ижод этганлар. Шу сабабли адабий таълимда рубойида илгаридан давомли тарзда ўқитиб келинган. Мустақиллик йиллари турли дастурлар асосида яратилган 5-10-синф дарсликларидан (8-синф дарслиги бундан мустасно) Навоий, Бобур, Умар Хайём, Пахлавон Маҳмуд, Мунис, Огаҳий рубойлари жой олган. Жорий дастурга кўра 5- ва 9-синфда Бобур рубойлари ўрганилади.

Рубойи ҳақида ўзбек адабиётшунослигида талай ишлар қилинган: кўплаб мақолалар ёзилган, илмий рисоалар чоп этилган.

Адабиётшунослик ва методика илмларида талай ишлар қилинган бўлса-да, рубойи жанри назарий жиҳатдан тўла, мукаммал ўрганилган дейиш қийин. Айниқса, шеърда билдирилган фикр, тасвирланган ҳолат, ифодаланган кечинмаларни рубойининг мўъжаз композициясига жойлаштириш масаласи тўлақонли ўрганилмаган. Бу борадаги ҳозиргача ягона бўлган кузатишлар марҳум адабиётшунос М.Юнусовнинг “Барҳаёт анъаналар” китобида учрайди: “Лиро-эпик асарларда ва лириканинг бошқа жанрларида маълум композиция бўлганидек, рубойида ҳам аниқ **мазмуний композиция** бор. ... рубойидаги композиция шоир айтмоқчи бўлган катта поэтик фикрнинг мантикий изчил бўлишига, мисралардаги сўз, образларнинг маъносини мукаммал ечилиши, ҳал этилишига хизмат қилади. Одатда рубойининг биринчи мисраи **тезис**, иккинчиси **антитезис**, учинчи **моддан рубоия** (ёки хулоса учун асос бўладиган кўприк), ниҳоят тўртинчи мисраи **синтез** шаклида намоён бўлади¹”. Олим ушбу фикрларига мисол тариқасида машҳур шоирларининг, жумладан, Бобурнинг машҳур “Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур” рубойисини келтириб, таҳлил қилади. Олим фикрларининг диққатга сазоворлигини эътироф этган ҳолда у рубойида мазмуннинг шеър композициясига ўринлашуви шакллари тўла қамраб олмаслигини ҳам айтиб ўтиш керак. Илмий жиҳатдан бу масала етарли даражада ёритилмас экан, таълимнинг барча босқичларида рубойни тушуниш, тушунтириш, таҳлиллаш номукаммал бўлиб қолаверади.

Бизнингча, рубойида мазмуний композиция (яъни ифодаланаётган мазмунни шеър композициясига ўринлашуви) қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

1. Биринчи мисрада муайян бир фикр (тезис) билдирилади, у рубойи мавзусини белгилаб беради. Иккинчи мисрада унга зид, ўхшаш ёки муқобил фикр илгари сурилади. Демак, иккинчи мисра биринчига нисбатан нафақат

¹ Юнусов М. Барҳаёт анъаналар. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1969, 83-бет.

антитезис, айна пайтда параллеллик, муқобиллик характерида ҳам бўлиши мумкин. Учинчи мисра олдинги икки фикрни умумлаштиради (яъни моддаи рубоия), тўртинчи мисра эса барчасини хулосалайди. Биринчи ва иккинчи мисраларнинг ўзаро антитеза муносабатига юқорида таҳлили берилган Бобурнинг “топқусидур” радифли ғазалини (9-синф, 2006), бу икки мисранинг ўзаро параллеллигига Навоийнинг “Зоҳид, сенга хур, менга жонона керак” мисраси билан бошланувчи рубойиси (10-синф, 1993), уларнинг муқобиллигига Бобурнинг қуйидаги рубойисини келтириш мумкин:

Ё қахру ғазаб бирла мени туфроқ қил!
Ё баҳри иноятингда мени мустағрақ қил!
Ё Раб, сенгадур юзум қаро гар оқ қил,
Қар навъ сенинг ризонг эрур андоқ қил! (5-синф, 2007)

2. Биринчи мисрада шоир томонидан ташланган тезис иккинчи ва учинчи мисраларда бирин-кетин давом эттирилади, ривожлантирилади ва тўртинчи мисрада уларга якун ясалади. Демак, 1-3- мисралар ўзаро тадрижийлик муносабатида, тўртинчи мисрада улардан хулоса чиқарилади, умумлашмалар қилинади. Навоийнинг

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни менинг,
Юклаб элтинг жисми фиғоримни менинг.
Ўтру чиқариб аҳли диёримни менинг,
Қўйида қўйинг тани низоримни менинг (6-синф, 2002)

рубойиси, яна шу шоирнинг “Жондин сени қўп севармен, эй умри азиз”, (10-синф, 1993) Бобурнинг “Жонимда менинг ҳаёти жоним сенсен”, “Қўпдин бериким, ёри диёрим йўқтур”, (5-синф, 2007), Муниснинг “Раҳм этмади ул кофири худрой, нетай” (10-синф, 2004) шеърлари бу шаклга мисол бўла олади.

3. Рубой икки қисмга ажратилиб, дастлабки қисм – биринчи ва иккинчи мисраларда маълум бир фикр, ҳолат тасвири ёки кечинмалар баёни берилади-да, кейинги қисм – учинчи ва тўртинчи мисраларда уларнинг рамзий ёки мажозий тавсифи билан рубойида қаламга олинган мавзу хулосаланади. Навоийнинг машҳур “Вурбатта ғариб шодмон бўлмас эмиш”, (10-синф, 1993), Бобурнинг “Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур” (5-синф, 2007), Оғаҳийнинг

Бадтийнат улус бум киби шумдурур
Тарбият ангаким этса, мазмумдурур.
Заққум ниҳоли ичса гар обиҳаёт,
Охир беражак меваси заққумдурур (10-синф, 1993)

рубойилари мазкур шаклда битилган. Бу қисмларнинг ўрни баъзида алмашиши мумкин: аввал рамзий тавсиф берилади, кейин асосий мазмун очик ифодаларда хулосаланади. Яна Оғаҳийдан бунга мисол келтирамиз:

Қилмоқ била парвариш тикан гул бўлмас,
Ҳам тарбият ила зоғ булбул бўлмас.
Гар асли ёмонға яхшилиқ минг қилсанг,
Яхшилиқ онинг нияти билкулл бўлмас. (10-синф, 1993)

4. Рубойининг тўртала мисрасида муайян фикр, ҳолат ёки кечинманинг турли жиҳатлари баён этилади, тавсиф ёки таъриф қилинади. Юқоридаги шакллар каби охирги мисра шеърға якун ясамайди, балки ўқувчи ҳулосани тўрт мисра мазмунининг умумлашмасидан ўзи чиқариб олади. Навойининг

Хўб эл била суҳбут тутибон хўб ўлғил,
Яхшини талаб қилғилу матлуб ўлғил.
Ширин сўз ила халққа марғуб ўлғил,
Юмшоқ де ҳадисингни-ю маҳбуб ўлғил (5-синф, 1997)

рубойисидан умумий тарзда яхшилар билан дўст тутиниш ва инсонлар билан муомалада мумтоз бўлиш кераклиги ҳақида ҳулоса келиб чиқади. Шунингдек, Бобурнинг “Рафтори-ю қаддиға равоним садқа” (9-синф, 2006), Муниснинг “Сўз ичра Навойки жаҳонгирдурур” (10-синф, 2004) рубойлари мазкур мазмуний композицияда яратилган.

Бу жанр намуналарини синчиклаб текширилса яна бошқа шакллар ҳам чиқар балки, лекин ўзбек рубойларининг аксарияти асосан шу тўрт мазмун композицияси асосида яратилганлигига гувоҳ бўлдик. Адабиёт муаллими буларни билиши ва таҳлилда уларни инобатга олиши лозим бўлади.

Ўқувчилар 5-синфда илк бор рубой билан танишар эканлар, жанрнинг ўзига хос белгилари тўғрисида бошланғич тушунчалар берилади. Бу синфда шеърларни ўрганишга киришишдан олдин рубой атамаси арабча бўлиб, тўртлик маъносини бериши, лекин ҳар қандай тўртлик рубой бўлолмаслиги, бунинг учун у аруз вазнидаги ҳазаж баҳрининг аҳрам ва аҳраб тармоқларида ёзилишини қайд этиб ўтиш билан кифояланилади. Шу ўринда фанлараро боғланиш – интеграциядан фойдаланиш ўринли бўлишини биз тажрибаларимиз давомида кузатдик. Мазкур назарий билимларни беришда **геометрик** шакллар, улар тўғрисидаги тушунчалардан фойдаланиш дарсда қулайлик туғдиради. Ўқувчилар бошланғич синфдаёқ квадрат тўғрисида тушунча олганлар ва унинг қоидадини ёддан биладилар. 5-синф ўқувчисининг тўртбурчак ва квадратнинг фарқини билиши оддий тўртлик ва рубой фарқини тўғри аңлатишда қўл келади. Масалан, квадрат ва рубойни қуйидагича солиштириш мумкин. Аввал ўқувчиларга шундай саволлар берилади:

1. Квадрат нима ва тўртбурчак нима?

2. Ҳар қандай тўртбурчакни квадрат дея оламизми?

Жавоб олингач, рубой таърифиға ўтилади. Ўқитувчи рубой ҳақида дарсликдаги назарий маълумотларни қуйидагича қоида шаклига келтириб, ўқувчилар дафтариға ёздириб қўяди: тўрт мисрадан иборат, ибратли

фикрлар, шоирнинг ички кечинмалари, ўй-мулоҳазалари баён этилган, аруз вазнидаги ҳазаж баҳрининг аҳрам ва аҳраб тармоқларида ёзиладиган шеър шаклига рубоий дейилади.

Сўнг икки – геометрик ва адабий тушунча ёнма-ён қўйилиб шундай қийёсланади:

Квадрат тўртбурчакдир, лекин ҳар қандай тўртбурчак квадрат эмас. Квадрат бўлиши учун тўртбурчакнинг тўртала томони тенг бўлиши керак. Рубоий тўртликдир, лекин ҳар қандай тўртлик рубоий эмас. Рубоий бўлиши учун тўртлик аруздаги ҳазаж баҳрининг аҳрам ва аҳраб тармоқларида ёзилиши керак. Буни синф тахтасида ёки ватманга чизилган кўргазмали куролда ёхуд техника воситалардан фойдаланиш яхши йўлга қўйилган мактабларда проектор орқали қўйидагича акс эттириш мумкин:

Квадрат	Рубоий
Квадрат тўртбурчакдир	Рубоий тўртликдир
Лекин ҳар қандай тўртбурчак квадрат эмас	Лекин ҳар қандай тўртлик рубоий эмас
Квадрат бўлиши учун тўртбурчакнинг тўртала томони тенг бўлиши керак	Рубоий бўлиши учун тўртлик аруздаги ҳазаж баҳрининг аҳрам ва аҳраб тармоқларида ёзилиши керак
Агар тўртала томони тенг бўлмаса, оддий тўртбурчак саналади	Агар ҳазаж баҳрининг аҳрам ва аҳраб тармоқларида ёзилмаса, оддий тўртлик саналади.

Амалдаги 5-синф дарслигида Бобурнинг 22 рубоийси берилган¹. Албатта, ажратилган икки соатда уларнинг барчаси ўрганилмайди. Бу фақат ўқитувчи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам дарс жараёнида таҳлиллашда, дарсдан сўнг мустақил ўрганишда танлаш имконини беради. Дарсликда шоирнинг беш рубоийси таҳлили берилган. Улар 5-синф боласининг ёш хусусияти, билим савияси, мумтоз шеър намунасини тушуниш даражаси инобатга олиниб таҳлил қилинган. Уларнинг бирига диққат қаратайлик.

Толёй йўқи жонимға бололиғ бўлди,
 Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
 Ўз ерини қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
 Ё Раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Рубоий дарсликда шундай таҳлил қилинган: “...Рубоийнинг тили содда, тушунарли. Энди сиз фикрга ва унинг ифодаланишига эътибор қилинг.

¹ Ahmedov S. va boshq. 5-sinf darsligi. T. “Sharq”, 2007-y., 257-265-betlar.

1-сатр: Бахтим йўқлиги жонимга бало бўлди.

Ўйлаб кўрамиз: нега жонига бало? Шунинг учунки, бахтсизлик уни ватанидан айрди. Демак, унинг бахти – ватанда бўлишдир.

2-сатр: Нима ишни қилган бўлсам, хато бўлди. Улар қайси ишлар ва нега хато? Ватанни ташлаб чиқиши – хато. Унинг учун жонини бермагани – хато. Бошқа элларга бош олиб кетиши – хато.

3-сатр: Ўз ерни қўйиб, Ҳиндистон томон тўғри бўлди.

4-сатр: Эй Худо нима қилай, қанчалар юзим қаро бўлди.

Қаттиқ гуноҳ қилиб қўйган, элининг ишончини оқламаган кишини “юзини қаро” дейилар. Демак, у Ҳиндистонга отланишини ўзи учун гуноҳи азим ҳисобламоқда. Энди бу фикрнинг ифодасига, қандай айтилганига диққат қаратайлик.

Учинчи сатрдаги “юзландим” (“юзимни бурдим”) сўзида “юз” ишлатилмоқда. У тўртинчи сатрдаги “юз қаролиғ”ни кучайтиради, яъни ўша юзим қора бўлди. “Ҳинд” сўзида икки маъно: 1. Ҳиндистон. 2. Қора. Бу сўз ҳам “юз қаролиғ”ни кучайтиришга ёрдам беради. Яъни: юзим, уни қорага бурганим учун, қора бўлди”¹.

Биз ушбу рубоий таҳлилини бежиз тўлиқ келтирмадик. Биринчидан, бу рубоий бошқа рубоийларга қараганда кенг шарҳланган, 5-синф ўқувчиси учун тушунарли, содда тилда, унинг мазмун-моҳияти, бадиияти методик жиҳатдан мақсадга мувофиқ тарзда баён этилган. Иккинчидан, айнан мазкур таҳлил шакли дарсликдаги бошқа рубоийларни шарҳлаш учун ўқувчиларга ҳам, ўқитувчига ҳам намуна бўлиб хизмат қилади.

Дарсликда Бобур ижоди юзасидан саккизта савол ва топшириқ берилган. Уларда шу мавзу юзасидан берилган мақоладаги фактлар ва таҳлилларни сўзлаб бериш талаб қилинган. Ўқувчига китобдаги тайёр таҳлил яна қайтиб сўзлаб бериш қизиқ бўлмайди. У шунчаки ўқиган, эшитганларини айтиб беради холос. Шунинг учун мазкур савол ва топшириқларга тўхталмай, машғулотлар давомида дарсликда берилган бир неча рубоийни юқоридаги намуна шаклида ўқувчиларнинг ўзига мустақил таҳлил қилдириш мақсадга мувофиқ бўлади. Шунда ўқувчи изланади, ҳар бир сатр, сўз устида бош қотиради, рубоий мазмунини, ифодадаги бадииятини ўзи кашф қила бошлайди. Ана шунда адабиёт ўқитишдан кўзланган мақсад амалга оша боради.

Ўқитувчи дарсда савол, топшириқ ҳамда қўшимча изоҳлар билан йўналтириб туриш вазифасини бажаргани маъқул. Ҳар бир мисрага алоҳида савол қўйиб, болаларнинг тушинишларини, таҳлилларини осонлаштириши мумкин. Масалан, дарсликдаги биринчи рубоийга қуйидагича савол, топшириқлар қўйиш мумкин.

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,

¹ Ahmedov S. va boshq. 5-sinf darsligi. T. “Sharq”, 2007-y., 259-bet.

Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши.

1. “Ёд этмас этмиш кишини ғурбатда киши” мисраси орқали шоир нима демоқчи бўлган: ғурбатдаги (ватандан узоқдаги) киши бошқа бир кишини ёд этмас экан маъносидами ёки ғурбатдаги кишини биров йўқламас, ёдламас экан мазмунидами? Фикрингизни ҳаётӣ мисоллар билан далилланг.

2. Иккинчи мисрадаги “меҳнат” сўзининг ушбу шеърдаги ва ҳозирда қўлланаётган маънолари орасидаги тафовутга диққат қилинг. Шоир қандай меҳнат (машаққат) тўғрисида Сиз билан дардлашмоқда?

3. Бобур мамлакат подшоҳи бўла туриб нега ўзини ғарибликда сезади? Нега севина олмайди?

4. Рубоийдаги бир-бирига маъно жиҳатидан алоқадор бўлган уядош сўзларни топинг. Улар орасидаги мазмунӣ боғлиқликни изоҳланг.

5. Ушбу рубоийга сарлавҳа қўйиш керак бўлса, Сиз уни қандай номлаган бўлардингиз?

Шу таҳлит бошқа рубоийлар таҳлил қилинса, болаларда шеърни тушуниш, ҳис этиш кўникмалари ортади, шарҳлаш малакаси шакллана боради. Энг асосийси, таҳлилга нибатан ўзида ишонч уйғонади, мустақил ишлашга рағбат ортади.

Ўқитувчи дарсликдаги луғатда маъноси изоҳланмаган, берилмаган тушинилиши қийин ёки ўқувчилар хато тушиниши мумкин бўлган сўзларни олдиндан изоҳлаб бериши керак. Масалан, “Душманники, бу даҳр забардаст қилур” рубоийсидаги “нахват” сўзининг маъноси дарсликдаги луғатда берилмаган. У бузуқ, бузуқлик деганидир, лекин мисрада кибр, мағрурлик маъносида келган. “Аҳбоб, йиғилмоқни фароғат тутунгиз...” рубоийсининг учинчи сатридаги “Чун гардиши чарх бу дурур...” ибораси “Ўткинчи бу дунёнинг иши шундай экан” маъносида эканлигини ўқувчилар билмаслиги мумкин. Шунингдек, “Ҳар ерда гул бўлса – тикон бўлса, не тонг” рубоийсида “не тонг” бирикмаси “ажабланарли эмас” дегани эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Қофия ва радиф ҳақидаги назарӣ маълумотни аксар муаллимлар рубоийларни ўрганиб бўлгандан кейин иккинчи дарснинг сўнгида беришади. Бу ҳам мумкин. Лекин бу назарӣ маълумотлар рубоийларни ўрганишдан олдин берилиши тўғрироқ бўлади. Чунки ҳар бир рубоий таҳлил қилинганида уларнинг қофияланишига, радифига ҳам эътибор қаратилса, улар ҳақида берилган назарӣ маълумот дарс давомида мустаҳкамланиб боради. Дарсликда рубоийлар икки шаклда қофияланиши айтилган бўлсада, уларнинг номланиши келтирилмаган. Муаллим бу ўринда а-а-б-а тарзидаги рубоийлар *хоса рубоий*, а-а-а-а шаклида қофияланганлари *тарона рубоий* дейилишини айтиб, ёздириб қўйса, фойдадан ҳоли бўлмайди.

Юқори синфларда (жорий дастурга кўра 9-синфда) рубоий ўрганилганда қуйи (5-) синфда жанр ҳақида тушунча берилганлиги учун саволлар воситасида у тўғрисидаги маълумотлар эслаб олинади. Қўшимча маълумот сифатида вазн жиҳатдан 24 кўринишга эғалигини қайд этиш мумкин. Агар ўқитувчининг ўзи аруз ҳақида яхши маълумотга эга бўлса, аруз вазни,

жумладан рубоий ёзиладиган баҳр ва тармоқлар тўғрисида қўшимча машғулотлар ўтказиши мақсадга мувофиқ.

Дарсликда берилган рубоийлар таҳлилига ўтишдан олдин ўқитувчи Бобур рубоийётига хос икки жиҳатни таъкидлаб ўтиши лозим. Шоир, биринчидан, табиатан ижтимоий-фалсафий бўлган рубоий жанрига кундалик, ҳаётий мазмунни киритди. Иккинчидан, ғазалларида бўлгани каби унинг кўпгина рубоийлари сарсон-саргардон кечган ҳаётининг кўзгуси, кўрган-кечирганларининг икромномаларидай таассурот қолдиради. Бобур рубоийларининг тили, ифодасининг соддалиги, самимияти китобхонни ўзига боғлаб олади.

Дарсликдаги “Кўпдин бериким, ёр-у диёрим йўқтур”, “Беқайдмен-у хароби сийм эрмасмен” ҳамда “Толеъ йўқи жонимға балолиғ бўлди” рубоийлари ҳасби ҳол характерида бўлиб, улар афғон юртида, хинд элида туғилган еридан узоқдаги шоирнинг Ватан соғинчи, юртга талпинишларини ифода этган сатрлардир.

Беқайдмен-у хароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.
Кобулда иқомат қилди Бобур, дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқим эрмасмен.

Ушбу рубоийда Бобурнинг шахс сифатидаги маънавий фазилатлари, шоҳ сифатида ҳимматининг баландлиги ҳамда Ватанга қайтиш орзуси ва бу орзуга етишишга ишончи содда ва самимий тарзда акс этган. “Беқайд” бирор ер ёки нарсаларга боғлиқ бўлмаслик, шу каби нарсалардан озод бўлишлиқдир. Ҳукмдорлар ўз мамлакатига қайд этилган – боғланган бўладилар, бошқа юртларни босиб олсалар, у ерда беқайд – доимий эмаслар. Ўзга ернинг сийм-зарини олиб, яна юртига қайтиш тараддудида бўлади. Бобур Афғонистонда ўзини беқайд билса ҳам, айрим ҳукмдорлар каби “хароби сийм”, “мол йиғиштирур лаим” бўлмади. Унинг ҳиммати мол-дунёдан баланд эди. Учинчи мисрада юқоридаги ўзининг икки даъвосига Кобулдаги ҳаётини мисол келтиради ва уларни (1- ва 2-мисраларни) умумлаштиради. Охириги мисрада асл нияти билан шеърни хулосалаб, муқим эрмасман дейдики, бу унинг доимо ватанига қайтиш ўйида бўлганлигидан дарак беради. Рубоийнинг мазмуний композиция тузилишини яхши идрок этилмаса, дастлабки икки мисра билан кейинги мисраларни боғлашда қоқилишлар бўлиши мумкин. Лекин бу кўнгил тилаги унга армон бўлиб қолганлигини ўқувчиларга қуйидаги рубоий орқали англатилади:

Кўнгли тилаган муродиға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу иккиси муяссар бўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.

Дарсликларда одатда анъанавий мавзу ва оҳангларда ёзилган рубоийларидан намуналар берилади. Айниқса, муҳаббат мавзuidaги рубоийларда Бобурнинг ҳассос ҳамда заргар шоир эканлиги намоён бўлади. Қуйидаги рубоий таҳлилида бунинг исботини кўриш мумкин:

Рафторию қаддиға равоним садқа,
Бир боқишиға икки жаҳоним садқа,
Оғзию белиға буду нобудим сарф,
Кўзию лабиға жисму жоним садқа.

Ушбу рубоий Б. Қосимов ва бошқаларнинг 2004-йил нашр этилган 10-синф дарслигида ўқувчиларга мос тарзда таҳлил қилиб берилган¹.

Бобур рубоийларининг ислом дини, тасаввуф билан боғлиқлигини ҳам адабиёт муаллими эътибордан четда қолдирмаслиги керак. Шу ўринда Бобур ижодининг тасаввуф таълимотига муносабати адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул томонидан тадқиқ этилганлигини эслатиб ўтиш ўринли бўлади². Қуйидаги рубоийга эътибор қаратайлик:

Жонимда менинг ҳаёти жоним сенсен,
Жисмимда менинг руҳи равоним сенсен.
Бобурни сенингдек ўзга ёри азизи,
Алқиссаки, умри жовидоним сенсен.

Шеър содда тилда, равон услубда ёзилган. Тушунарсиз сўз йўқ дейиш мумкин. “Жовидон” сўзининг маъносини ўқувчилар унутган бўлсалар, унинг “абдий” деган маънони эслатиб қўйиш кифоя. Англашиладики, “умри жовидон” абдий умр демакдир. Рубоий бир қарашда севикли ёрга мурожаат, унга бўлган туйғулар ифодаси экани кўриниб турибди. Ботинига назар ташланса, ўз Яратувчисига дилдан кўнгил қўйган ислом кишининг ишқ изҳорини туямиз. Чунки иймони бут, ўзлигини таниган кишигина дунё ва охират хайрликлари манбаи бўлмиш Холиқ Эгани “ҳаёти жоним”, “руҳи равоним”, “умри жовидоним” дея эъзоз этади. Халқимиз орасида каттаю кичикка ёд бўлиб кетган Бобурнинг

Ҳар кимки, вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки, жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ямонлиқ ҳаргиз
Ҳар кимки, ямон бўлса, жазо топқусидур

рубоийси аслида Қуръон оятлари таъсирида ёзилганлигини ўқувчига уқтириб ўтиш жоиз. Бу рубоий Қуръоннинг “Залзала” сурасидаги *“фа ман яъмал мисқола зарротин хойрон яро ва ман яъмал мисқола зарротин шаррон яро”*

¹ Qosimov B., Tўxliyev B., Yўldoshev Q. Adabiyot. 10-sinf uchun darslik. T.: “O‘qituvchi”, 2004, 272-273-betlar.

² Иброҳим Ҳаққул. Ким нимага таянади? -Т.: - 2007, 76-бет.

(Ким мисқолчалик хайрли иш қилса ҳам ва ким мисқолча гуноҳ қилса ҳам ўз ажрини олади) оятининг шеърий талқинидир. Мазкур шарҳлар орқали Ислом дини кишиларни фақат эзгуликка чорловчи, ёмонликлардан қайтарувчи, инсонни бошқа инсонларга, миллатга, Ватанга ва бутун инсониятга яхшилик қилишга ундовчи мафкура эканлигини ўқувчиларга таъкидлаб тушунтириш керак, токи улар юртбошимизнинг динни инсон маънавиятини шакллантирувчи омил сифатида алоҳида уқтириб ўтганлиги¹ моҳиятини англаб етсинлар.

Адабий таълимда ўрганилиши жиҳатдан рубоийдан кейин турувчи жанрлардан бири туюқдир. Мустақилликдан кейин чоп этилган дарсликларни кўздан кечирганимизда бу жанр уч синф – 8-10-синфлар дарсликларида берилганига гувоҳ бўлдик. Уларда туюқ ҳақида бир-бирига уйғун назарий маълумотлар берилган. Маълумотларда қуйидаги хусусиятлар қайд этилган:

- бошқа мумтоз шеърият жанрлари арабий, форсий, туркий адабиёт учун бирдек хос бўлса, туюқ биз учун миллий жанр бўлиб, у туркий адабиётда вужудга келган, форс ва араб шеъриятида учрамайди;

- туюқ албатта тўрт мисрадан иборат бўлиши керак;

- рубоийга ўхшаб икки хил: а-а-а-а ёки а-а-б-а тарзида қофияланади;

- албатта арузнинг рамали мусаддаси маҳзуф (ёки мақсур) вазнида ёзилиши шарт;

- қофия бўлиб келган сўзлар албатта тажнис, яъни омоним муносабатида бўлиши талаб қилинади. Айрим китобларда охириги шарт кейинчалик юзага келиб, аста-секин қатъийлашгани, баъзи шоирлар ижодида туюқнинг тажниссиз шакллари ҳам учраши айtilган.

Лекин дарсликларда туюқ сўзининг этимологияси ҳақида икки хил қараш бор. Беғали Қосимов ва Нусратулло Жумахўжа ҳаммуаллифлигидаги 10-синф дарслигида атама туймоқ (ҳис қилмоқ) маъносида тушунтирилган². Акрам Каттабеков ва бошқаларнинг 8-синф дарслигида туюқ “ечилмайдиган қилиб туймоқ”, “чигаллаштирмоқ” маъносида, Б. Қосимов ва бошқаларнинг 10-синф дарслигида туймоқ (боғламоқ), тусламоқ феълидан келиб чиққанлиги айtilади³. Кейинги икки дарсликлардаги фикрлар деярли бир хил бўлиб, биз ҳам мазкур қарашга қўшилаемиз. Яна қўшимча равишда шуни ўқувчиларга етказиб қўйиш керакки, туюқларни шоирлар аксар ҳолларда ишқий мавзуларда яратганлар, уларнинг айримларигина дидактик, диний-тасаввуфий характерда эканлиги кузатилади.

Туюқ жанри ўрганиладиган машғулотда ўқувчиларни аввал юқоридаги назарий маълумотлар билан қуроллантириб, кейин таҳлилга киришиш тўғри бўлади. Назарий маълумот дастурда доимо мавзу талқинидан сўнг берилгани, дарсликда эса бадиий матндан кейин келтирилгани боис ўқитувчилар аксар ҳолларда уни асарлар ўрганиб бўлингач тушунтирадилар. Шеърнинг жанр

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008, 35-41-бет.

² Қосимов Б., Нусратулло Жумахўжа. Ўзбек адабиёти. 10-синф дарслиги. -Т.: “Ўқитувчи”, 2000, 103-бет.

³ Kattabekov A. va boshq. Adabiyot. 8-sinf darsligi. Т.: “O‘qituvchi”, 2001, 140-бет; Qosimov B. va boshq., Adabiyot. 10-sinf darsligi. Т.: “O‘qituvchi”, 2004, 158-бет.

белгиларини билмаган, танимаган ўқувчи билан таҳлил олиб бориш табиий равишда қийинчиликни юзага келтиради. Олдиндан берилиши ўқувчиларнинг таҳлил объектига онгли ёндашувини таъминлайди.

Туюқ тажнисга асосланган бўлгани учун сўз ўйнидан иборат шеърий бир шаклдир. Шаклдош сўзларни қофияда санъаткорона қўлланишини шарҳлаш асносида тарбияланувчилар муаллифнинг маҳоратини, шеърнинг бадииятини англайдилар, ҳис этадилар. Шунинг учун ҳам адабиёт муаллими аввало ўзи қофияда омоним сўзлар (тажнис)нинг берилиш шакллари тўғрисида етарли тушунчага эга бўлиши керак. Туюқларда қофиядош сўзлар қуйидаги тажнис муносабатларида учрашини кузатдик:

1. Лексик омонимларнинг қофияда келтирилиши. Ўзаро шаклдош икки, уч ёки тўрт лексик бирликлар: омонимлар, омоним ва омографлар тажнисни юзага келтиради. Омонимларнинг тажнисдошлиги деганда биз сўзларнинг асос (ўзак ёки негиз) ҳолида қофияда келишини назарда тутдик. Мисол:

Уч баланд айлаб қаноатни қанот,
Ким еринг ҳирс айламиш қаъри қанот.
Илгинга олиб риёзат тошини
Кибру нахват бошин ул тошдин қанот¹.

Қанот: 1) қуш қаноти; 2) дўзах; 3) қонат (гин) маъноларида келган, яъни қаноатни қанот қилиб баланд учгинки, ҳирс борар ерингни дўзах қаъридан қилиб қўяди. Қўлингга риёзат тошини олиб, кибр, ғурур бошини бу тош (риёзат) билан қонат (яъни янчгин). Биринчи ва иккинчи мисрадаги сўзлар ўзак ва тўртинчи мисрадаги қофиядош сўз негизга кўра шаклдошдирлар.

Омоформалар қўшимча қўшиш билан омонимларга шаклдош бўлиб қолган лексик бирликлардир. Мисол:

Қўнглима ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Бир сори бўлди фироқинг доғи бор. (Лутфий) (8:2001)

Биринчи (доғ) ва тўртинчи мисрадаги (“тоғ” сўзининг ўғиз лаҳжасидаги варианты) қофиядош сўзлар учинчи шахс бирликдаги эгалик қўшимчасини олган омонимлар бўлса, иккинчи мисрадаги “доғи” ўзак бўлиб, тагин сўзининг архаик шаклдир, қофиядошлари унга нисбатан омоформик муносабатни юзага келтирган.

Туюқнавис шоирлар ижодида бу икки шакл жуда кўп учрайди. Атоуллоҳ Ҳусайний “Бадойеъ ус-санойи” китобида лексик бирликларнинг шаклдошлиги шеъриятда тажниси томм дейилишини қайд этиб ўтган².

¹ Огаҳий. Таъвизул ошиқин. -Т.: “Фан”, 1960, 563-564-бетлар.

² Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ ус-санойиъ. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981, 38-39-бетлар.

2. Грамматик омонимларнинг қофияда келтирилиши. Синтактик бирликлар бўлмиш сўз бирикмаларининг шаклий ўхшашлигини юзага келтириб, тажнис ҳосил қилинади:

Мен сенинг илкингдин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон етқаймен ул дилбанда мен.
Бевафоларға мени қилдинг асир,
Сен менга султонсан, эй дил, банда мен. (Лутфий) (8:2001)

3. Фразеологик ва грамматик бирликлар омонимлиги қофияда келади. Бунда шаклан ўхшаш ибора ва сўз бирикмалари қофияда тажнис кўринишини олади:

Ё қошингдин неча бир ўқ кўз тутай,
Отки, ўтрисиға онинг кўз тутай.
Неча кўргач ўзга маҳвашлар қошин,
Янги ой кўрган кишидек кўз тутай. (Навоий) (10:1993)

Биринчи мисрадаги “кўз тутай” ибора бўлиб, *кутай* маъносида келган. Иккинчи мисрада сўз бирикмаси *кўзимни тутиб берай*, тўртинчи сатрда эса *қарай* маънолари назарда тутилган. Кейинги икки шаклни Атоуллоҳ Ҳусайний тажниси мураккаб деб атайди¹.

4. Лексик бирликлар (сўзлар) бошқа бир сўзнинг маълум бир қисми билан ўзаро шаклдошликни ҳосил қилади:

Дўстлар ҳамроҳлиғ айлаб борингиз,
Тундхў ёрим қошиға борингиз.
Бир кеча базмимға келтирмак учун
Бош аёғига қўйиб ёлборингиз. (Огаҳий) (9:2006)

Биринчи мисрада *боринглар*, иккинчи мисрада *барчангиз* маъносида келган “борингиз” учун тўртинчи мисрада “ёлборингиз”нинг кейинги уч бўғини шаклдош сифатида қўллаган. Бир қарашда ушбу шаклда ноқислик, сунъийлик бордай туюлса-да, шоир бу ўзаро тажнисдошларнинг бир рукнда келишини таъминлаб, табиийликка этишган. Туюқ тактеъсига эътибор қаратайлик:

Дўстлар ҳам /роҳли ғ айлаб/ борингиз/
- V - - - V - - - V -
Тундхў ё/рим қошиға борингиз/
- V - - - V - - / - V -
Фоилотун фоилотун фоилун
Бир кеча баз/мимға келтир/мак учун/

¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. 47-бет.

- V - - - V - - - V -
 Бош аёғи/га қўйиб ёл/борингиз/
 - V - - - V - - - V -
 Фоилотун фоилотун фоилун

Эътибор берилса, “ёлборингиз” сўзининг “борингиз” қисми аввалги икки “борингиз” сўзи каби мисранинг охирги фоилун рукнида келмоқда. Бу сўзнинг биринчи “ёл” бўғини мисранинг иккинчи рукнида, қолган уч бўғини охирги рукнида ўқилишини тақозо этиб, алоҳида “борингиз” сўзи сифатида талаффуз қилинади ва вазнга риоя қилиб ифодали ўқиш жараёнида олдинги сўзлар билан тажниси том каби таассурот қолдиради. Демак, бу каби туюқлар ўрганилаётганда ўқитувчи уларнинг ўқиш техникасига эътибор бериши, аввал ўзи намунали ўқиб кўрсатиб бериши мақсадга мувофиқ.

Бу жанрни ўқитишда ўқитувчи асосан қуйидагиларга эътибор қаратиши керак: 1. Туюқ вазнга риоя қилган ҳолда ифодали ўқилади. Ўқишда қофиядаги тажнисга мантикий урғу берилади, бу билан мисралар охиридаги омонимларга ўқувчилар диққати тортилади.

2. Худди ғазал, рубоийда бўлгани каби шеърнинг лексик, грамматик, синтактик жиҳатлари, яъни тил хусусиятлари устида ишланади.

3. Ҳар бир мисра алоҳида ўқилиб, унинг мазмуни чақилади ва, асосан, тажнисни юзага келтираётган сўз маъносига диққат қаратилади.

4. Бу уч иш амалга оширилгач, туюқда омонимлик юқорида келтирганимиз тўрт омилнинг қай бири шаклида ҳосил қилингани аниқланади.

5. Таҳлил орқали ўқувчилар она тилимизнинг чексиз имкониятини, сўз сеҳрини, маъно товланишларини, ифодадаги мусикий оҳангни ҳамда шоирнинг маҳоратини ҳис этиши ва бу жанрни севиб, унга боғланиб қолишларига эришиш лозим.

Ўқитувчининг қистови, назоратсиз ҳам болаларнинг ўз хоҳиши билан туюқлардан намуналар ёд олишлари бу вазифаларнинг уддаланганлиги белгисидир. Мавзу ўтиб бўлингач, “Туюқдан нима туйдим?” мавзусида кичик суҳбат ўтказиш ёки уй иншосини ёздириш мумкин.

Қитъа ҳам адабиёт дарсларида фаол ўрганиладиган жанр бўлиб, кейинги ўн етти йил ичида амалиётда қўлланган дастурларга кўра 6-, 8-, 9- ва 10-синф дарсликларида киритилган. Бу бежиз эмас, албатта. Мумтоз шеърятда шоирлар туюқдан кўра ҳам қитъада баракали ижод қилишган. Навоий ижодида сон ва салмоқ жиҳатидан шоир қалам тебратган ўн олти жанр ичида учинчи ўринда туради. “Ҳазойин ул-маоний”нинг ўзида 210 та қитъа бор. Яна бошқа тўпламларига ҳам бу жанрнинг талай намуналари киритилган. Қитъа ўзининг аниқ ҳаётийлиги, кундалик турмушга яқинлиги билан лирик турнинг бошқа жанрларидан ажралиб туради. “Қитъа турли-туман ҳаётӣ масалалар, кундалик турмуш билан боғлиқ маъноларни тасвирлашга имкон берадиган жанр. Шунинг учун у араб, форс, туркий адабиётда ҳам қасида ва ғазалдан фарқли ўлароқ анъанавий талаб ва поэтик қонуниятлардан озод

бўлиб, қитъа тилидаги фазилатлар ғазал тилига нисбатан силлиқланмаган халқнинг оғзаки нутқида фавқуллодда яқин¹”. Кўпинча дидактик, ижтимоий мавзуларида ёзиладиган бу жанр адабий таълимда ёш авлодни юксак маърифатли қилиб тарбиялашда, уларда соғлом ижтимоий-сиёсий қарашларни ҳамда фалсафий фикрлаш қobiliятини шакллантиришда беқиёс амалий аҳамиятга эга.

Ўқитувчи илмий адабиётларда ҳамда дарсликларда бериб келинаётган назарий маълумотларни яхши билиши ва жанр намуналарини ўрганиш жараёнида уларни инобатга олиши, ўқувчиларга сингдириши лозим. Ўқитиш жараёнида қитъа ҳақида таҳлилда асқотадиган илмий-назарий қарашлардан хабарждорлик жуда муҳимдир.

Қитъа (қўплиги муқаттаот) арабча қисм, бўлак маъноларини англатади. Тоқ мисралари очиқ қолиб, жуфт мисралари қофияланади: а-б-в-б-г-б... Шу жиҳатдан шаклан матлаъсиз ғазалга ўхшайди. Энг кичик ҳажми икки байт (тўрт мисра). Баъзи адабиётларда кўпи билан ўн икки байтгача бўлиши айtilган. Ўзбек адабиётида яратилган қитъаларнинг аксарияти икки байтли, уч, тўрт байтлилари ҳам бор, лекин ундан ортиғи кам учрайди.

Қитъалар яратилишига ҳамда қўлланишига кўра уч хил бўлади²: а) шоирлар томонидан мустақил асар сифатида яратилади (дарсликларда шоирлар лирик асарлари сирасида “Қитъалар” сарлавҳаси остида шундай қитъалар берилади); б) ғазал, қасида, тажеъбанд каби бошқа жанрдаги шеърлар таркибидан ажратиб олиниб, муайян бир вазиятда фикрни асослаш, рад этиш, маъқуллаш каби мақсадларда қўлланилади (ҳозиргача дарсликларга бу хил қитъалар киритилмаган); в) баъзан насрий асарлардаги бирор мавзу-масалани яқунлаш, хулосалаш учун келтирилади. Бунда ҳам икки ҳолат кузатилади: биринчиси, муаллиф шу насрий асарга “қиссадан ҳисса” чиқариш учун ўзи унинг мазмунига мос қитъа ёзиб киритади, иккинчиси, ўзининг ёки бошқа ижодкорлар қитъасидан ёхуд асарларидан парча олиб, хулосалаш учун фойдаланади (9- ва 10-синф дарсликларидаги (1993 йилдаги нашр) Сайфи Саройининг “Тулистон бит-туркий” ҳамда Саъдийнинг Огаҳий таржимасидаги “Тулистон” асарлари ҳикоятларига илова қилинган қитъалар).

Одатда қитъаларга таҳаллус қўйиш шарт эмас, лекин шоир хоҳласа қўллаши ҳам мумкин. Масалан, ушбу қитъада таҳаллус қўлланган

Ул сарвнинг ҳарамиға етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига.
Раҳм айлабон соғинмади Бобирни, бор умид
Солгай худой раҳмни фўлод кўнглига³.

¹ Иброҳим Ҳаққул. Камол эт касбким. -Т.: “Чўлпон”, 1991, 4-5-бетлар.

² Аҳмедов С. ва бошқаларнинг 6-синф дарслигида (-Т.: “Маънавият”, 2005) ва бошқа илмий адабиётларда икки хил бўлиши айtilади.

³ Бобир шеърятдан. 115-бет.

Лекин ҳозиргача дарсликларга таҳаллусли қитъа киритилмаган. Ўқитувчи бунин дарсда мазкур шеър каби бирор қитъани келтириш билан тушунтириб кетмоғи керак.

Барча мумтоз жанрларда бўлгани каби қитъаларда ҳам сарлавҳа бўлмайди. Навоий эса “Ҳазойин ул-маоний”даги қитъалари манбаси, ёзилиш сабаби, мавзусини ёритиб берувчи жумлаларга тенг изоҳли сарлавҳа қўйган. Шоирнинг шундай қитъалари 10-синф (1993) дарсликларига киритилган эди. Бу сарлавҳалар шоир қитъаларини тушунишга, адабий таълимда уларни тарбияланувчиларга тушунтиришда ўзига хос калит вазифасини ўтайди.

Қитъанинг мавзу доираси кенг, хилма-хил бўлади. Асосан диний-тасавуфий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий, одоб-ахлоқ мавзулар қаламга олинади. Бошқа мумтоз шеърят жанрларида ишқ етакчи мавзу бўлса, қитъаларда муҳаббат кечинмалари камдан-кам ёритилади. Масалан, Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний”сидаги 210 қитъадан бирортаси ҳам ишқий мавзуда эмаслигини кузатдик. Бобур қитъаларининг 19 тасидан бештасигина шу мавзуда, Огаҳийда эса бу жанрда муҳаббат кечинмалари ифодаланган шеър йўқлиги маълум бўлди. Лекин Лутфийнинг “Сенсан севарим” тўпламини¹ варақлаган ўқувчи бутунлай бошқа манзарага дуч келади. Китобдаги “Қитъалар” сарлавҳаси остида берилган тўққиз шеър муҳаббат мавзусида. Китобхон бундан “Лутфий фақат ишқий мавзуда қитъалар ёзган эканда” деган хулосага келади. Аслида ундай эмас. Синчиклаб текширилса, бу шеърлар қитъа эмас, балки туюқ эканлиги ойдинлашади. Бундай дейишимизга қуйидагича асосларимиз бор.

Уч фан доктори, профессорлар ёзган дарсликдаги маълумотга кўра мисралари тажнис билан қофияланишига кўра туюқ тўрт турли бўлади:

1. Икки мисраси тажнисли қофияланган туюқ.
2. Уч мисраси тажнисли қофияланган туюқ.
3. Тўрт мисраси тажнисли қофияланган туюқ.
4. Радифи тажнис бўлган туюқ.

Лутфийнинг биз сўз юритаётган шеърлари биринчи тўртликни истисно қилганда барчаси икки мисраси тажнисли қофияланган туюқ намунасидир. Иккитасини мисол тариқасида келтирамиз:

Фурқатингдин бўлмишам зору заиф,
Тенгри учун мундин ортиқ қилма зор.
Чун менинг конимни тўктунг ҳажр ила,
Ўз эшигинг теграсинда қил мозор.

Шеърда синтактик бирликлар – сўз бирикмалари (қилма зор – қил мозор) шаклдошлиги тажнисни юзага келтирган.

Эй қароқчи дилбар, ўйла бил,
Жон аёман сен киби жононадин.

¹ Лутфий. Сенсан, севарим. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1987, 351-352-бетлар.

Хусну лутфу сурату маъни била
Туғмагай сентек яна жон онадин.

Бу ерда лексик ва синтактик бирликлар – сўз ва сўз бирикмаси (жононадин – жон онадин) ўртасида омонимлик бор. Иккила мисолда ҳам иккинчи ва тўртинчи мисралардаги тажниси қофия шеърнинг туюқ сифатида шаклланишига асос бўлган. Тўпламда қитъа сифатида берилган саккиз шеър шундай кўринишда. Демак, улар юқорида зикр қилинган биринчи турга кирадиган туюқлардир. Иккинчи асос шуки, бу шеърлар туюқ вазнида – рамали мусаддаси махзуф ўлчовида. Бирортаси ҳам бошқа вазнда ёзилмаган. Учинчи асос эса уларнинг барчаси туюқларга хос бўлган ишқий мавзуда битилганидир. Тўпламга тартиб берганларни, бизнингча, мазкур тўртликларнинг қитъага ўхшаб, а-б-в-б тарзида қофиялангани адаштирган бўлса эҳтимол. Мактаб ва ўрта махсус таълими муассасалари учун тузилган дарслик-мажмуаларга мазкур туюқлар қитъа сифатида киритилган¹. Ушбу хатоликни кейинги тузилажак дарсликларда тузатиш керак бўлади.

Қитъаларни адабиёт дарсларида ўрганиш, бизнингча, қуйидаги тарзда бўлиши керак.

1. Қитъа ифодали ўқиб эшиттирилади. Дарсликларга киритилган бу жанр намуналари дидактик (Навоий, Огаҳий) ҳамда биографик (Бобур) характерда бўлгани боис ўқишда мазмунга мос равишда босиқ таъкид оҳанги устувор бўлиши керак. Мазмунга кўра шеърдаги аҳамиятли сўзларга мантикий урғу берган ҳолда ўқиш мақсадга мувофиқ.

2. Юқорида кўриб ўтганимиз жанрлар каби матннинг лексик, грамматик, синтактик хусусиятлари устида ишланади.

3. Қитъа маъноси мисрама-мисра ёки қўшмисралар шаклида кетма-кет ўзлаштирилиб, шеърдаги мазмун яхлит тарзда ойдинлаштирилади, шоир билдираётган фикр, илгари сурган ғоя аниқланади.

4. Шеър бадиияти, шоирнинг маҳорати таҳлил қилинади. Буни қитъа маъносини ўзлаштириш жараёнида ҳам ёки ундан кейин алоҳида тарзда ҳам қилиш мумкин.

Албатта таҳлил қатъий шу кетма-кетликда бўлиши шарт эмас, улар аралаш, уйғунлашган ҳолда ҳам бўлиши мумкин. Ушбу босқичларни бир қитъа мисолида кўриб ўтамиз.

Чун ғараз сўздин эрур маъни анга/
Ноқил ўлса хоҳ хотун/, хоҳ эр.
Сўзчи ҳолин боқма/, боқ сўз холини/
Кўрма/ ким дер ани/, кўргилким не дер. (Навоий, 6:2005-191)

¹ Комилов Н., Тўхлиев Б. Ўзбек адабиёти.-Т.: “Ўқитувчи”, 1993, 234-бет; Qosimov B., To‘xliyev B., Yo‘ldoshev Q. Adabiyot. Majmua. 10-sinf darsligi., 174-bet. To‘xliyev B., Abdurahmonova B. Adabiyot. Akademik litseylarning 1-bosqichi uchun. T.: “Cho‘lpon”, 2007, 203-bet.

Мисраларга қўйилган / белги руқн чегарасини билдирмайди, балки ифодали ўқишда оҳанг кўтарилиши ҳамда тўхталиш керак бўлган ўринлар кўрсатилган. Шу белгидан кейинги сўз ҳам айнан шу кўтарилган оҳанг билан айтила бошланади ва аста-секин тушади. Шунда мазмунни бўртиришга хизмат қиладиган *хоҳ хотун, хоҳ эр; боқма, боқ; кўрма ким, кўргилким* жуфтликларига оҳанг билан мантикий урғу беришга муваффақ бўлинади.

Ифодали ўқилгач, нотаниш сўзларга луғат берилади: ғараз – мақсад; ноқил – сўзловчи; сўзчи – сўзловчи. Ўқитувчи биринчи мисрани синтактик таҳлил қилиб, уни инверсиядан чиқариш билан гап бўлакларини одатдаги тартибга келтириш ва бу жумлада қандай фикр билдирилганлигини аниқлаш вазифасини ўқувчиларга юклайди. Болалар қийинчиликсиз ундан маъно уқадилар: *сўздан (яъни билдирилаётган фикрдан) мақсад маъни эрур*. Иккинчи мисра: *сўзловчи хоҳ хотин, хоҳ эр бўлса*. Мисралар шу тарзда кетма-кет қўйилса, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап қисмлари бўлмиш бу содда гаплар одатдаги тартибда эмаслиги учун унинг маъноси у қадар ўқувчи учун тушунарли бўлмайди. Худди ғазал таҳлилида кўрганимиздек, аввал иккинчи мисра (эргаш гап)ни, кейин биринчи мисра (бош гап)ни қўйиб, қўшма гап қисмларини одатдаги тартибда шакллантирамиз: *сўзловчи хоҳ хотин, хоҳ эр бўлса (ҳам), сўздан (яъни билдирилаётган фикрдан) мақсад ундаги маънидир*. Энди ифода соддалашиб, ўқувчиларга тушунарли бўлиб қолади.

Учинчи мисрада “ҳол” сўзи битта келишиқда – “ҳолин”да қисқарган, “ҳолини” (тўлиқ) белгили тушум келишиғида такрор келган бўлса-да, бу қўшимчалар жўналиш келишиғининг услубий варианты бўлиб келмоқда. Яъни, *сўзловчининг ҳолига боқма, сўзининг ҳолига боқ*.

Тўртинчи мисра боғловчисиз қўшма гапдир. Ундаги икки содда гапнинг кесимлари (кўрма ва кўргил) инверсия туфайли гапнинг бошида келмоқда. Инверсиядан чиқарсак, қуйидаги шакл юзага келади: *уни ким айтаётганига қарама, нима деяётганига қара*.

Тўртала мисрадан чиқарилган маъно жамланади ва бир ўқувчи уларни ўз тилидан яхлит ифодалаб беради: *сўзловчи хоҳ хотин, хоҳ эр бўлса (ҳам), сўздан (яъни билдирилаётган фикрдан) мақсад ундаги маънидир. Сўзловчининг ҳолига боқма, сўзининг ҳолига боқ Уни ким айтаётганига қарама, нима деяётганига қара*.

Қитъа бадиияти таҳлили фикрни янада теран идрок этишга, шоир маҳоратини ҳис этишга йўл очади. Шеърдаги *ноқил* ва *сўзчи* бир маънода келган. Айнан бир сўзни такрорлаб, шеърга нуқс туширмаслик учун бири арабча, бири соф ўзбекча ушбу синонимларни қўллаб шоир қайтариқдан қочган ҳамда уларни мисралар бошида келтириш орқали икки хил мақсадда қўлланганини таъкидлаган: *ноқил* умумий маънодаги сўзловчи бўлса, *сўзчи* айни пайтда гапираётган кишини назарда тутаяди.

Навбатдаги икки мисра бутунлай қайтариқлардан иборатдай кўринади. Аслида эса бунинг тескараси. Уларда ўзакдош ёки айнан такрорланаётган сўзлар зидликни ифодалашга хизмат қилмоқда. Ҳол сўзи бир шакл (келишиқ)да, бир мисрада келган, лекин бу ўринда улар омонимлик муносабатида: *сўзчи ҳоли* бирикмасидаги *ҳол* “кўриниш”, “шакл” маъносида

(сўзловчининг кўриниши, кимлиги), сўз ҳоли бирикмасида эса “маъноси” ўрнида қўлланган. Боқмаслик керак бўлгани сўзчи, боқиш керак бўлган нарса сўз экан, ўзакдош сўзчи ва сўз лексемаларининг контекстуал зидлиги ойдинлашади. Ўзаро бир феълнинг бўлишсиз ва бўлишли шакллари бўлмиш *боқма – боқ* сўзлари ҳам айнан шу муносабатдалиги кўриниб турибди. Тўртинчи мисрадаги “кўрма – кўр”, “ким – не” ҳам ўзаро тазодий жуфтликлардир. Кейинги икки мисрада луғавий ва грамматик шакллар икки мартадан айнан ёки қўшимча қўшиш билан такрорланган (такрир ва иштиқоқ санъатлари): сўзчи – сўз; ҳолин – ҳолини; боқма – боқ; кўрма – кўр; ким (олмош) – ким (боғловчи-юклама); дер - дер. Навоийининг юксак маҳорати шундаки, шаклий ўхшашликдан таъкид учун фойдаланган, маънолардаги зидликдан умумлашма хулоса чиқарган. Қарама-қарши тушунча ва ҳолатларининг ёнма-ён қўйилиши уларнинг бир-бирларини маъновий бўрттиришига хизмат қилган.

Таҳлил ўқитувчи томондангина олиб борилмасдан, йўналтирувчи савол ва топшириқлар, муаммоли саволлар қўйиб, мазкур ечимларга келишда ўқувчиларнинг ўзини қатнаштирмақ дарснинг юксак самараси белгисидир.

Қитъалар маълум бир воқеа муносабати билан яратилиши мумкин. Шу жиҳатдан у шоирнинг ёндафтаридagi қайдларга ҳам ўхшаб кетади. Агар шеър ёзилишига туртки бўлган воқеа бирор манба орқали етиб келган бўлса, ўқитувчи дарсда ундан албатта фойдаланиши керак. Бобурнинг 9-синф дарсликларида берилаётган “Эй, аларким, бу Ҳинд кишваридин” мисраси билан бошланувчи қитъаси ёзилиши тарихи “Бобурнома”да баён этилган. Шу қитъа ўрганиладиган машғулотга ўқитувчи “Бобурнома”ни олиб кириши ва қитъага тегишли ўринларни асарнинг ўзидан тўлиқ ўқиб бериши мақсадга мувофиқ. Бунда, бир томондан, ўқувчилар қитъанинг кундалик воқеаларга нисбатан ҳозиржавоб жанр эканлигини ҳис этадилар, иккинчидан, Бобурни шахс ва ижодкор сифатида яна бир бор кашф этадилар.

Мактаб адабий таълимида мумтоз шеърятнинг йирик жанрларидан мурабба, мухаммас, мусаддас, муашшар ҳамда таржиъбанд ўқитиб келинади. Охирги дастурга кўра бу жанрлар 8- ва 9- синфларда ўқитилади.

Бу жанрларнинг юқори синфларда ўқитилиши мантиқан тўғри. Чунки уларни тушуниш учун ўқувчидан муайян назарий билим, тажриба, таҳлил қилиш малакалари шаклланган бўлиши керак. 5-синфдан кичик ва ўрта ҳажмли мумтоз шеър намуналарини ўрганиб келаётган ўқувчилар бу синфларга келиб йирик жанрларни ўзлаштиришга ҳам ақлан, ҳам руҳан тайёр бўладилар. Қ. Йўлдошев ва бошқаларнинг 1998 йилдаги дастурига кўра 8-синфда мусамматлар тўғрисида назарий маълумот бериш белгиланган ва дарсликка киритилган эди. Негадир охирги дастурдан бу маълумот чиқариб юборилган.

Йирик лирик мумтоз жанрларни ўқитилиши юзасидан тажрибаларимиз асосида қуйидаги тавсияларни баён этамиз.

1. Ўрганиладиган шеърнинг жанр белгилари ҳақидаги назарий маълумот билан таништирилади. Масалан, 8-синфда мусаммат ҳақида тушунча берилиши керак. Мусаммат арабча “ипга терилган марварид” маъносини

бериши, адабий атама сифатида мумтоз шеърят жанрларининг бандлардаги мисралар сонига кўра шакллари аниқлаштириб ёздириб қўйилади. Дарсликларид¹ мумтоз шеърларнинг бу таркибий тизими тўғрисида маълумот берилган. Ўқитувчилар ундан фойдаланишлари мумкин. Уларда мусамматлар мазмунига кўра икки хил: мустақил (таъби худ) ва бирор ғазал асосида яратилган **тазмин** мусамматларга бўлиниши таъкидланган, лекин уларга изоҳ берилмаган. Ўқитувчи барча мусамматлар мустақил яратилиши, улар ичида мухаммаснинг тазмин шаклида ҳам ёзилиши мумкинлиги ва тазмин мухаммаслар **тахмис** (беш мисрага етказиш маъносида) дейилишини ҳам уқитиб ўтиши лозим. Шунингдек, дарсликда мусамматлар мусаллас (учлик)дан бошлаб бериб кетилган. Бизнингча, маснавий (иккилик)дан бошлаб муашшар (ўнлик)гача берилгани тўғри бўлади. Чунки маснавий мумтоз лиро-эпик асарлар ёзиладиган шаклни билдириш билан бирга махсус жанрни ҳам аниқлатади. Ҳар бир шеърининг шаклнинг қофияланиш тизими ва тарзини дарсликдаги маълумотлар асосида тайёрланган чизмаларда кўрсатилади, лекин тушунтириш қисқа, лўнда бўлиши керакки, ортиқча вақт сарфига йўл қўймаслик зарур. Чунки бу маълумотларга алоҳида соат ажратилмайди, балки мусамматдан намуна ёки таржиъбанд ўрганиладиган соатнинг дастлабки қисмида берилади.

2. Бир соат олдинги дарс сўнгида шеър билан танишиб келиш топшириғи берилади ва машғулотда ўрганишга киришишдан олдин унинг қайси жанрда, қандай мавзуда ёзилганлиги тўғрисида савол-жавоб, суҳбат қилинади ёки тушунча берилади, жанр белгиларига диққат қаратилади.

3. Ифодали ўқишда шеър жанрига, мусамматнинг турига қаралади: 8-синфда Нодиранинг ўн банд – юз мисрадан иборат “Фироқнома” муашшарини бошдан оёқ ифодали ўқиш анча вақт йўқотишга олиб келади, шунинг учун ҳар бир бандни шарҳлашдан олдин у ифодали ўқилади ва таҳлилга киришилади. 9-синф дарслигида берилган “Сайдинг қўя бер сайёд” мусаддасини ифодали ўқиш учун 4 минут атрофида вақт кетади. Шунинг учун ўрганишдан олдин бу шеърнинг ўқиб эшиттирилиши талаб қилинади.

4. Йирик шеърининг жанрлар мисрама-мисра таҳлил қилинмайди, фақат шеърнинг ўта мураккаб, тили оғир қисмларидагина бунга мурожаат этилади. Ҳар бир банди кўп мисрали бўлгани учун уларни бандма-банд кўриб, таҳлил қилиб ўтган маъқул. 8-синф дарслигидаги Нодира муашшари таҳлили ўқитувчи учун яхши намуна бўлиши мумкин. Ҳар бир банд таҳлилида ўқувчилар илгари дуч келмаган образлар, поэтик образлар, тасвир ифодаларига алоҳида тўхталиш, уларга изоҳ бериш лозим. Дарсликда муашшар таҳлил қилинар экан, олдинги синфларда дуч келинмаган *фалак* образининг батафсил шарҳлангани мақсадга мувофиқ бўлган. Ундаги мазкур образнинг дунё, замон, тақдир маъносида таъвил қилинганига қўшилиш мумкин, лекин фалакнинг Аллоҳ маъносида келиши борасидаги қараш, бизнингча, мантиққа тўғри келмайди. Чунки фалак Аллоҳнинг яратиғи,

¹ Kattabekov A. va boshq. Adabiyot. 8-sinf darsligi. 161-162-betlar; Sultonmurod Olim va boshq. Adabiyot. 8-sinf darsligi. 142-143-betlar.

яратик орқали Яратувчи назарда тутилмайди. Қолаверса, биринчи бандда шоиранинг фалакдан шикоят қилиб, “ё Раб” деб Аллоҳга илтижо қилаётгани ҳам кейинги таъвилнинг тўғри эмаслигини тасдиқлаб турибди. Шунингдек, 9-синфда Огаҳийнинг “Даҳр уйи бунёдким, сув узрадур маҳкам эмас” таржиъбандида *даҳр*, Фурқатнинг “Адашганман” мухаммасида *ватандан айру тушган лирик қаҳрамон*, “Сайдинг қўябер сайёд” мусаддасида *сайд*, *сайёд* образлари ўқувчилар учун янги, махсус шарҳ талаб этадиган образлардир.

5. Таҳлил бир неча кўринишда олиб борилиши мумкин. Аксарият ҳолларда ҳар бир банд машғулот давомида бутун синф ўқувчилари билан ўқилади, шарҳланади, муҳокама қилинади. Иккинчи ҳолатда ҳар банд алоҳида бир ўқувчига берилади, синфда унинг таҳлили эшитилади. Саволлар ҳам берилиши мумкин. Ўқувчилар синфдошлари таҳлилидаги ютуқ ва камчиликлар борасида ўз қарашлари, муносабатларини билдирадилар. Қисқа муҳокамадан кейин навбатдаги ўқувчи таҳлили тингланади ва шу тариқа давом этади. Шеърларни ўрганишнинг навбатдаги кўриниши гуруҳ бўлиб таҳлиллаш бўлиши мумкин. Ўқитувчи ўқувчиларни машғулотда уч ёки тўрт гуруҳга бўлади. Ҳар бир гуруҳга шеърнинг маълум бир қисми (икки ёки уч банди) берилади. Гуруҳ номидан бир ёки икки ўқувчи таҳлилни баён этади, ҳимоя қилади. Бошқа гуруҳлар уларга савол беради, эътирозларини билдиради, ютуқ ва камчиликларини кўрсатади. Аксар ҳолларда бу шакл баҳс-мунозара тусини олади. Ўқитувчи ўзининг имконияти, ўқувчиларининг ёши, билим савияси, кўникма ва малакалар даражасидан келиб чиқиб, бошқа шакллارни ҳам танлаши мумкин.

6. Шеър тўлиқ ўрганиб бўлингач, ўқувчиларнинг асардан олган таассуротлари асосида суҳбат ўтказилади. Тарбияланувчилар шеърнинг ўзларини завқлантирган, тўлқинлантирган ёки ўйга толдирган қисмлар, тасвир, ифодалар ҳамда фикрлар хусусида мулоҳаза билдирадилар.

7. Шеърни тўлақонли англаш учун ушбу тушунчалар билан боғлиқ лексик, синтактик бирликларни, яъни сўз ва сўз бирикмаларни чизмалар ёки жадвалларда гуруҳлаш топшириғи берилса, ўқувчиларнинг матн устида мустақил ишлашлари самарали бўлади. Шунинг учун ҳам биз томонимиздан ёзилган 7-синф дарслигида қуйидаги жадвални давом эттириш ва тўлдириш топшириғи берилган.

Тасаввуфий тушунчаларни англатувчи ифодалар	Ринд сарҳайли, қиблагоҳ ...
Шоир шахсияти ва тақдирини акс эттирувчи ифодалар	қилмадим шукронаи, мусофирлиғ...
Ижтимоий воқеликка алоқадор тушунчалар	Тафриқа тоши, чархи дун...

Ўзгаларнинг шоирга муносабати акс этган ифодалар	Акраболар ор этар, қошин чатар...
--	-----------------------------------

9-синфда Огаҳийнинг “Даҳр уйи бунёдким...” таржиббандини ўрганишда эса шеърни чуқурроқ ўзлаштириш учун ҳар бир бандга тааллуқли уядош сўзларни топиб кўчириш топшириғини бериш тавсия этилган. Буни ҳар бир банд учун алоҳида қилса ҳам бўлади, лекин барчасини бир жадвалда акс эттириш янада маъқул иш. Масалан, қуйидагича акс эттириш мумкин:

I. Даҳр – сув узра қурилган уй.	II. Даҳр – бўйи, вафоси йўқ гулшан.	III. Даҳр – меҳр- вафоси йўқ айёра.
Осори вайроналиғ Аркон Гарди сақф Маскан Меҳнатхона Макон Зиндони балият Вайрона	Ҳаз Оби ҳаво Баҳор Хазон осиб Фасл Файзи сафо Гулеким очилур Қуш Нахл Сайр	Жабр-у жафо Маккора Раҳм-у мурувват Шарм-у ҳаё Ҳийла дом Ғамза-у ноз-у адо Ишвалар Юз найранг Ошуб-у боло Қадди шавқи Кирпики Зулфининг савдоси Ҳажр захри Васли нўши Қайди ғами

Дарсда бу топшириқларни бажаришга улгурилмаса, уй вазифаси қилиб берилади. Шеърнинг ҳажми, тилининг оғир-енгиллигига қараб тўлиқ ёки қисман ёд олдириш мумкин. Масалан, Фурқатнинг “Сайдинг кўябер сайёд” мусаддаси илгаридан тўлиқ ёд олдириб келинган.

Чистон илгаридан мактаб адабий таълимида Увайсий чистонлари мисолида ўрганилган, ҳозир ҳам бу анъана давом этиб келмоқда: бу жанр намуналари билан ўқувчилар 7-синфда танишадилар. Туркий адабиётда илк чистонлар XV асрда Алишер Навоий томонидан яратилган. Шоиранинг “Анор” чистони эса бу жанрни машҳур қилди. Шунинг учун ҳам адабий таълимга Увайсий чистонлари жалб қилинади.

Олдин дарсликдаги маълумотларга суяниб, чистон ҳақида тушунча берилади. Шундан сўнг шоиранинг учта шеърини жумбоғи – чистонларига эътибор қаратилади. Чистонларни ўрганиш асносида ана шу назарий билим мустаҳкамланади, шоиранинг бу жанр доирасида ҳам ўзини кўрсата олганлиги таҳлил қилинади. Албатта, еттинчи синфда ўқийдиган ўсмирлар

бу чистонларнинг жавобини қийналмай топадилар. Увайсий чистонлари азбаройи топишмоқ бўлгани учун эмас, балки баланд бадий ифода тарзига эга бўлгани учун ўрганилади. Айниқса, анорга бағишланган машхур шеърӣ жумбоқдаги ҳар бир тимсол, ташбих баланд эстетик қудратга эгаллиги билан ажралиб туради.

Ул на гунбаздир эшиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгунпўш қизлар манзил айлабдур макон.
Синдуруб гунбазни, қизлар ҳолидин олсам хабар,
Юзлариға парда тортиғлиқ турарлар бағри қон.

Ўқувчилар анорнинг гумбазга, унинг доналарини қизларга, пардаларини эса қизларнинг юзидаги хижобга ўхшатиши сингари поэтик кашфиётларни ҳис этишлари лозим. Анорнинг қизиллиги ҳам «гулгунпўш» - қизил кийган, ҳам «бағри қон» ташбихлари ёрдамида ифодаланганлигини пайқаш муҳим. Ўқитувчи, албатта, анорнинг саройга, унинг доначаларини тутқин қанизларга ўхшатилиши борасидаги чистоннинг ижтимоӣ талқинига ҳам болалар эътиборини қаратиши лозим.

Ёнғоққа бағишланган чистонда тазод санъатининг маҳорат билан қўлланганлиги ва ҳосил қилинган поэтик манзара ўқувчилар томонидан англаниши лозим. «Кўк тўнлик - яланғочлик», «ёз-қиш», «ич-таш» сингари тимсоллар чистоннинг бадий қимматини оширишга хизмат қилиши ўқувчилар томонидан англаниши лозим.

Кун ва тунга бағишланган чистонда шоиранинг санъаткорлиги қай тариқа намоён бўлганлиги аниқ мисоллар асосида кўрсатиб берилиши лозим. Маҳбублик яқинликдир. Аммо чистондаги дўстлар бир-бирларини кўришмаган. Лекин улар шундай яқиндирларки, ораларига қил ҳам сиғмайди. Чиндан ҳам кун билан тун орасида фақат кун билан тунгина бор ҳолос. Орада ўзга замонӣ ёки маконӣ ҳодиса мавжуд эмас. Шоиранинг учқур фикри, толиқмас хаёли оддийгина топишмоқдан гўзал санъат яратиш имконини берган.

Дастурда яна кичик жанрлардан тарих ва тарафайндан намуналар ўқитиш назарда тутилган. Бу икки жанр 9-синфда Огаҳӣ лирикаси мисолида ўрганилади. Тарих илгари мактаб амалиётида ўқитилмаган. Шунинг учун мазкур жанр бу таълим босқичи учун янги. Ўтказган суҳбат ва сўровларимизда адабиёт муаллимларнинг кўпида тарих ҳақида етарли маълумот йўқлиги ойдинлашди. Бунда ўқувчиларга тушунтириш учун ҳамда ўқитувчининг ўзи учун билиш керак бўлган жиҳатлар бор.

Аввало тарих мумтоз адабиётда ва илмӣ манбаларда *таърих* шаклида қўлланишини билиш ва тушунтиришни шундан бошлаш керак. Кейин назарӣ маълумот тушунтирилиб, ёздириб қўйилади: “Таърих – мумтоз адабиётда машхур кишиларнинг туғилиши ва вафоти, турли бино-иншоотларнинг қурилиши, китоблар таълифи ва бошқа муҳим воқеа-ҳодисалар вақтини англатувчи санъат... Таърихда қўлланган сўз ва иборлар, уларни ташкил этган араб ҳарфларининг абжад рақами билан қўшиб

ҳисоблаганда, маълум бир сана келиб чиқади”¹. Абжад ҳисоби ҳақида ҳам қисқача тушунча бериб, машҳур бирор таърих мисолида назарий маълумот мустаҳкамланади. Таърих ҳар доим мустақил ёзилмай, баъзи бир асарларнинг ичида ҳам айтиб ўтиш фойдадан ҳоли бўлмайди. Ўқитувчининг ўзи учун билиши керак бўлган маълумот шуки, келтириб чиқариладиган санани билдирадиган сўз ва иборалар *таърих моддаси*, уларни ташкил этган ҳарфларнинг абжад бўйича йиғиндиси жумал дейилади.

Сўнг Огаҳийнинг бу жанрдаги ижоди тўғрисида тўхталинали. Шоир ижодида йигирма тўққизта таърих бўлиб, улардан иккитасигина ўзбекча, қолганлари форс тилида ёзилган². Таърихларнинг аксарияти мадрасалар қурилишига (уларнинг санасини келтириб чиқаришга) бағишлангандир. Ўқитувчи шоир таърихидан намунани дарсликда берилгани тарзда тушунтириб беради.

Шу ўринда таърихнинг чистон ва муаммога муносабатини ҳам ёритиб кетиш лозим. Таърих ва чистон бошқотирма эканликлари билан ўхшаш. Фарқи шуки чистонда яширилган нарсга ёки тушунча шеърда берилган белги, хусусиятларга кўра топилади. Таърихда эса абжад ҳисобига таянган ҳолда жавоб топиш керак. Муаммо билан таърих абжадга асосланган бошқотирмалиги билан ўхшаш, лекин таърихда сана, муаммода эса сўз беркитилган бўлади. Бу маълумотлар ўрни билан ўқувчиларнинг мумтоз шеърят жанрлари билан кенгроқ танишишлари, уларнинг хусусиятларини чуқурроқ англашларига имкон яратади.

Тарафайн ўзбек мумтоз адабиётида фақат Огаҳий ижодида учрайди. Биргина шу шеър адабиётдаги, хусусан, шеърятдаги соф санъат намуналаридан биридир. Дарсда бу шакл “мусовей ул-тарафайн” деб ҳам аталишини таъкидлаб ўтиш ортиқчалик қилмайди. У Огаҳийнинг ҳар қандай шаклда ҳам шеър ёза олиш истеъдодини кўрсатувчи бир далилдир. Жорий дарсликда келтирилган мазкур шеър ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотгани, улар нодир бу намунани бажонидил ёд олиб, завқ билан айтиб юришганига амалиётда гувоҳ бўлдик.

Ўқитувчи бизга замондош бухоролик истеъдодли шоир Исроил Субҳоний тарафайннинг яна бир намунасини яратганини айтиб, шеърни шогирдлари эътиборига ҳавола қилиши уларнинг мумтоз анъаналарнинг замонавий адабиётда давом этаётганини ҳис қилишларига, ижодда ворисийликни англашларига ёрдам беради³:

Юзинг	гоҳо	ой	мисоли,
Гоҳо	мутлақ	қиёси	йўқ.
Ой	қиёси	кун	адоси
Мисоли	йўқ	адоси	йўқ.

¹Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004, 311-бет.

² Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: “Ўқитувчи”1967, 374-бет.

³ Исроил Субҳоний. Бухоронинг етти юлдузи. Самарқанд. Ғ.Фулом нашриётининг Самарқанд филиали, 1991, 36-бет.

3.4. Мумтоз насрий асарларни ўргатиш самарадорлигини ошириш усуллари

Наср мумтоз адабиётда унчалик катта ўрин эгалламайди. Адабиётимиз тарихида бу адабий турда қалам тебратган адиблар кўп эмас. Аксарияти диний дидактика билан йўғрилгани боис шўролар даврида уларнинг аксарияти адабий таълимда ўрганиш объекти қилиб олинмаган эди. Фақат “Бобурнома” ва “Зарбулмасал”дан парчалар ўрганилган холос. Мустақилликдан кейин умумтаълим мактаблари адабиёт дастурларига алмашилиб бўлса-да, мумтоз носирларнинг деярли барчаси киритилди. Дастурлардан халқимиз асрлар давомида севиб ўқиб келган қуйидаги ўн адибнинг бадиий-дидактик жиҳатдан юксак насрий ижод намуналари ўрин олди:

1. Кайковус, “Қобуснома” 5-синф (2004 йилги нашр).
2. Саъдий Шерозий, “Тулистон” 5-синф (2007), “Тулистон” 10 (1995).
3. Рабғузий, «Қисаси Рабғузий» 5 (1997), 6 (2002, 2005), 9 (1993, 2006), 10 (2004).
4. Сайфи Саройи, “Тулистон бит-туркий”, 8 (1997), 9 (1993), 10 (2004).
5. Навоий, “Маҳбуб ул-қулуб” 5 (2004), 6 (2008 йилги дастур), “Тарихи мулуки ажам” 8 (1997), “Муҳокамат ул-луғатайн” 10 (1993).
6. “Бобурнома”, 7 (1995), 9 (2006), 10 (1993), 10 (2004).
7. Хожа, “Мифтоҳ ул-адл”, “Гулзор”, 5 (1997), 10 (2004).
8. Машраб, “Қисаси Машраб”, 9 (2006), 10 (1993).
9. Гулханий, “Зарбулмасал”, 6 (2002), 6 (2005).
10. Алмаий, “Калила ва Димнайи Туркий”, 10 (1993).

Дарсликларга киритилган асарларни мумтоз ҳикоялар, қиссадан парчалар, масаллар, илмий ҳамда илмий-бадиий асарлардан парчалар ва пандлар ташкил этади. Уларнинг аксариятида диний-дидактика, диний тушунчалар, ислом тарихи билан боғлиқ далиллар тасвири етакчилик қилади.

Шарқда кенг тарқалган мумтоз наср жанри ҳикоядир. Бадиий ва илмий адабиётларда кўпинча *ҳикоят* тарзида истифода этилади. Айтиш керакки, мумтоз ҳикояларнинг жанрий белгилари, бадиий-ғоявий хусусиятларини аниқлаш борасида муайян ишлар қилинган бўлса-да¹, ҳозирги кунда “...ўзбек миллий ҳикоячилигининг жанр тарихи ва назариясини яратиш зарур”, бунинг учун эса, аввало, “Шарқ ҳикоятлари анъанасининг реалистик ҳикояларни майдонга келтиришдаги роли ҳам алоҳида кузатишларга муҳтож”². Бугунги жараён бўлган адабий таълим адабиётшуносликдаги бўшлиқнинг тўлдирилишини кутиб туролмайди. Шунинг учун дарслик ва методик қўлланма ёзаётган олимлар бу ишга ўз хиссаларини баҳоли қудрат қўшмоқдалар. 10-синф дарслигида ҳикоя жанри қуйидагича таърифланган: “Мумтоз ҳикоя қадим ўзбек намрининг бир шакли. Кўпинча, ҳикоя дейилганда, пайғамбарлар, ярим тарихий, ярим афсонавий шахслар, пир-

¹ Ўзбек насри тараққиёти. Муаллифлар жамоаси. -Т.: “Фан”, 1982.

² Адабий тур ва жанрлар. Уч жилдлик. 1-жилд. Эпос. -Т.: “Фан”, 1991, 33-бет.

муршидлар, ҳукмдорлар, фан-маданият, адабиёт-санъат соҳаларининг машҳур арбоблари ҳаёти, улар билан боғлиқ турли-туман ҳодисалар ҳақида битилган қисқа, ихчам, жажжи насрий лавҳалар кўзда тутилади”¹.

Мумтоз ҳикоятнинг жанр белгилари: а) асосан дидактик мавзуда яратилиб, ибрат, насиҳат асосий мақсад қилиб қўйилади; б) бош образ сифатида аксар ҳолларда тарихий шахслар олинади, тўқима образлар жуда кам бўлади ва бўлса ҳам уларга исм қўйилмай, “бир киши”, “одил бир подшо”, “пири комил”, “тақводор зоҳид” каби умумий тарзда берилади; в) ҳажми кичик, мухтасар бўлади, асосан бир, баъзан ундан ортиқ ҳаётий лавҳа қисқа диалоглар билан кўрсатилиб, муҳим бир ҳаётий ҳақиқатни, ибратни очиқ ёки рамз билан баён этади; г) ўзига хос сиқик композиция ва тугал мазмунга эга бўлиб, ҳикоят охирида насрий ёки шеърий тарзда “қиссадан ҳисса” чиқарилади; д) ҳикоятларнинг тили мураккаб бўлмаслиги, ифода халқ оғзаки ижодига яқин турмоқлиги лозим. Ўқитувчи жанрнинг бу хусусиятларини яхши билиши, таҳлил давомида уларни инобатга олиб, тегишли синфларда назарий маълумот сифатида ўтиши керак.

Мустақиллик йиллари яратилган дастлабки ва охири адабиёт дастурларида мумтоз ҳикоятлар 5-синфдан ўрганиш назарда тутилган. Б. Саримсоқов ва бошқаларнинг 1993 йили нашр қилинган дарслигида Хожанинг икки ҳикояти², С.Аҳмедов ва бошқаларнинг 2007 йилда нашр қилинган дарслигида Саъдий Шерозийнинг “Гулистон”идан тўрт насрий ҳикоят берилган³. Бир томондан ҳикоят маиший эртакларга ўхшаб кетиши билан бу синф ўқувчиси учун яқин туради, таҳлилда енгиллик туғдиради. Иккинчи томондан ҳикоятни тушуниб етиш учун боладан ижтимоий, ахлоқий ва фалсафий мушоҳада талаб этгани боис мураккабликка сабаб бўлади. Биринчи жиҳатидан фойдаланиб, ҳикоятнинг мазмуни ўзлаштирилади ва бир ёки икки ўқувчига қайта сўзлаттирилади. 5- синфда ҳикоя тилининг оғирлиги ва ифодадаги бир оз бегоналик бола билан матн орасига биринчи тўсиқни қўяди. 6-синфда ғазал жанри матни билан ишлаш усулларида ҳикоят таҳлилида фойдаланиш мумкин. Иккинчи бир мураккаблик шунда намоён бўладики, болалар учун одатий бўлиб қолган эртакларда воқеалар, мазмун ва хулоса сюжет тугаши билан якун топади. Ҳикоятда эса асар сўнгида воқеа эмас, балки фикр, мулоҳаза, мушоҳада хулосаланади. Бундай якун ўқувчидан мазмун устида ўйлаш, уни идрок этиш ва ҳаётий умумлашмалар қилишга ундайди. Ўқитувчи буни ўз зиммасига олмай, савол ва топшириқлар орқали ўқувчиларни ана шундай хулосаларга йўналтириши лозим. Ҳикоя матни ўзлаштирилгач, унинг мазмунига мос а) ҳадис ёки мақол келтириш; б) ҳаётий воқеаларни сўзлаб бериш; в) санъат асарлари: бадиий адабиёт, кино, драматургик сюжетида ўхшаш лавҳаларни топиш каби топшириқлар бериш мақсадга мувофиқдир.

Юқори синфларда ҳикоятнинг бадиий-ғоявий хусусиятлари атрофлича ўрганилишига эришмоқ керак. Ҳикоятлардаги ифода сиқиклиги, ўзига хос

¹ Qosimov B., To‘xliyev B., Yo‘ldoshev Q. Adabiyot. 10-sinf darsligi. T.: “O‘qituvchi”, 2004, 255-bet.

² Саримсоқов Б. ва бошқ. Ўзбек адабиёти. 5-синф учун дарслик-мажмуа. 96-98-бетлар.

³ Ahmedov S. va boshq. Adabiyot. 5-sinf darsligi. 278-281-betlar.

услуг ўқувчини чалғитиши, айрим жумлалар маъноси ўқилмаслиги мумкин. Бу ўқитувчидан зийраклик, учрайдиган қийинчиликларни олдиндан билиб, шунга яраша дидактик тадбирлар қўриб қўйишни талаб қилади. Болаларга нотаниш бўлган ҳолат ва тасвирлар ҳақида тушунча бериш, қўшимча йўналтирувчи савол ва топшириқлар тузиш, тарихий шахслар, воқеалар тўғрисида маълумотлар тўплаш каби ишларни олдиндан режалаштириб олган бўлмоғи лозим. Мумтоз ҳикоя бир қарашда содда кўринса ҳам унинг устида ишлаш анча билим, малака ва меҳнат талаб қилади. Худди мумтоз шеърларда бўлгани каби ҳикоятларда ҳам ҳар бир жумла устида ишлаш керак бўлади. Мисол тариқасида, 9-синф (1993) дарслигидаги “Фақир дарвеш ва Ҳажжож” ҳикояти таҳлил қилинади:

Ҳикоят

Бир дуоси мустажоб фақир Бағдод шаҳрина кириб, Ҳажжож ибн Юсуфни кўрди. Бир киши ўтурмиш соғ элин белина қўйиб. Айтти: “Эй фақир муборак, менга бир хайрли дуо қилғил!” Фақир айтти: “Илоҳий, мунинг жонини олғил!” Ҳажжож айтти: “Эй фақир, бу не дуодурким, манга қилдинг? Фақир айтти: “Бу дуойи хайрдурур сенга дағи жумла мусулмонларга”.

Шеър

Эй жафонинг элин қўйиб белга,
Не қадар қилгасен бу зулм элга?
Соғин ул кунниким, тутуб нетар,
Маликул мавт ҳалқингни элга¹.

Дарсликда берилган луғат ёрдамида ҳикоятнинг мазмуни ўзлаштирилади. Лекин ўқувчилар нотаниш сўзлар маъносини билгандан кейин ҳам жумлалардан маъно чиқара олмаслиги мумкин. Бир гапда дуоси мустажоб бўладиган фақир Бағдод шаҳрига кириб Ҳажжожни кўргани айтилмоқда. Иккинчи гап “Бир киши ўтурмиш соғ элин белина қўйиб”. Замонавий ҳикояларда бундай сиқик тасвир бўлмагани учун ўқувчига биринчи ва иккинчи гапнинг ўзаро алоқаси йўқдай туюлади. Дастлабки гапда фақир билан Ҳажжож образлари, кейинги гапда учинчи образ – “бир киши” учради деб ўйлайдилар. Учинчи гапдаги “айтти” сўзи кимга тегишлилигига иккиланиб қоладилар: фақирга Ҳажжож мурожаат қилаяптими ёки “бир киши”ми? Шунда ўқитувчи ана шу бир киши дейилганда Ҳажжожнинг ўзи назарда тутилаётганини ўқитиши керак бўлади. Шунда болалар тушунчасига ойдинлик киради ва дастлабки икки гапда дуоси худо даргоҳида қабул бўладиган бир фақир Бағдодга кириб Ҳажжож ибн Юсуфни кўргани ва уни ўнг қўлини белига қўйиб ўтирган ҳолида учратгани баён этилганини англайди. Кейинги гаплардан маълум бўладики, Ҳажжож фақирдан ўзининг ҳақиқа хайрли дуо қилишини сўрайди, бунга жавобан фақир худодан унинг жонини олишини сўрайди.

¹ Комилов Н., Тўхлиев Б. Ўзбек адабиёти. 9-синф дарслиги. 1993, 173-бет.

Ўқувчилар фақир ўзи учун хайрли дуони сўраган одамга ўлим тилаганлиги сабабини тушунмаслиги мумкин. Фақир ва Ҳажожнинг кимлиги аниқланса, бу муаммонинг ечими топилади. Ҳикоятларда фақир образи тасаввуф йўлига кирган, худодан бошқа ҳеч кимдан кўркмайдиган тариқат аҳли – сўфийлар тимсолидир. Ҳажжож эса мусулмон халқлари тарихида ўзининг золимлиги билан машҳур ҳукмдор. Бу далил бир қатор диний ва бадий манбаларда қайд этилган¹. Энди диалог ва лавҳадаги тасвир мазмуни бир мунча ойдинлашади. Демак, фақир ҳукмдорнинг золимлиги учун унга ўлим тилаган. Шунда ўқитувчи синфга қарата “Нима деб ўйлайсиз, фақир хайрли дуо қилдими ёки йўқми?” муаммоли саволини ўртага ташлайди. Турли мактабларда ушбу мавзунинг ўқитилишини кузатганимизда, ушбу саволга ўқувчилар турлича жавоб берганларига гувоҳ бўлдик. Кўп ўқувчилар фақир бад дуо қилди, чунки ўлим тилаётган десалар, иккинчилари ҳукмдор учун ёмон, халқ учун хайрли дуо деб биладилар, бошқалари елка қисади ва ҳоказо. Муаммонинг ечими қиссадан ҳисса сифатидаги қитъада берилган. Ўқитувчи мунозарани тўхтатиб, шеър таҳлилига синфни жалб қилади. Ундан ушбу маъно англашилади: “Эй жафонинг кўлини белига қўйиб турган (яъни золим) киши, элга қачонгача зулм қиласан? У кунни (яъни қиёмат, Махшар кунини) эсда тут, маликул мавт – ўлим фариштаси (Азроил) халқумингдан тутиб, одамларга юзма-юз қилганда нима қиласан?”

Қиёматда барча жонзотлар: одамлар, ҳайвонлар, қушлару ҳашаротлар ҳашр қилинади (тирилтирилади). Ана шу кунни махшар куни дейилади. Махшарда бу ҳаётлик дунёдаги барча муносабатлар: бировга (инсонларга ёки бошқа махлуқотларга) қилинган зулм, бошқаларнинг ҳақиқага хиёнат, ҳақдан уриб қолиш, кўли ёки тили билан, очиқ ё пинҳона озор бериш, кимнидир орқасидан ғийбат, тухмат қилиш каби ҳисоб-китоб қилинади. Зулм кўрганлар ҳақдор, жабр қилганлар қарздор сифатида бўладилар. Ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротлар ким ёки нималардан қандай озор кўрган бўлсалар аини ўша таҳлитда озор етказиб, орани очиқ қиладилар ва тупроққа айлантириладилар. Лекин одамлар ўртасидаги ора очиқлаш ўзгача бўлади. Бу дунёда йиғилган моддий бойликлар у дунёда ҳеч қандай қийматга эга эмас. Орани очиқ қилиш учун ҳақдорларга қарздорлар ҳисобида бўлган савоблар олиб берилади, чунки у ерда инсонларнинг киммати, борар ерининг (жаннат ва дўзахнинг) тайин қилиниши савоб ва гуноҳларга кўради. Агар бир одамда кўпчиликнинг ҳақи бўлса, унинг ҳисобидаги савоблари ҳақдорларнинг бир қисмига етиб, бошқаларига етмаса, ҳақдорларнинг зиммасидаги гуноҳлар қарздорларга ўтказилади. Шу тариқа ҳисоб-китоб қилиб бўлингач, кейин ҳар бир инсоннинг қолган, эришган амаллари тарозуга тортилади ва улар абадий қолажак маконлари томон юборилади.

Мана шундай инсон охирати тўғрисидаги маълумотлар берилгач, яна охирги саволга қайтилади: энди нима деб ўйлайсиз, фақир Ҳажжожга хайрли дуо қилибдими ёки йўқми? Болалар аксар ҳолларда тўғри хулосаларга келадилар: у хайрли дуо қилган. Золимга ўлим тилаш унинг учун хайрлики,

¹ Фаридиддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 1997, 141-бет.

бошқаларга зулм қилиб, гуноҳ кўпайтиришдан халос бўлади, охиратга енгилроқ юк билан боради. Айни пайтда халқ учун хайрлики, одамлар золимдан қутуладилар. Шунда ўқитувчи бу ибрат Ҳажжож ва унга ўхшаш ҳукмдорларгагина эмас, балки ҳар бир кишига тегишли. Чунки ҳар биримизнинг ичимизда Ҳажжож бор, у шайтон васвасасига учиб, бошқалар ҳақиқага тажовуз қилиш, кимгадир озор бериш, ғийбат қилишга ундайди, яқинлар қадрини унуттиради, яна бошқа кўплаб гуноҳлар томон етаклайди. Ҳикоятлардаги аниқ тарихий шахслар образида ҳам мажоз борлиги англаш ўқувчига ундан ўзи учун хулоса чиқаришга йўл очади.

Муаллифнинг характер яратиш маҳоратига ҳам алоҳида эътибор қаратиш керак. Ҳикоятларда тимсолларнинг сажияси алоҳида тавсифланмайди, замонавий ҳикоятларда бўлганидек, муаллиф таърифи берилмайди. Характерлар образларнинг ўзаро муносабатида, диалогларда, ўзини тутишларида намоён бўлади. Бу ўқувчилар томонидан кашф этилиши учун ўқитувчи дасрга тайёрланиш давомида бир нечта савол ва топшириқлар тайёрлаб қўйиши керак. Масалан, юқоридаги ҳикоят образлари характерини очиш учун шундай саволлар бериш мумкин:

1. Ҳажжожнинг мутакаббирлиги, золимлиги ҳикоят матнида ўз ифодасини топганми?
2. Шундай золим ҳам ҳукмдор бўла туриб фақирдан дуо сўрашини қандай изоҳлайсиз?
3. Фақирнинг сўзлари орқали унинг характерига хос қандай фазилатларини кўряпсиз?
4. Фақирнинг дуоси мустажоблигини изоҳлашга ҳаракат қилинг.

Бу савол ва топшириқлар ўқувчини матн устида синчковлик билан ишлашга ундайди. Ҳажжожнинг ўнг қўлини белга қўйиб ўтириши унинг мутакаббирлиги ва золимлигини ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилган. Адиб уни золим, кибрли, бошқаларни менсимайдиган тубан шахс деб ўтирмайди-да, бир жумлада “Бир киши ўтурмиш соғ элин белина қўйиб” дейиш билан характер яратади. Чунки қадимдан ота-боболар кишиларни ўзларини бундай тутишдан қайтарганлар. Исломиё ахлоққа эга, камтарин, ҳалим киши ҳеч вақт қўлини белга қўйиб ўтирмайди.

Иккинчи саволга жавоб шуки, Ҳажжож оқ-қорани ажратадиган, кишиларни танийдиган, билим ва тажрибага эга одам. Ўз замонасининг кишиси сифатида дуоси мустажоб фақирни – авлиё зотни танийди ҳамда мусулмон одам сифатида охирати учун қайғуриб, дуо сўрайди. Мурожаатда ҳам мулойим ва мулозаматда: “Эй фақир муборак, менга бир хайрли дуо қилғил!” Бу ерда унинг иймонини йўқотмаган, охиратини ўйлайдиган мўминлиги намоён бўлмоқда.

Энди фақирга келсак, бу ерда унинг феълидаги икки жиҳат кузатилади. Биринчиси – худодан бошқа ҳеч кимсадан кўркмаслиги, бандалар олдида вазиятга кўра турланмаслигидир. Йўқса, золимлиги билан машҳур подшога ўлим тилашга журъати етмасди. Иккинчиси – унинг ростгўйлиги. Сўрагувчи хайрли дуо сўраган эди, ишнинг асл моҳиятини билган, дунё ва охират ишларига ақли етадиган бу зот ҳақиқатан хайрга қўл ва оғиз очди.

“Охиратинг обод бўлсин” деб дуо қилса ҳам бўларди, лекин ҳукмдорнинг айна ҳолати, яшаш тарзига кўра амалга ошмайдиган, норост, ижобати мавҳум дуо бўлар эди. Охирги саволга жавоб ҳам унинг шу хислатидан келиб чиқади: ким худодан бошқасидан кўркмас ва ростгўй бўлса, дуо си мустажоб зотлар сирасига дохил бўлади.

Беш қатор наср ва тўрт қатор шеърдангина иборат мўъжаз бир ҳикоятда шунча ибрат, шунча ҳикмат ва маҳорат борлиги ўқувчиларнинг бу жанрга боғланиб қолишларига сабаб бўлади ва улар мумтоз наср мухлисига айланадилар.

Мумтоз ҳикоятларда сюжет сиқик бўлганлигидан шунга мос композиция ҳамда баён услуби талаб қилинади. Юқори синфларда бу жанр ўрганилганда (шунингдек, ўрта махсус таълимда ҳам) асарнинг шу жиҳатларига ҳам ўқувчилар эътиборини тортиш керак. Буни Хожа ҳикоятларидан бири мисолида кўриб ўтайлик.

Ҳикоят

Шайхи Баҳлул девона алайҳи роҳма бир кун Ҳорун ар-Рашид халифанинг девонхонасига кирди. Кўрдик, халифанинг ўзи ҳарамга бормишдур, кўришга чиқмойдур. Ул девона бориб халифанинг тахти устига миниб ўлтирди. Ясавуллар Шайхи Баҳлулни тонимас эрдилар. Шайхни тушқил, деб бошига таёқ бирли урдилар. Шайхнинг бошидан қон оқаберди. Ушбу ҳолда Ҳорун ар-Рашид ҳарамдан чиқиб келди. Кўрдиким, Шайхнинг бошидан қон оқатурур, Шайх тахтнинг устида кулуб ўлтурубдур. Халифа Шайхнинг қошига таъзим ва адаб бирла келди ва айди: “Эй Шайх, сизга не бўлди ва не учун мундоғ куласиз?” Шайх айди: “Ман бир соат санинг тахтнинг устида ўлтурдим, эрса уруб бошимни ёрдилар. Санким, йиллардурким бу тахтнинг устида ўлтурубсан, санинг ҳолинг на бўлғой деб куламан”. Шайх бу сўзни дегоч, халифа зор-зор йиғлади ва Шайхнинг аёғига тушуб узрхоҳлик қилиб, таъзим ва икром бирлан узотти...¹

Ортиқча тафсилотларга берилмаслик, дастлабки жумладанок мақсадга ўтиш, ўта қисқа, лўнда ифодадарда фикрни ифодалаш, жумлаларнинг тузилиши, тилнинг содда ва халқоналиги ушбу бадиий матннинг мумтоз ҳикоятларга хос белгиларидандир. Ортиқча тафсилотларга берилмасликнинг сабаби шундаки, ҳикоятда ўқувчининг ҳаётий тажрибаси, билимига, эшитганларига тўғридан тўғри суянилади ва улар ҳисобга олинади. Ўрта аср ўқувчиси Шайх Баҳлул шахси, у мансуб бўлган сўфийлик маслаги, яшаш тарзи тўғрисида, одил ҳукмдор Ҳорун ар-Рашид ҳамда Шарқ ҳукмдорларининг тариқат аҳли ва авлиё зотларни эъзозлашини яхши билган. Шунинг учун ҳикояда ҳеч қандай изоҳсиз нақлга ўтилаверган. Лекин ҳозир адабиёт муаллими булар ҳақида, аввало, ўзи тушунчага эга бўлиши ва таҳлилдан олдин ёки ўрганиш асносида шогирдларига маълумот бериб қўйиши шарт. Йўкса, олдинги ҳикоятда кўриб ўтганимиздек, таҳлил чиқмай қолади. Моҳиятни англашга ёрдам берадиган тушунча, ҳолат каби маълумотлар берилгач, ўқувчи ҳикояни ўқир экан, гўё у бошлангунга қадар

¹ Qosimov B., To‘xliyev B., Yo‘ldoshev Q. Adabiyot. 10-sinf darsligi. T.: “O‘qituvchi”, 2004, 238- bet.

бўлган воқеа ёки ҳолатлардан табиий равишда ўзини хабардордай сезади. Ҳикоятга киришиш, уни қабул қилиш, тушуниш осонлашади. Шу тариқа дастлабки жумладаноқ мақсадга ўтилиши ўқувчини гангитиб қўймайди, диққатини бирданига асосий муаммо ёки зиддиятга тортган ҳолда тезда уни асар руҳига, ҳикоядаги воқелик моҳиятига олиб киришни таъминлайди.

Мумтоз насрга хос сиқиклик, ҳар бир сўз, ибора ва жумлага катта бадиий ва фикрий салмоқ юклаш хусусияти Хожанинг ушбу ҳикоясида ҳам мужассам. Унда сюжетнинг асосий қисмлари иштирок этган. Биринчи гап экспозиция, иккинчи ва учинчи гаплар тугунни юзага келтирган, халифанинг шайхни кўриб савол беришигача бўлган ҳолат воқеалар ривожини бўлса, савол кульминация ва саволга берилган жавобни ечим деб олиш мумкин. Матндаги ҳар бир жумлага юкланган вазифалар ўқувчилар томонидан ҳис қилинишига эришиш керак.

Ушбу ҳикоятда жумлалар тузилиши алоҳида аҳамият касб этади. Матн асосан содда гаплардан тузилгани, қўшма гаплар кам иштирок этгани, келтирилганлари ҳам йиғиқ ёки бир бош бўлакли содда гаплардан иборат эканига ўқувчилар эътибори тортилади. Жумлаларнинг бундай сиқик тузилиши ҳикоя қаҳрамонларининг руҳий ҳолати, кайфияти, ҳаракатларидаги ички ҳамда ташқи динамикани бўрттириш учун қулай восита эканлиги ойдинлашади. Бу восита бир “нафас”да айтилган ҳикояда воқеалар, ҳолатлар ва фикрларни тезда ибратли яқунига олиб келишда қўл келган.

Ҳикояларнинг тил ва ифодалари ҳам жозибали. Мумтоз ҳикояда у ёзилган XVI аср шеърисига хос жимжимадорлик, серҳашамликдан асар йўқ. Тилининг соддалиги, ифоданинг халқоналиги, бугунги кун ўқувчиси томонидан ҳам жуда осон ўқилиши ва тушунилиши эътиборни тортади. Халифа ва Шайхнинг савол ва жавобларида халқ латифаларининг нафаси уфуриб туради. Унда мумтоз адабиётнинг етакчи пафоси бўлмиш сўфиёна рух, мистик кайфият билан оғзаки ижодга хос бўлган самимийлик, юмор ҳамда оптимистик якун уйғунлашиб кетган.

Ҳикоятлар устида ишлаш тажрибаси масалларни ўрганишда қўл келади. Бу икки жанрнинг хусусиятлари бир-бирига яқин. Фарқи шундаки, ҳикоятнинг тимсоллари асосан тарихий шахслар бўлса, масалда ҳайвонлар, қушлар, баъзан предметлар бош образ сифатида иштирок этади. Шу жиҳати билан улар мажозий эртакларга яқин туради. Масални ҳикоят билан эртакнинг хусусиятларини ўзида жамлаган жанр десак, хато бўлмайди.

6-синфда берилган “Тошбақа билан Чаён” масал устида ишлашнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари бор.

1. Матн билан танишув. Масалдаги ҳар уч ёки тўртта гап биттадан ўқувчига ўқиттирилади ва шу ўқилганлар мазмуни ўзлаштирилиб борилади. Ҳар бир ўқувчи ўзи ўқиётган гапларни дарсликда берилган луғат ёрдамида тушунтириб, изоҳлаб боради. Ўқитувчи ва бошқа болалар уни кузатиб борадилар, йўл қўйган хато ва камчиликларни тузатадилар. Матн ҳажми унча катта бўлмаса, уни бир ёки икки ўқувчи ўқиб, шарҳлайди.

2. Мазмунни қайта сўзлатиш. Баъзи ўқувчиларга тўлиқ ёки икки, уч бўлиб сюжетни сўзлаб бериш топшириғи берилади. Шунда матн мазмунини тўлиқ тушунолмаган болаларга кемтикликни тўлдириш имконияти туғилади. Қолаверса, ўқувчиларнинг оғзаки нутқи ҳам ривожланади.

3. Образлар устида ишлаш. Бош образларни таҳлиллаш учун ўқитувчида олдиндан тайёрланган савол ва топшириқлар бўлиши керак. Масалан, улар қуйидагича бўлиши мумкин: а) Тошбақа тимсолига муносабатингизни билдиринг. У сизда қандай таассурот қолдирди? б) Тошбақанинг ижобий томонлари масалнинг қай ўринларда ва қандай ифодаланган? в) Чаённинг ички олами ҳақида нима дея оласиз? У нималарда намоён бўлганлигини изоҳланг. г) Чаённинг ношукурлиги ва тубанлигига жавобан Тошбақа қилган ишга муносабат билдиринг. Ушбу савол ва топшириқлар бир жавоб билангина яқун топмаслиги керак. Ўқитувчи улар атрофида кичик суҳбат ёки мунозара ташкил қилмоғи керак.

4. Қиссадан ҳисса чиқариш, яъни хулосалаш. Бу вазифа ҳам синфга берилган саволлар воситасида бажарилади: а) Чаённинг ҳалокатига ким сабабчи? б) масал мазмунига мос келадиган мақоллардан келтиринг. в) агар масалга бошқа сарлавҳа қўйиш лозим бўлса, сиз уни қандай номлаган бўлардингиз?

5. Масалдан ҳаётий умумлашмалар чиқариш: а) Масалдан ўзингизга қандай ибрат олдингиз? б) Ҳаётда, ўқиган бирор асарингиз, кўрган кино ёки сахна асарларида бу икки образга ўхшаш одамлар, улар ўртасидаги кечмишга монанд воқеани кўрганмисиз?

6. Масал бадиияти устида ишлаш. Ўқитувчи асар бадииятини ҳис қилишга йўналтирувчи саволлар қўяди: а) “Сангпушт бирла Чаён ўтмоққа йўл топмай, тафаккур оғочи анга кўпрук бўлурға ожиз ва тадбир қамчиси сол бўлурға нобуду ночиз” жумласини луғат ёрдамида тушунтиринг. Бу гапни оддий тил билан содда ифодалашда адиб нима демоқчи бўлган? Бу топшириқни бажариш асносида ўқувчилар жумланинг шоирона ифодаси билан унинг оддий ифодадаги шаклини (яъни “иккаласи нариги томонга қандай ўтишни билмай ҳайрон туриб қолдилар”) солиштирадilar ҳамда бадииятни ҳис қиладilar. б) “... нори ёғига ўтуб, козу ўрдакдек силкиниб турди” тасвири орқали Тошбақанинг ҳолати ва кечинмаларини изоҳланг. Болалар бу тасвир орқали сувдан кечган ғоз ва ўрдакларнинг патларидаги сувни қоқиш учун силкинишларига ишора қилиб, Тошбақанинг уларга ўхшатишларини идрок этишлари лозим. Бу тасвирда оғир бир иш уддаланганлигидан қониқиш туйиш ҳисси ифодаланган. в) Масалнинг қайси ўрнида қандай мақол ишлатилганлигига диққат қилинг. Бу мақолларнинг фикрни ва ҳолатни ифодалашдаги ўрнини, аҳамиятини тушунтиринг. Мазкур топшириқни бажариш асносида болалар мақолнинг фикр ва ҳолатга нақадар мос келганлиги ва воқеани чуқурроқ, теранроқ англашда уларнинг аҳамиятини ҳис этадилар.

Масалларни ўрганиш юзасидан методист олим Субутой Долимовнинг кузатишлари ҳам диққатга сазовор. Олимнинг Тошбақа ва Чаён образларини таққослаб ўрганиш, бунда асосий эътиборни уларнинг диалогига қаратиш

юзасидан ҳамда “Бунинг учун ўқитувчи шарҳлаб ўқиш методидан фойдаланади. Масалан, ўқувчилардан бирининг диалогни персонажнинг характериға мос оҳангда ифодали ўқиши орқали Тошбақанинг мулойимлик, дўстлик, ҳамкорлик, софдиллик каби фазилатлари очилади”¹ сингари фикрлари ҳар қандай масал намунасини ўрганишда адабиёт муаллимларига асқотиши турган гап. Шунингдек, унинг масал намуналарини ролларға бўлиб ўрганиш борасидаги тавсиялари ҳам адабиёт дарсларини жонлантириш, ўқувчилар ҳиссиётиға таъсир кўрсатиш ва уларнинг асар мазмуни, ғояси, образлар қиёфаси, муаллифнинг бадиий маҳорати ҳақида ёрқин тасаввур уйғотишда муҳим методик кўрсатма бўлиб хизмат қилади.

Адабий таълимда мумтоз қиссалардан «Қисаси Рабғузий» (9-синфда) ҳамда «Қисаси Машраб»дан (7-синфда) парчалар ўрганилади. Рабғузийнинг асари олдинги дастурларға кўра 5- ва 6-синфларда ҳам ўқитилган. Бу синфларда қиссадан парчаларни ўқитиш юзасидан республиканинг етакчи амалиётчи ўқитувчилари “Тил ва адабиёти таълими” журналида ўз тажрибаларини ёритиб, мақола эълон қилганлар².

Ҳозирда бу асар фақат 9-синфда ўқитилади. Дарсликда берилган матн таҳлилини амалға оширишда хилма-хил самарали усуллардан фойдаланиш мумкин

Асарни ўрганишға киришилар экан, ўқитувчи қуйидаги илоҳий кўрсатмани кенгроқ қилиб шарҳлаши керак: “Маъсият(гуноҳ)дан йиғилинг, халқ орасида кўни (тўғри) ҳукм қилинг, куч қилманг, зино қилманг, қон тўкманг, хиёнат қилманг”. Бу сўзлар Рабғузий асарининг мазмун-мундарижасини аниқлаб олишда калит бўлиб хизмат қилади. Айни пайтда адабий таълимда ўрганилиши мўлжалланган қиссадан парчалар учун ўзига хос кириш вазифасини ўтайди.

Дарсликда берилишиға кўра дастлаб “Қобил ва Ҳобил” ҳикояси ўрганилади. Тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчилар берилган луғат ёрдамида асар матнини деярли қийналмасдан тушунадилар, мазмунини ўзлаштира оладилар. Фақат гаплардан маъно чиқаришға берилиб кетиб, улар ўртасидаги мазмуний алоқадорлик ҳамда лавҳалар орасидаги боғланишларни назардан қочиришлари мумкин. Шунинг учун адабиёт муаллими матнни ўзлаштириш жараёнини изчил равишда назорат қилиб туриши керак. Яъни ўқувчиларға ҳикоя матнининг ҳар бир жумласини навбатма-навбат ўқитиб, маъносини шарҳлатиши, жумлалар, фикрлар аро боғланишни англаб боришларини таъминлаши лозим.

Бизнингча, таҳлилда дастлаб қуйидаги гапға диққат қаратиш керак бўлади: “Одам ўз шариъатинча Қобил бирла туғган қизни Ҳобилға берур бўлди. Ҳобил бирла туғган қизни Қобилға берур бўлди, эрса Қобил унамади: “Манинг била туғган қизни олурман”, теди”.

Кўринадик, Қобил отасиға исён қилди. Отаси эса пайғамбар, унинг шариъати Тангрининг амри эди. Демак, у отасиға қарши бориш билан

¹ Долимов С. 8-синф ўзбек адабиёти тарихи дарслиги учун методик қўлланма. 101-102-бетлар.

² Ҳасанов Ш. Мумтоз асарлар матнини таҳлиллаш тажрибасидан. “Тил ва адабиёт таълими” журналы, 2008, 5-сон, 15-20-бетлар.

Тангрига осий бўлди. Бу қиёматгача одамзотга бир ибрат эди. Буни ўқувчига унинг ўзи ёки теварагидаги одамлар мисолида тушунтириш лозим.

Адабиёт шунчаки дарс эмас, ҳаёт мактаби ҳам бўлиши керак. Кимдир сафарда ўзига номақбул киши билан йўлдош бўлиб қолади. Кимдир синфда ёлмаган синфдоши билан партадош бўлади. Яна кимдир бир умр суймаган одами билан яшашга маҳкум. Бу - тақдир ва айни пайтда инсонга берилган бир синов. Асосийси, Яратганнинг иродасини, хоҳишини ким қандай қарши олишида. Қобил Яратганнинг: “Менга итоат қилинг” фармонини бузди. Унга яна бир имконият берилди: қурбонлик қилиш. Шу ўринда дарсликда берилмаган, лекин луғатлар каторида қисқа эслатиб ўтилган қўшимча маълумотни батафсилроқ шарҳлаш керак: Оллоҳ Қобилга ҳам, Ҳобилга ҳам қурбонлик қилишни буюрди. Кимнинг қурбонлиги қабул бўлса, Иқлимога уйланади. Ҳобил чорва боқар эди. Подасидаги энг семиз, дуркун, соғлом қўйни қурбонликка келтирди. Қобил деҳқончилик билан шуғулланарди. У етиштирган ҳосилидан ўзига ҳам раво кўрмаган сифатсиз улуш келтириб, қурбонлик учун қўйди. Табиийки, Ҳобилнинг қурбонлигини Оллоҳ қабул қилди. Шу ўринда тарбияланувчиларга бировга эҳсон, ёрдам учун нимадир берилар экан, инсон ўзига раво кўрган ва ундан ҳам яхшироғини танлаши кераклиги тўғрисидаги Ислом дини кўрсатмасини эслатиб ўтиш жоиз.

Қурбонлик воқеасидан кейин ҳам Қобил итоатсизликда давом этди. Шайтон (Иблис) васвасасига учди. Ўз укасини ўлдирмоқчи бўлди. Акасининг “Мен сени ўлтирурман” деб дағдаға қилишига Ҳобилнинг “Мен сенга қатилмазман, Изи азза ва жалладан кўрқармен” деган жавоби унинг итоати, мустаҳкам иймонидан дарак беришига ўқувчилар диққати қаратилади. Қобил Ҳобилни ўлдирди ва бу билан навбатдаги икки илоҳий амрга қарши чиқди: куч қилманг, қон тўкманг. Ва бу икки гуноҳ яна бошқа бир ҳукмга осий бўлиш билан уланиб кетади: “Қачон Одам ҳажга борур бўлди эрса Ҳобилни кўкка тобшурди, ман келгинча сақлагил теб, қабул қилмади. Ерга арза қилди, қабул қилмади, тоғлар қабул қилмади, Қобил қабул қилди. **Омонатга хиёнат қилди**, ўлтурди. Қобил Ҳобилни ўлтурди эрса тун, кун ер тебранди”.

Шу ўринда «Қисаси Рабғузий»да муаллиф ўз фикрларини далиллаш учун Қуръон оятлари, ҳадисларга мурожаат қилиб, уларни тўлиқ келтирганлигини айтиб ўтиш жоиз бўлади. Юқоридаги воқеалар баёнидан кейин адиб қуйидаги оятни келтирганига диққат қаратилиб, унинг мазмуни изоҳланиши керак: **“Биз Бани Исроилга шундай ҳукмни битиб қўйдик: Кимки одам ўлдирмаган ёки бирор фасод иш қилмаган одамни ўлдирса, у гўё (дунёдаги) барча одамларни ўлдиргандай бўлур ва кимки бир жонни ўлимдан сақлаб қолса, у гўё (дунёдаги) барча одамларни ўлимдан сақлаб қолган бўлур”**. Бу оят ўз мақсадлари йўлида инсонлар қонини тўкаётган сиёсий кучлар, ақидапараст террорчиларнинг хатти-ҳаракати ғайриинсоний, ғайриисломий эканлигини таъкидлаш учун қўл келади.

Матнни ўрганиш давомида бир-икки бор гуноҳ қилган одам бошқа жиноятларга осон берилиши, иблис васвасасига учиб, аста-секин инсон қиёфасини йўқота бориши қуйидаги жумлалар орқали ўсмирларга исбот этилади: “Иблис келиб Қобилга сўзлади: ”Мавло таоло не учун санинг

курбонингни қабул қилмади? Анинг учунки, сан ўтга тобунмазсен, хамр ичмазсен, ун ўткурмазсен. Қобил бу қамуғни ишлаб эрди. Анда кезин Қобил хамр ичди, бутга тобунди, унлар ўткуру бошлади”.

Ѓуноҳ ва жиноятларнинг хавфи шундаки, улар осий ва жиноятчининг ўзида қолиб кетмайди. Жамиятдаги бир кишининг маънавий иллоти ва унинг касофати жуда кўп одамларни таназзулга бошлаши мумкин. Шу фикрнинг исботини ўқувчилар матндан топишлари керак: “Одам билди эрса Қобилни ул ишлардин йиғмоқ учун қирқ минг эр изди. Келиб Қобилни кўрдилар, ул унлар эшиттилар. Қамуғи муртад бўлди. Қобил бирла андағуқ қолдилар. Бу кун қамуғ маъсиятлар қиёматга таги Қобилдин қолди”. Матн сўнгидан Қобил каби гуноҳкор ва жиноятчиларни бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам қанчалик азобли жазо кутишига эътибор қаратиш керак.

Ўқитувчи матн таҳлилини қуйидаги шакллардан бирида амалга ошириши мумкин: а) матн ўқиш давомида бир йўла шарҳлаб, таҳлил қилиш; б) матн ўқилгач, ҳар бир лавҳа ёки фикрга навбатма-навбат шарҳ бериш; в) асар ғоясини ифодалайдиган фикрлар (менга итоат қилинг, куч ишлатманг, қон тўкманг, хамр ичманг...) мазмунини берадиган жумлаларни топиш; г) дарсликдаги савол ва топшириқлар билан ишлаш. Қайси бир шакл танланса ҳам, дарсликда берилган қуйидаги топшириққа тарбияланувчилар диққати жалб этилиши керак: “Мамлакатимиз ҳамда дунёда рўй бераётган воқеликлардан келиб чиқиб, бугунги кун қобиллари тўғрисидаги қарашларингизни билдиринг”. Токи, ўқувчилар экстремизм бўладими, шовинизмми, геноцидми ёки бошқа кўринишдаги жиноятларми, бугунги кун қобилларининг қиёфасини билсинлар, башараларини танисинлар.

10- синф дарслигида “Намруднинг кўкка оғган сўзлари” матни берилган¹. Айнан шу парча академик лицейларнинг биринчи босқич талабалари дарслигига ҳам киритилган². Берилган матн анча қисқа. Шунинг учун асарнинг ўзидан унинг тўлиқ матни билан ишлаш маъкул. Ўқитувчи, аввало, Намруд ҳақида тушунча бериши керак. Йўқса, ўқувчилар матннинг мазмунини тўла идрок этолмайдилар, натижада моҳият кутилгандек англашилмайди.

Намруд – қадимги Мисрда ҳукмдорлик қилган фиръавнлардан бири. У бошқа фиръавнлар каби ўзини худо деб эълон қилган ва одамларни ўзига сажда қилишга буюрган. Иброҳим алайҳиссалом уни ва бошқа одамларни иймонга, Оллоҳга бўйсунишга даъват қилгани учун уни оловга ташлаб ўлдирмоқчи бўладилар. Намруд одамларга тўрт ой ўтин йиғдиради, уни ёқадилар. Пайғамбарни манжаниққа солиб, оловга отадилар. Оллоҳ амри билан ўт салқинлик ва омонлик касб этади. Олов ичида ҳатто Иброҳим алайҳиссалом атрофида гуллар очилади. Бу мўъжизадан тонг қотган Намруднинг кўнглига мусулмон бўлиш – Оллоҳни тан олиш фикри келади. Атрофидагилар билан кенгашади. Аъёнлари агар Намруд иймон келтирса, Иброҳимнинг ҳурмати ошади, бизни ҳеч ким иззат қилмай қўяди, деб ўйлаб,

¹ Qosimov B., To‘xliyev B., Yo‘ldoshev Q. Adabiyot. 10-sinf darsligi. T.: “O‘qituvchi”, 2004, 141-bet.

² To‘xliyev B., Abdurahmonova B. Adabiyot. Akademik litseylar uchun. T.: “Cho‘lpon”, 2007, 121-det.

қаршилик билдиришади: “Неча йил тангрилик қилдинг, энди қул бўласанми? Бизни ҳам қул қиласанми?” Намруд уларнинг гапига кириб, иймондан бебаҳра қолади. Сўнг аксинча иш қилиб, Иброҳимнинг топингани Тангри бўлса, мен ҳам тангриман. У тангри билан жанг қилай, деб осмонга кўтарилмоқчи бўлади. Дарсликдаги матн Намруд алайҳи лаънанинг шу мақсадда кўкка кўтарилгани тўғрисидадир. Демак, матннинг дарсликда йўқ шу қисмини ўқитувчи сўзлаб бериши лозим.

Аввало, матн мазмунини ўқувчилар қанчалик ўзлаштирганликлари текшириб кўрилиши керак. Уларга Намруднинг кўкка чиқишдан мақсади ойдинлашгач, таҳлилга ўтилади. Фиръавннинг қай тахлит осмонга кўтарилганлигига диққат қилинади: “Қора қушлар болаларин эктуладилар. Уларди эса кезин бир сандук йўндурди, икки қапуғлуқ – бири устун, бири остин. Секиз азоклиғ тўрти устун, тўрти остин. Устунги азокларинга қора қушларни боғлатди. Ўзи ёриқи, яшиқи бирла ўқ олиб бир иноғи бирла сандукқа кирди. Қушлар устун этни кўрдилар эрса ани олғали учтилар, сандукни ҳавога кўтардилар”. Ушбу тадбирдан Намруднинг уддабуронлиги, ақл-заковати кўриниб турибди. Шундан келиб чиқиб, ўқувчилар олдида шундай савол қўйиш мумкин: “Ақл ва тадбирда, қудрат ва давлатда бошқалардан устун бўлган ҳукмдорнинг Оллоҳ билан тенг бўлолмаслигини тушунишга нима ҳалақит берди?” Ўқувчиларнинг диққатини шу саволга қаратиш ва улардан жавоб олиш асносида баҳс-мунозарага тортиш керак.

Ўқитувчи шогирдларининг мулоҳазаларини тинглаши, ҳар бирига эътибор қаратиши, ҳар бир фикрга ҳурмат билан қараши шарт, гарчи жавоб у қадар асосли, мантиқли бўлмаса ҳам. Ўқувчи дарсда унинг фикрига, мулоҳазаларига эътибор қилинаётганини, бу орқали ўзига ҳурмат кўрсатилаётганини сезиши керак. Жавобларни умумлаштириб, ўқитувчи ўз қарашини билдириши мумкин: Намруд ҳар қанча ақлли, тадбиркор бўлмасин, ундаги кибр жаҳолатга бошлади. Жаҳолат эса ақл кўзини тўсиб қўйди ва шундан у ҳақиқатни кўра олмади. Демак, қадимдан то бугунги кунгача инсонларга, халқларга озор, зулм етказган кучлар – сиёсийми, диний характерда ёки бошқа, ўзларининг жаҳолати туфайли ёвузликка қўл урадилар.

Матнда шундай лавҳа бор: “Аймишлар, Намруднинг қавминда юз минг эр ўврулуб Иброҳим ялавочга кўнгуллуқ эрдилар. Намруд келиб кўк тенгрисин ўлтурдум теб қонлиғ ўқни кўргузса ул сўзни кўнига тутуб яна кофир бўлдилар”. Шу лавҳага қуйидагича савол қўйиш мақсадга мувофиқ: “Иброҳим алайҳиссаломга кўнгиллик бўлган юз минг кишининг ёлғон сўзга ишониб, куфр йўлига қайтишларини қандай изоҳлайсиз?” Таҳлилда, бизнингча, 9- синф дарслигида берилган ҳикоядаги Қобилнинг касофати сабаб гуноҳ ишларга, фасод амалларга кетиб қолган қирқ минг киши ҳолатини бу лавҳадаги юз минг киши гумроҳлигига қиёслаш мумкин. Бу ўринда ҳам жамиятдаги маълум бир кишилардаги маънавий иллат юзлаб, минглаб одамларнинг бахтсизлигига сабаб бўлиши яна бир бор таъкидланмоқда. Демак, ҳар бир инсон теварак атрофдаги иллатларга,

маънавий нуқсонларга бефарқ бўлмаслиги лозим. Йўқса, уларнинг касофати кўпчиликка асар қилади.

Кейинги таҳлилга тортиладиган лавҳа Оллоҳ таолонинг денгиз янглиғ темир совут кийган Намруд кўшинига қарши чивин лашкарини юборганлиги бўлиши керак. Бир қараганда чивин инсон олдида жуда кичик ва ожиз. Бир одам минглаб чивинларни йўқ қилиши мумкин. Лекин назарга арзимаيدиган шу хашарот дунёдаги энг қудратли кўшинни бир зумда тумтарақай қилиб юборди. Оллоҳ хоҳласа, ўзининг энг заиф махлуғини энг қудратли кўринган бошқа махлуқ устидан ғолиб қилиб қўяди. Шунинг учун киши ўзининг кучи, бойлиги, мансабига кўп бино қўймаслиги керак. Чунки инсондаги барча нарса омонатдир, яъни ўзиники эмас, Яратганга тегишлидир. У эса хоҳлаган пайтда олиб қўйиши мумкин. Адабиёт муаллими ўқувчиларига мана шу ҳақиқатни англатиб қўйиши керак.

Намруднинг қазосини ҳам шу нуқтаи назардан асослаш мумкин. Ўзини худо деб эълон қилинган кимсани ушоқ бир чивин, чивинлар ичида энг заифи, оқсоғи жазолайди. Жазо ҳам даъвога яраша бўлди: “Мавло таоло бир заиф сингар азоқли, сингар қанитлиғ, сингар кўзлук ахсоқ чибинга илҳом берди. Ул тешукдин кириб келди. Намруднинг янғоқинга қўнди. Янғоқиндин сўрди, оғзи теграсидин учар бўлуб бурнунга кирди, минисинга тегди. Минисин ею бошлади. Қирқ тун-кун еди. Каъбул Аҳбор ривоятинча, мавло таоло Намруд лаъинга тўрт юз йил мулк берди. Анда кезин бурнинга кирди яна тўрт юз йил анда турди. Ким қотинга кирса тўқ қилиб ани урдурур эрди. Анинг бирла тинмаса юмруқ била урдурур эрди. Енгсалаю бошладилар”.

Таҳлилга якун яшаш учун шундай савол-топшириқ қўйса бўлади: “Намруднинг қисматидан келиб чиқиб, золимларнинг оқибати қандай бўлишлигини мушоҳада қилинг. Тарихдан олган билимларингиз асосида яқин ва узоқ ўтмишда яшаган Намруд каби золимлар номини айта оласизми?” Бу топшириқ атрофида кичик суҳбат уюштириш мумкин бўлади. Бу орқали ўқитувчи бадий матнни ҳаётга боғлайди ҳамда фанлараро интеграцияга эришади.

9- синф дарслигидаги “Расул алайҳис-салом вафоти сўзлари” матни таҳлили ҳам ўқувчилар бадий-эстетик, маънавий, мафкуравий тарбияси учун катта аҳамият касб этади. Бу дарсга ўқитувчи алоҳида тайёрлик кўриши керак. Чунки мазкур машғулотда инсониятнинг яралишига сабаб бўлган зот, оламларга раҳмат бўлиб келган, башариятга қиёматгача намуна, ибрат ва комиллик тимсоли бўлмиш Муҳаммад алайҳиссалом сиймоси талқин қилинади. Матнни ўрганишда ундаги лавҳалар, пайғамбар (а.с) таъриф, тавсифлари, ибратли панд-насиҳатлар алоҳида ажратиб олиниб таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Аввало, пайғамбар (а.с.)нинг саҳобаларга қарата “Эй мўъминлар, ким эрсанинг маним уза ҳеч даъвоси ва хусумати борму?” дея уч бор сўровига саҳоба Укошанинг даъвоси билан боғлиқ лавҳа таҳлил қилинади. Лавҳадаги ҳар бир жумла, диалог ўқиб, шарҳланиши керак. Суҳбат, мунозара тарзида таҳлил қилинган, ундан келиб чиқадиган қўйидаги хулосалар билан ўқувчилар ибратланишлари керак:

1. Инсоннинг бошқа бир одам олдида на моддий, на маънавий ва на жисмоний ҳақи қолмаслиги керак. Ҳар қандай ҳолатда киши даъвогарнинг (агар у ҳақ бўлса), ҳақини адо этиши адолатдан бўлади.

2. Муҳаммад (а.с.) пайғамбар ҳам ҳукмдор эди. Шундай бўлса-да, даъвони қондиришдан бўйин товламади. Демак, ҳатто пайғамбар ўз уммати, ҳукмдор ўз фуқаросининг қилган даъвосидан фориғ бўлолмас экан, қолган инсонлар бир-бирларини рози қилиб яшашлари шарт. Бу тенглик рамзи эди.

3. Даъво қилингувчининг ўзи турганда (агар даъвогар рози бўлмаса) бошқаларнинг у учун омонатни адо этишлари мумкин бўлмас экан. Бу ҳукмдаги ижронинг ҳақиқат тамойилига асосланганлигидир.

Бизнингча, бу лавҳадан сўнг қуйидаги насиҳат шарҳланиши керак: “Айди: “Эй ёронларим, азиз дўстларим, ул келган Малак ул-мавт-қариндошим Азроил эрди. Ўш қариндошим Жаброилма ҳозир турур, манга сўзлаюр: умматингга салом тегургил, бўғуз учун имонни иликдин чиқармасунлар теб. Шайтонни, нафсу ҳавони изармасунлар, шак ва шарика инсунлар. Кўни имонга берк япушсунлар, ўлумни унутмасунлар. Ҳикд ва ҳасаддин ироқ турсунлар, шарият аҳкомини берк тутсунлар. Дунёга кўнгул боғламасунлар, Тенгри азза ва жала ёрлиқин оғирласунлар. Ўғил-қизқа ош, этмак отаси бўлмасунлар – дини ислом отаси бўлсунлар. Ёвуз эш қўлдошдин йиғилсунлар. Беш намозни азоқин тутсунлар. Қул, кунгни эзгу тутсунлар, дарвишларга раҳм қилсунлар. Ўтсўзларга шафқат қилсунлар, қазғулуғ мунғлуғларқа бўлушсунлар. Ўлумга ануқ турсунлар, қиёмат ишин битурсунлар тею турур”, теди”.

Парчадаги ҳар бир ибратли жумла суҳбат ва мунозара асносида изоҳланиши керак:

- “... бўғуз учун имонни иликдин чиқармасунлар”, яъни нафсга берилиб, Ҳақни, адолатни, инсонийликни унутмасинлар.

- “Шайтонни, нафсу ҳавони изармасунлар”, яъни шайтоний ўй-хаёллар, истакларнинг, ҳавасларнинг домига тушиб, тубанлашмасинлар.

- “шак ва шарика инсунлар” яъни, жамиятда одамлар орасига нифок солувчи, динда тафриқага сабаб бўлувчи турли фасод мафкуралардан йироқ бўлсинлар.

- “Кўни имонга берк япушсунлар”, яъни тоза исломий таълимотга эргашиб, иймоннинг тўғри йўлини танласинлар.

- “Ўлимни унутмасинлар”, яъни охиратни ёдда тутсинлар.

- “Ҳикд ва ҳасаддин ироқ турсунлар”, яъни гина ва ҳасаддан йироқ туриб, ўзаро кечиримлик ҳамда ҳавас билан яшашни шиор этсинлар.

- “шарият аҳкомини берк тутсунлар”, яъни дин буюрган эзгу амалларни оғишмай бажарсинлар.

- “Дунёга кўнгул боғламасунлар”, яъни нафсга берилиб, маънавиятни унутмасинлар.

- “Тенгри азза ва жалла ёрлиқин оғирласунлар”, яъни Оллоҳ таолонинг адолат, тенглик, поклик, меҳр ва ҳақиқатдан иборат бўлган чақириғига жон-дили билан киришсинлар.

• “Ўғил-қизқа ош, этмак отаси бўлмасунлар – дини ислом отаси бўлсунлар”, яъни фарзандларни фақат моддий таъминлаш билан кифояланмай, ўғил-қизларни икки дунё саодатига элтувчи илмлар билан вояга етказсинлар.

• “Ёвуз эш қўлдошдин йиғилсунлар” – маънавий тубан, жоҳил одамларга йўлдош бўлишдан қочсинлар.

• “Беш намозни азоқин тутсунлар” – Беш вақт намозни одат қилсинлар.

• “Қул, кунгни эзгу тутсунлар, дарвишларга раҳм қилсунлар. Ўгсўзларга шафқат қилсунлар, қазғулуг мунглуғларқа бўлушсунлар” – меҳрли, мурувватли, сахий, шафқатли бўлсинларки, бу уларнинг маърифатидан даракдир.

• “Ўлумга ануқ турсунлар, қиёмат ишин битурсунлар” – ўлимни унутмаган одам эзгу ишларни қўймайди, ўзидан яхши ном қолдиришга интилади.

Шу тариқа ўқитувчи ўқувчилар билан матнни таҳлиллаши керак. Агар ўқитувчи матнларни керакли қисмларга бўлишга қийналса, дарсликдаги савол ва топшириқлар билан ишланса ҳам, бу вазифани адо этган бўлади. Чунки уларда матндаги таҳлил қилиниши керак бўлган ўринларга алоҳида урғу берилган. Айниқса, 12- топшириққа алоҳида диққат қилмоқ керак: “Ушбу парча орқали покиза, инсонийлик дини бўлган Ислом мафкураси ҳақида мулоҳаза юритинг. Бу дин ниқоби остида бузғунчилик, зўравонлик фаолиятини олиб бораётган кимсаларни Исломга мансуб дейиш мумкинми? Фикрингизни матндан келиб чиқиб асосланг”. Бу топшириқни бажарар эканлар, ўқувчилар у орқали мамлакатдаги, дунёдаги ижтимоий-сиёсий воқеликка муносабат билдирадилар ва бу орқали дарс материалларининг ҳаёт билан боғлиқлиги таъминланади.

Ўқувчиларга матндаги Муҳаммад алайҳиссалом васф қилинган парчалардан бирини уйда ёд олиш вазифаси юкланади. Шунингдек дарсликдаги мавзу бўйича охирги топшириқ бўлмиш “Муҳаммад алайҳиссалом – инсон комиллигининг тимсоли” мавзусида уй иншосини ёзиш бўйича кўрсатма ва топшириқларни бериш керак.

Ўзбек тасаввуф адабиётининг йирик вакили Бобораҳим Машраб ижоди ҳам умумтаълим мактабларининг 9- ва 10-синфларида ҳамда ўрта махсус таълим ўқув юртларида биринчи босқичда кенг ўрганилади. 9-синфда “Қиссаи Машраб”дан парча ўрганилади. Ўқитувчининг тасаввуф ҳақидаги билими ҳамда у тўғрида ўқувчиларига тушунча берганлиги машғулотлар самарадорлигининг омили бўлиб хизмат қилади. 9-синф дарслигида айтилганидек, Машраб ўзбек халқи ичида асрлар ўтса-да, машҳурлиги туфайли ривоят ва афсоналарда яшаб келаётган покиза эътиқод тимсоли ва ҳақиқат куйчисидир. Одамлар ўзларига ва келгуси авлодга яшаш тарзи, қилмишлари ибрат, айтмиш ва ёзмиш сўзлари ҳақиқат бўлган зотлар тўғрисида ҳам ҳурмат, ҳам ҳикмат маъносида оғзаки ижод намуналарини тўқиб оладилар. Машраб ҳақида ҳам жуда кўп оғзаки ижод намуналари яратилган. Шунинг учун илк дарсни ўқувчилардан Машраб тўғрисида

эшитган ривоят, ҳикояни ёки латифа сўзлаб беришни сўраш билан бошлаш мумкин. Ўқитувчининг ўзида ҳам шоир тўғрисида биронта ғоят ибратли ривоят тайёр бўлиши керак. Бу авлиё зот шахсиятини англаш учун Навоий “Хамса”сини ўрганиш давомида олган билимлари, тушунчаларига суянишни маъқул дидактик тадбирдир.

Ўқитувчи шоир ҳақидаги ривоятлар асосида суҳбат қураётган экан, эшитилган ривоят ёки ҳикояда Машраб қандай шахс ва ким сифатида тасвирланганлигини шарҳлаши лозим. Бир ривоятда у илоҳий сирлардан воқиф авлиё зот, бошқа бир ҳикояда покиза эътиқод ва ҳақиқат ҳимоячиси, латифаларда золимларни аёвсиз фош этадиган, аҳмоқлар, йўлдан адашганлар устидан куладиган халқ қаҳрамони сифатида гавдаланади. Шу тахлит суҳбатдан сўнг дарсликдаги ва ўқитувчининг ўзида бўлган бошқа маълумотлар асосида Машрабнинг умрбаёни ўрганилади.

Халқимизда ўғил болага ҳам, қиз болага ҳам Машраб исми берилиши урф бўлган. Лекин бу исм шунчаки ҳавас қилиб қўйилмайди. Она қорнида овоз чиқарган ҳомила дунёга келгач, унга Машраб берилади. Буни кўпчилик эшитган ва билади. Лекин нима учун деган саволга ҳамма ҳам жавоб айтолмайди. Бу Машраб ҳаётига, тўғрироғи, унинг дунёга келиши билан боғлиқ ҳодисага алоқадордир. Дарсликларда шунга ишора қилувчи савол ҳам бор. Бу воқеа “Шоҳ Машраб қиссаси”да баён этилган.

“Қисаси Машраб”ни ўрганишга ўзига хос ёндашув керак. Асарда шоир ҳаёти билан боғлиқ ривоятлар ва лирик ижодидан намуналар қоришиқ берилади. Шоир ғазаллари ўрганилган охириги дарсда уйга вазифа қилиб қисса матни билан танишиб келиш топшириғи ҳам берилади. Асардан берилган парчани уч қисм қилиб ўрганиш маъқул. Биринчи қисм ийдгоҳда Машрабнинг сувга чўкиб асарсиз кетиш лавҳасидан Мулло Бозор охунд ҳузуридаги диалоглардан кейин шахрини тарк этгунча бўлган жойгача, иккинчи қисм шоирнинг жунунлари зиёда бўлиб, Офок Хўжа даргоҳига отланиш лавҳасидан Кошғарга етиб боргунча бўлган кечмишларини ўз ичига олади. Охириги қисм Офок Хўжа даргоҳидаги суҳбат ва ҳолатлардан иборат.

Қиссани мутолаа қилган ҳар қандай ўқувчида Машраб нима учун сувга чўмиб, анча вақт асарсиз кетди? Ҳаётда шундай бўлиши мумкинми ёки бу қиссадаги афсонавий бир муболағами? Онасининг фарёдини эшитиб сувдан чиққан Машрабнинг кетидан одамлар нима учун сайҳа тортиб эргашдилар? Пири ҳузурида шоирнинг ўзига нисбатан айтган тухмат гапларининг маъносини қандоқ тушуниш керак қабилидаги саволлар пайдо бўлиши табиий.

Навоий “Хамса”сидаги ишқ дostonлари тасаввуф нуқтаи назаридан тўғри ўқитилган бўлса, мазкур қиссадаги ушбу ҳолатларни тушунтириш енгил кечади. Навоий “Хамса”си қаҳрамонлари Фарҳод ва Қайс туғилишларидан ишқ дардига мубтало бўлиб дунёга келган эдилар. Худди шу ҳолат Бобораҳим шахсиятида ҳаётда юз беради. “Қиссаи Машраб” асарида ёзилишича, у болалигидан мажнун табиат, сўфий сийрат, одамови ва хомуш қиёфада юради. Унинг ғайритабиий одатлари, гап-сўзлари, юрган йўлида айтадиган байт-у ғазаллари ота-онаси ва халойиқни ҳайрон

қолдиради. Онаси не орзу-ҳаваслар билан унга янги либослар кийгизса, Машраб дуч келган ожиз-бечораларга кийимларини ечиб бериб, ўзи яланғоч юрарди (худди Фарҳоднинг “Бўлиб эл андуҳидин кўнгли ғамнок, Яқо чокни кўриб, кўксин қилиб чок” қилганидек). Ота-онаси изтироб билан бунинг сабабини сўраганларида, у “Яратганнинг ҳузуридан қандай келган бўлсам, шундай юравераман” қабилида жавоб беради. Ўспиринлигида қаерда гўристон бўлса, зиёрат қилиб, одамларнинг суякларини кўриб: “Эй одамзод, охир ўлиб бошингга тушадургон ишбу”, деб йиғлаб юрарди (Фарҳод ва Қайснинг ғамгинликларини эсланг). Ўғилларидаги бундай илоҳий ишқ сирларини тушунмаган ота-она хавотир ва ташвишга тушадилар (Қайснинг ота-онаси кўрган тадбирларни ёдга олинг). Машрабни шу ҳудудда катта уламо, ҳақ йўлига бошловчи тариқат раҳнамоси саналган мулло Бозор охундга учраштирадилар. Машраб ундан зўр ихлос билан таълим олади, тарбия кўради. Лекин юрагидаги ишқ ҳарорати, шиддати туфайли у ўз маконига сиғмай қолади, кўнглидаги илоҳий интилишлар, истаклар туғёнини қондиришга қодир янада улуғ бир устоз тарбиясига эҳтиёж сезади. Кетай деса у учун азиз бўлган икки зот: онаси ва устози Бозор охунд юзларидан ўтолмайди, рухсат сўрашга тили бормайди, ботина олмайди. Шунда барча тасаввуф аҳли қаби ҳолатини рамз тили билан уларга баён қилиш йўлини тутди. Ийдгоҳда одамлар олдида ўзини кўлга ташлаб анча вақт сув остида туриш билан кўнглидаги ишқ оловини кўл ва дарёлар ҳам ўчирилмаслиги, нафақат ўчириш, ҳатто пасайтира олмаслигини билдиради. Сувдан чиқиб, фарёд солиб турган онасига “Эй меҳрибоним аном, вой ғамгусорим аном, менингдек ноқобил фарзанддин ризо бўлунг, Худойи таоло мани шу кўйга солибдур”,- дея ҳам ижозат, ҳам узр сўрайди.

Кўз ўнглирида юз берган бу воқеадан одамларнинг кўзи очилади: шу кунгача устидан кулган, девона деб масхаралаган, орқасидан ғийбат қилганлари Машраб Аллоҳнинг дўсти – авлиё бир зот экан! Ўз айби, хато ва гуноҳларини англаб, шундоқ ёнгиналаридаги валийни танимаганларидан надомат чекиб, сайҳа тортишиб, унинг орқасидан эргашидилар.

Энди бировнинг хотини билан ошиқ-маъшуклик қилгани ҳақидаги ёлғонига келсак, бу ерда ҳам рамз бор. Буни англаш учун тасаввуфдаги каромат тушунчасини билиш керак. Каромат авлиё зотлар томонидан содир бўладиган, оддий одамлар ақли бовар қилиши қийин бўлган одатдан ташқари фавқулодда ҳолатлар, воқеалардир. Масалан, дарё, денгиз устида ерда юргандек юриш, кўрмаган нарсаларни ғойибдан билиш, бир неча кунлик, ойлик йўлни бир неча дақиқада босиб ўтиш, бировларнинг кўнглидан ўтган пинҳона фикр, ўйларни худди эшитгандек англаш ва ҳоказо. Бундай ҳолат ва воқеалар пайғамбарлардан содир бўлса, мўъжиза дейилади. Пайғамбарлар ўзларининг ҳақиқатан ҳам Аллоҳ элчилар эканликларини исбот қилиш учун талаб этилганда мўъжиза кўрсатганлар. Кароматлар эса аксар ҳолларда валий зотлар ихтиёридан ташқари тарзда, баъзан жуда зарур, иложсиз қолган ҳоллардагина зоҳир қилинган. Тариқат аҳли авлиёларнинг ҳеч сабабсиз, ўзича халқ олдида очиқ каромат кўрсатишларини катта айб, одобсизлик санаганлар. Зоҳиран олиб қараганда Машраб ҳам бу ўринда арзирли сабабсиз

ўзича каромат кўрсатди. Буни унинг ўзи гўё бировнинг хотини билан ўйнашиш даражасидаги иш сифатида баҳолайди. Каромати зоҳир бўлиб қолган жойда авлиёнинг туриши ножоиздир. Чунки у одамлар орасида овозага, шухратга ботади. Нақшбандийлик тариқига кўра эса “шухратда офат”¹ бор. Машрабнинг ҳам энди кетиши муқаррар. Муллар Бозор охунд “Сизлар беадаблик қилибсизлар, Машраб бу вилоятни фиску фужурини кўторур эрди, энди Машрабни кўрмоқ йўқтур” дейиш билан ишорани тушунган ҳолда шогирдига кетишга ижозат берганини билдиради. Шундан кейингина Машраб “Эй Охуним, сизга бу вилоят қутлуғ бўлсун, бизга йўл қутлуғ бўлсун!” деб йўлган равона бўлади. Зоҳирий бир беадаблик орқали икки кишидан одоб билан рухсат олинди. Ана шу беадабликнинг ўзи аслида (ботинга кўра) одоб эканлиги ойдинлашди.

Кейинги икки қисмда бу каби мураккаб, тушунилиши қийин ўринлар йўқ. Тасаввуф таълимоти тўғрисида тушунчага эга ўқитувчи қиссанинг давомини тушунтира олади. Шеърый парчаларни ҳам лавҳаларнинг мазмунига мувофиқ шарҳланишига диққат қаратишни унутмаслик керак.

Дунё адабиёти ва фанининг шоҳ асарларидан бири бўлмиш “Бобурнома” жорий дастурга кўра 9-синфда ўқитилади. Бу асарнинг жаҳоний эътирофи, шухрати, бадий ва илмий салоҳияти шу қадар баландки, ҳатто шўролар даврида ҳам уни адабий таълимдан четлатмаганлар. Яратилган методик қўлланмаларда ўша давр савияси ва имкониятлари доирасида тавсиялар берилганлиги кузатилади. Шуниси диққатга сазоворки, бир неча ўн йиллар давомидаги тажрибалар натижаси ўлароқ “Бобурнома”даги қайси парчалар қай синфларда қандай ўрганилиши белгилаб олинди. Буни адабиёт ўқитишдаги ўзига хос ютуқ дейиш мумкин.

Тўққизинчи синф дарслигида “Бобурнома”дан олинган парчани ўргатиш ва мемуар асар тўғрисида маълумот бериш учун икки соат сарфлаш самарали бўлади. Агар биографик маълумотларни ўрганишни ўқувчиларга мустақил иш қилиб берилса, бир соат ютиш ҳисобига уч соат давомида ўрганиш мумкин. Биринчи соатда бу асарнинг яратилиши тарихи, йўналиши, ўзига хос хусусиятлари ҳақида дарсликда бўлмаган маълумотларни бериш маъқул. Шунингдек, асардан олинган “Андижон тасвири” парчаси ўқилади. Унда Фарғонанинг пойтахти Андижон, унинг ўрни, табиати, одамлари жуда нафис тасвирланган. Муаллиф бу ҳақда ёзар экан, масалага фақат тарихий, жўғрофий назар билан қарамайди. Андижон табиатига хос жиҳатларни бир четдан санаш йўлидан бормай, қасабага хос алоҳида қирраларга тўхталади.

Бобурнинг баён услубини тушунтиришда ўқитувчидан эҳтиёткорлик талаб қилинади. “Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур. Ғарбий тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғий кела олмас” жумлаларида муаллиф услубининг ўзига хослиги намоён бўлади. Бу ерда Фарғонанинг Самарқанд ва Хўжанд томони текислик, қишда ҳам ҳаракатланишга қулайлигига ишора қилинган. Эътибор тортилиши лозим

¹ Баҳоуддин балоғардон. -Т.: “Ёзувчи”, 1993. 77-бет.

бўлган жиҳат шуки, Бобур қайси ҳудуд, вилоят ва шаҳар тўғрисида фикр юритса, уни четдан эмас, айти пайтда худди унинг ўрамида, унинг ичида турган каби таърифлайди. Ўқитувчи бу ўринда “Бобурнома”дан қуйидаги мисолни ўқиб (парча дарсликда берилмаган), тарбияланувчилар диққатини тортиши ўринли бўлади: Кандибодом (ҳозирги Конибодом)ни тасвирлаб туриб, “Ҳамиша бу даштта ел бордур. Марғинонғаким, шарқидур, ҳамиша мундин ел борур” дейди. Бобур “ҳамиша у ердин” эмас, гўё Конибодомда тургандек, “мундин” (бу ердан) деб ёзади. Холбуки, муаллиф бу сатрларни ёзаётганда ватандан анча узоқларда эди.

Бу маълумотлар берилгач, дарсликдан таҳлил қилинаётган жумлаларга қайтилади. Маълумки, киши бирор ерда турса, у ерга яқинлашаётганларга нисбатан “келмоқ” (келди, келяпти) феълини қўллайди. Шу боис зикр этилган парчада муаллиф (уни қаерда битган бўлса ҳам) гўё Фарғонада турган каби “ёғий кела олмас” дейди. Асар мутолаасида шу жиҳат доимо ўқувчи ёдида туриши лозимлиги уқтирилади.

“Қовун маҳали полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас” жумласи орқали берилган хабарни ўқувчиларга алоҳида урғу билан тушунтирмоқ керак. Унда адиб шу яқин йилларгача давом этиб келган удум – деҳқонларнинг ҳосил чўғи қандайлигидан қатъи назар қовунни худди бозордаги каби полизда доналаб сотиш айб саналишини назарда тутган эди. Полиз бошида ё ушур берилган ёки худо йўлида эҳсон қилинган ёхуд ўзбекона жўмардлик билан келган одам қовун сўйилиб, меҳмон қилинган, сийланган. Миллий маънавиятимизга дахлдор бўлган мазкур танти удум кенгроқ изоҳланиши маъқул. Шунингдек, “Андижоннинг ношпотисидан яхшироқ ношпоти бўлмас” гапидаги “ношпоти”ни (ҳозирда нашвати) нок сўзининг маънодоши деб эмас, балки нокнинг Андижонда яхши бўладиган тури эканлигидан ўқувчилар хабардор қилиниши керак.

“Элининг лафзи қалам била росттур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирӣда нашъу намо топибтур, бу тил биладур” жумлалари бугунги кун кишисига лексик ҳамда синтактик жиҳатдан бир қадар “бегона” бўлганлиги туфайли уларни тушунишда ўқувчилар бир оз қийналишлари тажрибаларда кузатилмоқда. Ўқувчилар бугунги лексик маъноларидан келиб чиқиб, “қалам”ни ёзув куроли, “рост”ни тўғри, чин, ёлғон бўлмаган маъноларида қабул қиладилар ва бундан маъно англашилмайди. Муаллим бу ерда “қалам” – адабий тил, “рост” – мувофик деган маъноларда қўлланганлигини уқтириши керак. Шунда ўсмирлар жумладан элининг лафзи (сўзлашув нутқи) адабий тилга мувофиқ, яъни бу ерда одамлар адабий тилда гаплашадилар маъносини тўғри англаб етадилар.

Кузатишлардан маълум бўлдики, шу жумлалар охиридаги “биладур” сўзини ўқувчилар аксар ҳолларда “билмоқ” феъли деб ўйлайдилар ва “бу тилни билади” деб тушунадилар. Натижада маъно чиқаролмай қийналадилар. Муаллим албатта бу сўз “билан” кўмакчисининг архаик шакли эканлигига изоҳ бериши лозим. Шунда луғат ёрдамида ўқувчилар қуйидаги жумлаларни “қайта тиклайдилар”: “Элининг сўзлашув тили адабий тил билан мувофиқдир. Қайсики, Ҳиротда шуҳрат топган Мир Алишер Навоийнинг

асарлари шу тилда битилгандир”. Ўқитувчи болалардан ушбу жумлаларни ҳозирги адабий тилнинг сўзлашув услубида қандай бўлиши кераклигини сўраши лозим. Албатта, улар мазкур жумлаларни ҳозирда “Андижонликлар адабий тилда сўзлашади. Бунинг далили шуки, Мир Алишер Навоийнинг Ҳиротда ёзилиб шуҳрат топган асарлари бу тил (шева)да яратилгандир” тарзида бўлиши мумкинлигини осон фаҳмлайдилар.

Асардаги “Элининг орасида ҳусн хайли бордур. Юсуф Ҳожаким муסיқасида машҳурдур, Андижонийдур” жумлалари изоҳи ҳам мураккабдир. Биринчи гапдаги “ҳусн хайли” бирикмаси “Бобурнома”нинг қатор нашрларида “ҳусн хейли” тарзида берилган. Ҳозирги дарсликда “ҳусн хайли” шаклида тўғри берилди. Луғатларда “ҳусн” гўзаллик, чирой, “хейли” анча, жуда деб изоҳланган. Шунинг учун бирикмадан “гўзаллик анча бор”, яъни чиройли одамлар кўп деган маъно англашилгандай туюлади. Лекин Бобурнинг Андижонда чиройли одамлар кўп деб ёзиши мумкин эмаслигини ҳар бир ўзбек кишиси билади, ҳис қилади. Негаки, гўзаллик туфайли аёлларгина мақталган. Бобур яшаган даврда эса аёлларнинг нафақат юзи, овози ҳам сатри аврат қилинар эди. Қолаверса, ҳамиятли бир эркак ўз хонадонидаги аёлларнинг гўзаллиги тўғрисида гапириб юрмаганидек, Бобур ҳам ўз юрти аёлларининг ҳусни жамолини бозорга солиши мумкин эмасди. Эркаклар чиройи ҳеч маҳал мақталадиган фазилат бўлмаган. Шунинг учун ҳеч бир асарда фалон жой эрлари чиройли деган таърифга дуч келмаймиз. Хўш, унда муаллиф бу ибора билан нима демоқчи?

1960 йилги нашрда Порсо Шамсиев домла бу иборани “ҳусн хили бор” деб ўқиган экан. Унда умуман маъно чиқариш қийин бўлиб қолади. Араб ёзувида “хили”, “хейли”, “хайли” сўзларининг бир хил ёзилишидан келиб чиқсак, мазкур бирикма аслида “ҳусн хайли” шаклида ўқилиши лозимлиги ойдинлашади. Ҳусн “гўзаллик” маъносини беради, гўзаллик эса санъат сўзининг маънодоши. Хайл “аҳл” маъносида келади. Шундан келиб чиқиб, “ҳусн хайли”ни санъат аҳли деб қабул қилиш мумкин. Машҳур муסיқашунос Юсуф Ҳожа ҳақидаги фикр ҳам бунга мос келади.

“Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур” жумлалари устида ҳам бироз ўйлашга тўғри келади. Луғатларда, жумладан, “Навоий асарлари луғати”да “уфунат” “сассиқлик, бадбўйлик” маъносини бериши кўрсатилган. Кузатишларимиздан маълум бўлдики, “уфунат” намлик, рутубат маъноларини англатар экан¹. Шунинг учун адабиёт муаллими мазкур жумлаларни тушунтирганда, Андижон сернам бўлгани учун куз фаслида эл орасида безгак кўп бўлишини тўғри талқин этмоғи керак.

“Бобурнома”ни ўргатишга ажратилган вақтнинг иккинчи соатида шартли равишда “Самарқанд тасвири” деб номланган парча ўқилади, изоҳланади, таҳлил этилади. Бу асарни шунчаки ўқиб кетиш билан дидактик мақсадга эришиб бўлмайди. Бобурнинг насрий ифода йўсини замиридаги

¹ Қодиров В. “Ҳусни хайли бор”. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2008 йил, 14 март сони.

бадий маъно кашф этилгандагина ўқувчилар бу асарга қизиқиб қолишлари мумкин.

Ўқитувчи Самарқанд шахрининг латифлиги ва “балдаи маҳфуз” – Аллоҳ томонидан сақланган, муҳофаза қилинган шаҳар эканлиги сингари сифатлардан ўқувчиларга маълумот берибгина қолмай, бу ҳолнинг сабаблари нималиги “Бобурнома”да қандай кўрсатилганлиги биргаликда изоҳланса, болалар дарсга кучлироқ жалб этилади. Муаллиф асарда Самарқанднинг Аллоҳ томонидан асралиши сабабини очик ёзмайди. Балки шаҳар аҳли исломни қабул қилган вақтдан уларнинг пок мазҳаб эгаси эканлиги ҳамда “Ҳазрати рисолат замонидин бери ул микдор аиммаи исломким Мовароуннаҳрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эрмаским, пайдо бўлмиш бўлғай” деган маълумотни келтиради. Ўқувчилар бир-бирига алоқасиздай туюлувчи икки ҳолат тасвири нима учун ёнма-ён келаётгани хусусида ўйлашга тутинсалар, Бобур айтмасдан ишора қилган сабабни топиб оладилар. Саҳобалардан тортиб қанча авлиёларнинг руҳлари Самарқанднинг сақлаб қолинаётгани сабаби экани англашилади.

Ўқувчилар Самарқанд ва Темурбек муносабатлари тасвирига алоҳида эътибор билан ёндашиш лозим. Акс ҳолда Амир Темур туфайли Самарқанд шуҳрат топдими ёки Самарқанд ҳукмдори бўлгани учун соҳибқирон машҳур бўлдими деган саволга тўғри жавоб беролмай қолишлари мумкин.

Жаҳон миқёсида эътирофга сазозор бу асардаги бобуруна услуб ўқитувчининг диққат марказида бўлиши лозим. Бобурнинг тасвир йўсинига хос хусусиятлардан бири шундан иборатки, у қайси бир нарса ҳақида ёзар экан, ҳукм чиқармайди, балки ўша нарсанинг шундай бир жиҳатини тасвирлайдики, натижада ўқувчи у тўғрисида асосли тўхтамга келади. Муаллиф Самарқандни ўраб турган кўрғоннинг катталигини таърифлаб ўтирмайди-да: “...буюрдимким, қадам урдилар, ўн минг олти юз қадам чиқди” дейиши билан мазкур кўрғон ҳақида маълум тўхтамга келиш имконини ўз ўқувчисига қолдиради. Бу билан тасвирнинг холислик даражасини оширади. Ўқитувчи Бобур учун Самарқанд ҳамиша қўл етмас орзу бўлганини, бу шаҳарни неча бор қўлга киритиб, неча бор топширгани, ниҳоят унинг юртдан чиқиб кетишига ҳам бундаги мағлубияти сабаб бўлган эса-да, муаллиф шаҳарнинг эли ҳақида эҳтиром билан ёзганига диққат қаратиши керак.

Бобур ўз насрий тасвир услубига мувофиқ йўсинда Самарқандни тасвирлаш асносида ҳам бу ерда бошқа жойлардан яхшироқ ривожланган бирор ҳунар ёки мева ҳақида алоҳида тўхталади. Чунончи Самарқанд олмаси ва узумининг бекиёслигини, бозорларининг ўзига хослигини, новвойлик ва ошпазлик ривож топганлигини ўринли қайд этади. Унинг “Оламда яхши қоғоз Самарқанддан чиқар. Жувози қоғозлар суйи тамом Кониғилдин келадур”, - дея берган маълумоти самарқандликлар ҳанузга қадар сақлаб келаётган қадриятларнинг илдизлари нечоғлик қадимий эканлигини кўрсатади. Бобур ўта синчков олим сифатида Самарқандга хос айрим жиҳатларни бошқа шаҳарларники билан солиштириш усулидан ҳам фойдаланади. Жумладан, Самарқанд қишининг қаттиқлигини таъкидлар

экан, қори Кобул шахридагидай қалин бўлмаслигини, ёзда ҳаво яхши бўлишини айтар экан, Кобул баҳавороқ эканини таъкидлайди.

Самарқандда саккиз боғ борлиги ва ҳар бир боғнинг ўрни ҳақидаги маълумотлар, шаҳар атрофидаги ўланг – ўтлоқлар тасвири, Амир Темур, Мирзо Улуғбеклар томонидан қурдирилган олий иморатларга хос хусусиятлар тўғрисидаги битиклар фақат илмий қимматга эмас, балки муайян бадий салмоққа эгаллиги ўқувчилар назаридан четда қолмаслиги керак. Баъзан “Бобурнома” юзасидан олиб борилаётган машғулотлар тўлиқ жўғрофий қиёфа касб этадиким, бундан сақланиш керак. Чунки адабиёт дарслари учун “Бобурнома”да акс этган жойлар харитасини чизгандан кўра муаллиф ёки бирор тарихий шахснинг табиатини акс эттирадиган, сезимларини ифодалайдиган жиҳатларни пайқаш ва изоҳлаш муҳимроқ. Баъзи ўқитувчилар фанлараро интеграция дейилганда икки ва ундан ортиқ фанларни бир дарсда ўқитилиши деб тушунадилар. Аслида аксар ҳолларда бу ўқитувчининг ўз фанини ўқитишда, ўз дидактик мақсадини амалга оширишда бошқа фанлар имкониятлари, маълумотлари, илмий хулосаларидан фойдаланишдан ўзга нарса эмас. Шунинг учун асарни ўқита туриб жўғрофия, тарих, ботаника, биология фанларига доир маълумотларни бериш эмас, аксинча, улардан ўзлаштирилган маълумотлар “Бобурнома”ни чуқурроқ тушунишига хизмат қилишига эътибор қаратиш керак. “Бобурнома” асаридан олинган парчалар асосида мемуар – ёдном асарларга хос хусусиятлар, уларнинг бадий ва илмий асарларга ўхшаш ҳамда фарқли томонлари тўғрисида назарий маълумот берилади. Унда туркий мемуар адабиётга Бобур асос солгани, унинг дунё ёдном адабиёти тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳақида тўхтанилади. Мемуар асар илмий-тарихий асарлардан унда тасвирланган воқеаларга муаллифнинг ўзи бевосита иштирок этган ёки гувоҳи бўлган кечмишлари акс эттирилгани билан фарқланади. Муаллиф шахсияти қанчалик баланд бўлса, унинг битганлари бошқаларни шунчалик ўзига ром этади. Ўқитувчи “Бобурнома”ни шу жиҳатдан текширишни ўқувчиларга топширса, улар олдида муаммоли вазият қўйган бўлади ва дарснинг самарадорлиги ошади.

Адабиёт ўқитувчиси “Бобурнома”га асосан бадий ёдгорлик сифатида ёндашиши, унинг эстетик қимматга эга жиҳатларига эътибор қаратиши лозим. Битирувчи синф ўқувчилари бадий ва илмий асарлар орасидаги фарқни тушунадилар. Уларда бадий образ ва образли ифода борасида муайян тушунчалар шаклланган, шунинг учун “Бобурнома”ни ўрганиш жараёнида ундаги бадий жиҳатларни топа биладилар.

Дастур бўйича 6-синфда “Ҳикмат” сарлавҳаси билан Навоийнинг насрий асарларидан бири бўлмиш “Маҳбуб ул-қулуб”дан қатралар – пандлар ўрганилиши назарда тутилган. Шунинг учун, аввало, дарсликда асар ҳақида берилган тушунча қўшимча маълумотлар билан кенгайтирилиб, ўқувчиларга сингдирилади. Ҳикматларни ўқитиш қуйидаги тартибда олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

1. Ҳикматларнинг мавзуси таҳлил қилинади. Одатда мавзу дарсликда сарлавҳада берилган бўлади. Масалан, “Ҳилм тўғрисида”, “Саховат ва

ҳиммат бобида”, “Сафар манофии зикрида” ва ҳоказо. Ҳикматлар шу мавзуда экан деб қўявермасдан, матнни ўрганишдан олдин ўқувчиларнинг у ҳақда айна пайтдаги тасаввурлари, тушунчалари муҳокама тарзида ўрганилади. Бу босқич болаларни мавзу ўзлаштиришга руҳан тайёрлайди, дарсни жонли ўтишига замин ҳозирлайди.

2. Ҳикматларнинг халқ мақоллари билан қиёсини бериш. Ўқувчиларнинг 5-синфда олган билим ва тушунчалари асосида мақоллар ва ҳикматлар ўзаро солиштирилади. Аввало, уларнинг ўхшаш томонлари аниқланади. Бунинг учун битта ёки иккитадан мисол олинади.

Мақол: Иззат тиласанг, кўп дема, сихат тиласанг, кўп ема.

Навоийдан: Ҳилм ахлоқи одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матосидир.

Ўқитувчининг йўналтирувчи саволлари асосида болалар уларнинг икки ўхшаш жиҳатини аниқлайдилар: биринчиси, улуғ аجدодларимизнинг узоқ йиллар давомида кўрган-кечирганлари, тажрибалари асосида келган хулоса сўзларидир. Иккинчиси, улар ибратли ҳукм шаклида берилган. Кейин уларнинг фарқли томонлари текширилади. Ўқувчилар ўқитувчининг савол ва топшириқларига жавоб бера туриб, буни ҳам осон уддалайдилар. Фарқ ҳам икки жиҳатга кўрадир: биринчиси, мақолларининг аниқ бир муаллифи бўлмайди, унинг ижодкори халқдир, ҳикматларнинг эса муаллифи аниқ – ҳазрат Навоийдир; иккинчиси, мақол содда ёки кўшма гап шаклидаги ифодаси қисқа ва лўнда бир жумладан иборат бўлса, ҳикматларда таъриф қилинаётган фазилат ёки ахлоқий тушунча бир нечта гап, баъзан катта бир матндан иборат бўлиши мумкин.

3. Ҳикматлар композициясини ўрганилади. Ҳикматларда бирор ахлоқий сифат, ижтимоий тушунча изоҳланар экан, унинг қурилиши ҳам ўзига хосдир. Буни “Ҳилм зикрида” мисолида кўриб ўтайлик. Аввал мавзуга олинган тушунчанинг бадиий таърифи берилади: *Ҳилм инсон вужудининг хушманзара бозидир ва одамийлик оламининг жавоҳирига бой тоғидир. Юмшоқ кўнгиллик ҳодисалар тўла денгиздаги кишилик кемасидаги лангари деса бўлади ва инсоният қадрини ўлчайдиган тарозининг тошига тенглаштирса ҳам бўлади.*

Кейин унинг одамларга тушунарли ва кундалик турмуш тарзига яқин нарсаларга ўхшаши келтирилади: *Ҳилм ахлоқи одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матосидир. У ёмон нафсни дайди шамол учиришидан асрагувчи ва иккиюзлама мунофиқларнинг беҳуда ҳаракатларидан ҳимоя қилувчи.*

Навбатда инсон ҳаётидаги аҳамияти изоҳланади: *Ҳилм натижасида одам халойиқнинг иззат ҳурматига сазавор бўлади; ҳилм туфайли катталардан кичикларга илтифот ва марҳамат ятишади.*

Кейинги сатрбошидан бу ижобий хислат ёки тушунчага тескари ҳолатлар талқинини бериш билан унинг фазилати бўрттирилади: *Катта кишилар ёшларни масхара ва кулги қилса, улар қошида ўзи шунча обрўсиз ва бачкана туюлади; ёшлар ҳам катталарга нисбатан ҳазил ва енгилтаклик қилса, унинг қошида уятсиз ва эътиборсиз бўлади.*

Охирида жамият аъзоларининг бу фазилат ва иллатга кўра мансублиги ёки одамларнинг муносабати таҳлил этилади: *Бу давр боғининг хас-хашак сингари одамлари шамолдек бетайин, енгилтаклик кишилари олдида ҳилм аҳли гўё оғир табиатли ва ёмон феъли, деб камситилади. Уларнинг ўзлари эса, қуюндек тупроқни ҳавога тўзитадилар ва енгил табиатлилари билан бошларини гўё кўкка етказадилар. Тоғ жуссасини оёқ ости қилмоқ одатлари; дала-даштлардаги зарраларни ҳавога совурмоқ – буларнинг салобатлари. Бундай одамлар елдек ҳар эшикдан киришга оз қилмайди. Ўтдек оташдонни қиздиришдан ўзга ишни билмайди. Ел - гарчи лоланинг тожсини учиради, аммо тоғ қоялари камарига қандай таъсир қила олади? Ўт тоғ этагидаги хас-хашакларни куйдириши мумкин, лекин қуёш учқунига қандай тенглаша олади?..*

4. Матн бадийяти таҳлил қилинади. Матнлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳикматларнинг асосий тасвир воситалари ташбиҳ ва тазоддир. Масалан, биринчи хатбошида ҳилм инсон вужудининг хушманзара боғига, одамийлик оламининг жавоҳирга бой тоғига ўхшатиш. Бу каби ташбиҳлар кейинги жумла ва хатбошиларда изчил давом этганини кўрамыз. Тазод кўпинча бир жумла доирасида эмас, балки хатбошилараро мазмун муносабатида намоён бўлади. Учинчи сатрбошида ҳилм келтирадиган маънавий манфаат таъкидланса, тўртинчисида унга зид бўлган кибр ва енгилтаклик оқибати ҳақида сўз кетади. Баъзан эса бир жумла ичида параллел равишда қарама-қарши ҳолат ва тушунчалар ташбиҳ асосида кўрсатилади: *Ел агар кўкка етса ҳам, барибир енгил ва қадрсиз; тоғ агар тупроққа ботса ҳам салобатлидир.*

Сажъ ҳам айрим матнларда бадийликни таъминловчи, фикр ифодасига зийнат берувчи восита сифатида қатнашади: *Ҳилм ахлоқи одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матосидир. У ёмон нафсни дайди шамол учуришидан асрагувчи ва иккиюзлама мунофиқларнинг беҳуда ҳаракатларидан ҳимоя қилувчи.*

5. Ўзаро таассуротлар алмашинуви. Мавзу юқоридаги каби тарзда тўла таҳлил қилинганч, ўқувчиларнинг тушунганлари, олган таассуротлари асосида кичик суҳбат ўтказилади. Буни ҳикоя ва масалларни ўрганишда бўлганидек, ўзлаштирилганлар асосида ҳаётий умумлашмалар чиқариш босқичи дейиш мумкин.

3.5. Лиро-эпик асарларни таҳлиллаш методикаси

Мумтоз адибларнинг лиро-эпик асарларидан намуналар ўрта мактабда барча (V-IX) синфларда ўқитилади. Бу турдаги кўркем битиклар ўқувчиларнинг ҳаётни эпик кўламда идрок этиш, одам, олам ва Яратган олдидаги бурч, масъулиятни англаш, ҳар бир ҳодиса, тасвир, нарсa замиридаги ботиний ҳақиқатларни ҳис этиш қобилиятини шакллантиради, ривожлантиради. Маълумки, Шарқ мумтоз адабиётида рамзийлик тасвирнинг етакчи усули саналади. Шунинг учун ҳаёт воқеликлари эпик кўламда ҳиссий муносабат тарзида тасвирланган асарларни ўқитишда сюжет воқеаларининг зоҳирий мазмунини баён этиш билангина чекланиб қолмай, улар воситасида талқин этилган, рамз тили билан баён қилинган моҳият шарҳланиши лозим. “Бадий сўз ўзининг арши аълосидан ерга туширилиб, турмуш муаммоларини ҳал этишга хизмат қилдирила бошла”¹нган XIX асрдан шеърят ва насрда бўлгани каби лиро-эпик турда ҳам реалистик тасвир ва ифодалар етакчи мавқе тутган асарларга эса ўзига хос ёндашув талаб этилади.

Мактаб адабий таълимида Юсуф Хос Ҳожиб достони, Навоий “Ҳамса”си, Муқимий “Саёҳатнома”си ва “Танобчилар” ҳажвияси ўқитилиб келинмоқда.

5-синфда Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”дан ижтимоий тоифалар таърифи берилган олти парча ўрганилиши назарда тутилган. Улар алоҳида-алоҳида ўрганилса, ўз ҳолича олтита мустақил шеърга ўхшаб қолади ва лиро-эпик асарларни ўрганишдан кўзланган мақсад юзага чиқмай қолиши табиий. Хўш, бу каби парчаларни қандай ўқитиш мақсадга мувофиқ?

Мустақилликдан кейин яратилган дарсликларда лиро-эпик асарларни ўқитиш юзасидан яхши бир тажриба қўллаб кўрилди ва амалиётда кутилган натижаларни берди. Унга кўра асардан олинган парчалар келтирилар экан, асар сюжети ҳақида тўлиқроқ тасаввур уйғотиш учун аввал насрий бошланма ва турли ўринлардан олинган қисмларини ўзаро боғлаш мақсадида насрий изоҳлар бериб борилади. Бу аввал Б.Қосимов ва бошқаларнинг 10-синф дарслигида² синов тариқасида қўлланган эди. Кейинчалик биз яратган 7-ва 9-синф дарсликларида³ давом эттирилди ва ривожлантирилди. Айни шу тажриба 5-синфда “Қутадғу билиг”дан парчаларни ўқитишда қўл келишини тажрибаларимиз давомида кузатдик.

Достон ўрганиладиган биринчи соатнинг дастлабки дақиқаларида а) муаллиф ҳақида маълумот; б) асар номланиши ва унинг маъноси (“Қутадғу билиг” – “Саодатга элтувчи билим”); в) достонда асосан тўрт бош образ борлиги ва улар орқали кўтарилган масалалар (Кунтуғди элиг – адолат, Ойтўлди вазир – давлат, вазирнинг ўғли Ўғдулмиш – ақл, унинг қариндоши

¹ Қозоқбой Йўлдош. Ёниқ сўз. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2006, 175-бет.

² Qosimov B., To‘xliyev B., Yo‘ldoshev Q. Adabiyot. Majmua. 10-sinf darsligi. -T.: “O‘qituvchi”, 2004, 183-226-b.

³ Yo‘ldoshev Q. va boshqalar. 7-sinf darsligi. -T.: “Sharq”, 2005, 304-3411-b.; Yo‘doshev Q., Qodirov V., Yo‘ldoshibekov J. Adabiyot. 9-sinf uchun darslik. T.: “Yangiyo‘l poligraph service”, 2006, 70-87-b.

Ўзғурмиш – қаноат); г) асарнинг мазмуни шу тўрт образ ўртасида бўлиб ўтган суҳбат, савол-жавоблардан иборат эканлиги айтиб ўтилади. Сўнг асар сюжети тўғрисида тасаввур уйғотувчи ўта қисқа насрий бошланма-изоҳ дарсликда берилади ва ўқитувчи уни айтиб беради. Унда Ойтўлдиннинг одил ҳукмдор Кунтуғди элиг ҳузурига бориб унинг хизматига кириши, ўзаро суҳбатларда унинг донишмандлиги аён бўлгач, вазир этиб тайинланиши, бир неча йил саройда хизмат қилиб, подшоҳга кўп насиҳатлар қилиши, саволларига жавоб бериши, вафоти олдидан ўғли Ўгдулмишга Кунтуғди элиг хизматига боришни васият қилиши ва у ҳам бунга риоя қилиб ҳукмдор ҳузурига келиши, савол-жавоб, суҳбатлар асносида отаси каби оқил инсон эканлиги билингач, у ҳам вазир этиб тайинланиши баён этилади. Насрий баён “Ўгдулмиш қаноат тимсоли бўлган Ўзғурмиш билан узоқ мулоқотда бўлади. Улар бир-бирларига фойдали насиҳатлар қиладилар. Шундай суҳбатларнинг бирида Ўзғурмиш оддий одамлар билан муомала қилиш, улар билан муносабатга киришиш сирлари билан қизиқади. Ўгдулмиш халқ орасидаги бир неча тоифа, уларнинг жамиятдаги ўрни тўғрисида тушунча беради. Ҳурматли ўқувчи! Қуйида асардан Ўгдулмишнинг баъзи тоифаларга берган баҳоси ва таърифни келтирмоқдамиз. Ўйлаймизки, улар билан танишиш Сизнинг ҳаёт ҳақидаги қарашингизни кенгайтиради, тушунчангизни бойитади” қабiliдаги жумлалардан кейин танланган парчалар келтирилади. Шунда мазкур насрий изоҳ шеърӣ парчалар билан биргаликда лиро-эпик асар тусини олади. Ҳар бир шеърӣ парчага алоҳида савол ва топшириқлар тузилган бўлиши керак. Мавзуга ажратилган машғулот сўнгида ўрганилган парчалар мазмуни, ғояси, бадииятидаги умумийлик, ўқувчиларнинг олган таассуротлари юзасидан суҳбат ўтказилади. Жалолиддин Румийнинг 6-синфда ўрганилиши тавсия этилган “Маснавий”си, Ҳувайдонинг “Роҳати дил” достонидан парча, шунингдек, жорий дастур бўйича ўқитилаётган Муқимийнинг “Саёҳатнома”си ва “Танобчилар” ҳажвиясини ўрганишда бу каби насрий бошланма ва баёнларга эҳтиёж йўқ. Чунки олинган парчалар ёки асар мустақил тарзда ҳам қизиқарли сюжетга ва ёрқин образларга, яъни лиро-эпик асар шаклига эга. Таҳлил асарнинг тузилиши, жанри, композициясидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Бу асарлар вақт тақозосига кўра мисрама-мисра, байтма-байт таҳлил қилинмайди. Фақат айрим мураккаб ифодали банд ёки байтлардагина бу таҳлил шаклига мурожаат қилиниши мумкин. “Саёҳатнома”ларда ҳар банд (тўртлик)ни, маснавий шаклидаги асарларда эса лавҳалар ўзгариши, таъриф ва тавсияларнинг ўзаро алмашилиши олдидан қисмларга ажратиб таҳлил қилинади ва бу билан синф ўқувчиларининг матнни қай даражада тушунаётганликлари, идрок этаётганликлари назорат қилиб борилади. Ҳар бир банд ёки ўқитувчи томонидан олдиндан ажратилган қисм бир ўқувчи томонидан ўқилади ва шарҳ қилинади. Тавсия қилинаётган асарларга хос бўлган матн тилининг у қадар мураккаб эмаслиги, ифоданинг соддалиги мазмунни ўзлаштиришда қийинчилик туғдирмайди. Таҳлил давомида ўқувчиларнинг асарда тасвирланган ҳаёт мураккабликларини, манфӣй ва мусбат томонларни кўра олишлари, образлар хатти-ҳаракати, гап-сўзларига

караб уларнинг ички оламини, характер хусусиятларини идрок этишлари муҳим. Энг асосийси, 5- ва 6-синфларда лиро-эпик асарларни таҳлил қила олиш кўникма ва малакаларини шакллантириб олиш керак. Шунда ўқувчилар кейинги синфда Навоий “Хамса”сидан олинган тили оғир, ифодаси мураккаброқ бўлган парчаларни ўзлаштиришга билим, малака борасида, шунингдек, ҳам ақлан, ҳам руҳан тайёр бўладилар.

7-синфда “Ҳайрат ул-аброр”дан “Шоҳ Ғозий” ҳикояти, “Сабъаи сайёр”дан “Меҳр ва Суҳайл” ҳикояси ўрганилади. Биринчи парчани ўқишдан олдин адабиёт ўқитувчиси дарсликдаги маълумотлар асосида «Хамса» асари, унинг ўзига хос белгилари, унга қўйиладиган талаблар, «Ҳайрат ул-аброр» ва унинг ғоявий-бадий йўналиши тўғрисида маълумот бергани маъқул. Ўқувчилар «Хамса» оламига киритиб олингач, «Ҳайрат ул-аброр» достонидан олинган парча ўқиб-ўрганишга тутинилади.

Ҳазалларни ўрганишда қўлланган тажриба Навоий достонларини ўзлаштиришга ҳам татбиқ қилинади. Тўғрироғи, у давом эттирилган, янада ривожлантирилади. Бу дарсда энди ўқувчига таҳлил жараёнида, аввало, мисра ва байтнинг мазмунидан келиб чиқиб, матнга мувофиқ келадиган зарур сўзларни қўшиб, уни кенгайтириб олиш зарурлиги ўргатилган, мумтоз асарлар матнида жуда кўп учрайдиган араб ва форс тилларига хос бўлган изофа тўғрисида тушунча берилади. Ўқитувчи изофани яна ҳам батафсилроқ изоҳлаши керак. Чунончи, изофада аниқланмиш билан аниқловчи ўзаро “и” унлисидан иборат бўлган туташтирувчи унсур орқали боғланишини тушунтириб кетиш мақсадга мувофиқ. Отларга қўшиладиган учинчи шахс бирликдаги эгалик қўшимчасини бу туташтирувчи унли билан чалкаштириб юбормаслик ҳам уқтирилади. Лекин изофани тушунтиришга берилиб, кўп вақт йўқотиш ҳам ярамайди.

Таҳлил давомида дарсликда берилган тушунчалар тўлдирилиб, мустаҳкамлаб борилади. Шарҳи берилган ҳар бир байт дарстахтага ёзиб ўргатилиши шарт. Байт ёки мисралар қандай қилиб одатдаги гап бўлаклари тартибига келтириლაётгани, форс ва арабча сўз бирикмаларининг изофадан чиқарилиши, матн қўшимча тарзда қўйиб олинган сўзлар билан қай тарзда тўлдирилиб, кенгайтириб олингани барча-барчасини ўқувчи ўз кўзи билан кўриши, бу жараёнларда иштирок этиши лозим. Ўқитувчи етовида 5-6 байт шарҳлангач, таҳлил қилиш аста-секин кўпроқ болалар зиммасига юкланаверади ва охири бориб уларнинг дарсдаги мустақил фаолиятига айланади. Ҳар бир байтнинг таҳлили қуйидаги тартибда амалга оширилса, кутилган педагогик натижани беради: 1) тушунилиши қийин сўзлар маъноси аниқлаб олинади; 2) ўқувчилар байтда изофали бирикма бор-йўқлигини аниқлайдилар, агар бўлса, уларни изофадан чиқарадилар; 3) ўқувчилар байт ёки мисраларни одатдаги гап бўлаклари тартибига келтириб, матн маъноси талабига кўра матнни тўлдирувчи қўшимча сўзларни қўйиб оладилар; 4) байтда шоир билдираётган фикрларни ўз сўзлари билан тушунтириб берадилар. Лекин дарс бутунлай матн (байт)дан маъно чиқариш машғулотига айланиб қолмаслиги керак. Бундай дейишимизнинг сабаби, айрим ўқитувчилар шогирдлари топшириқни кутилгандай уддалаётганига берилиб

кедиб, ҳар бир маснавийдан келиб чиқадиган ҳаётий мазмунни, ундаги бадиий жозибани аниқлашни унутадилар.

2005 йилда чоп этилган 7-синф “Адабиёт” дарслигида “Ҳайрат ул-аброр” достонининг “Салотин бобида” қисмидан бир нечта байтлар қуйидагича таҳлил қилиб кўрсатилган: **“Эй, фалак авжидин ўтиб рифъатинг, Ою қуёшдин чолиниб навбатинг”**. Байтдаги тушунилиши қийин сўзлардан «рифъат» – баландлик, улуғворлик, «навбат» — ноғора маъноларини англатади. Гап бўлакларини одатдаги тартибга келтириб олсак, қуйидагича ҳолат пайдо бўлади: «Эй, улуғворлиги фалакнинг энг юксак нуқтасидан ўтган, Ноғоранг эса ою қуёшдан чалинган». Байт яна ҳам тушунарли бўлиши учун сўзлар маъносига қўшимча аниқлик киритиш зарур. Бу парча “Салотин” (султонлар) мақолати эканидан келиб чиқиб, “Эй” деб султонга мурожаат қилинаётганини кўзда тутамиз. Султон шу қадар улуғворки, унинг шавкати осмоннинг энг юқори нуқтасидан ҳам ошиб кетган. Иккинчи мисрани тушуниш учун фикрни кенгрок олиш, ҳаёлни баландроқ парвоз эттириш керак бўлади. Хўш, ноғора нимага ўхшайди? У қандай қилиб ою қуёш томонидан чалиниши мумкин? Маълумки, ноғоранинг икки томони бўлади ва бу томонлар шаклан ой ва қуёшга ўхшайди. Чалинган ноғорадан овоз чиқади. Овоз бу – овоза демак. Овозанинг баландлиги ҳам ой билан қуёшнинг жойи сингари юксакда. Биринчи мисрадаги “рифъат”, “фалак авжи” сўзларидаги кўтаринкилик билан боғласак, у шунчаки овоза эмас, мақталган, шаън овозадир. Демак, иккинчи мисра маъноси қуйидагича талқин этиш мумкин: «Ой ва қуёш, яъни ноғоранинг икки тарафи сенинг овозангни (шаънингни) ўзларининг жойи бўлган кўкка таратади». Кейинги байтнинг таҳлилида ҳам шу йўсинда иш тутилса, таҳлил самаралироқ бўлади: **“Тахтинг ўлуб давлати жовиди мулк, Сояи чатринг аро хуршеди мулк”**. Луғатга эътибор қаратилади: ўлуб – бўлиб; давлат – бахт, саодат; жовид – абадий, ҳамиша; мулк – мамлакат; чатр – чодир; хуршед – қуёш.

Биринчи мисрада бирин-кетин иккита изофали боғланиш бор: «давлати жовиди мулк». Олдин айтганимиздек, изофадан чиқариб ўзбекча гап қурилиши талабига мослаш учун мисра охиридан сўзларни тескари тарзда жойлаштирамиз: «мамлакатнинг абадий саодати». Бу бирикма шу ҳолича унчалик аниқ маъно ифодаламаса-да, унда биринчи мисранинг умумий мазмунини келтириб чиқариш имкони бор: «(Сенинг) тахтинг мамлакат учун абадий саодатдир». Иккинчи мисрадаги изофали бирикмалар сони иккита: сояи чатр – чодиринг сояси; хуршеди мулк – мамлакат қуёши. Султоннинг чодирини дейилганда унинг саройи кўзда тутилаётганини ўқувчилар бир қарашдаёқ англайдилар. Мисра мазмуни: «Саройинг сояси аро мамлакат қуёши кўринади». (Олдин айтилганидек, “кўринади” сўзини ўзимиз қўйиб оламиз).

Султоннинг тож-у тахтни улуғлаши тасвирланган кейинги байтни ҳам шу усулдан фойдаланиб шарҳлаш мумкин: **“Тож бошингдин бўлибон сарбаланд, Тахт аёгингдин ўлуб аржуманд”**. Байтдаги икки сўзнинггина маъносини изоҳлаш керак бўлади: сарбаланд – юксак, аржуманд – азиз.

Ушбу байт олдинги иккитасига нисбатан енгил тушунилади: «Тож бошинг (туфайли)дан юксалди, Тахт аёғинг (туфайли)дан азиз бўлди».

Султонлик тождорнинг хизмати эмас, балки Яратганнинг инояти эканлиги эслатилган қуйидаги байт таҳлилида ҳам таклиф этилаётган усулдан фойдаланиш кутилган самарани беради:

Ҳаққи, солиб сояи раъфат санга,
Рўзи этиб тахти хилофат санга.

Байтдаги «сояи раъфат» изофали бирикмаси – меҳрибонлик сояси; «рўзи этмоқ» – насиб этмоқ; яна бир изофа бўлган «тахти хилофат» – халифалик (ўринбосарлик) тахти, ҳукмдорлик маъноларини ифодалайди. Яъни, Ҳақ таъало сенга меҳрибонлик кўрсатиб, ҳукмдорлик тахтини насиб этди.

“Шоҳ Ғозий” ҳикоятидаги дастлабки бир нечта байт шу тахлит таҳлил қилиниб, шарҳланади. Матнни бир неча қисмларга бўлиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Ҳикоят бошланиб, шоҳнинг сайрга отлангунга қадар қисми ўқувчиларда қуйи синфларда лиро-эпик асарларни таҳлиллаш бўйича шакллантирилган малакаларни эслаш, қайта “жонлантириш” мақсадида байтма-байт юқоридаги каби шарҳланади. Кейин матнни қуйидагича қисмларга ажратиб, ҳар бири яхлит таҳлил қилиб борилади:

а) кампирнинг овга кетаётган шоҳ йўлини тўсиб, ўз даъвоси бўйича шариат маҳкамасига боришни талаб этгани ва у ерга боришиб, қози олдида ёнма-ён ўтирганлари тасвири;

б) кампирнинг ўз даъвосини баён этиши;

в) қозининг гувоҳ талаб этишидан ҳукм чиқаришигача бўлган байтлар;

г) шоҳнинг ўз устидан чиқарилган даъвога муносабати акс этган лавҳа;

д) ҳукмдор одиллигидан лол қолган кампирнинг иқрор сўзлари;

г) ҳикоятга якун ясовчи сўнгги олти байт.

Байтма-байт шарҳланадиган дастлабки қисм шоҳ Ғозийнинг ёшлик йилларида салтанат тахтини эгаллаш учун қазоқлик қилиб юрган пайтидаги шиддатли жанглار баёни ва тақдирнинг иродаси билан салтанатга эга бўлиб, адолат билан давлат бошқараётганлиги ҳақидаги тасвир таҳлили билан бошланади. Айни шу ўринда ёвқур шаҳзоданинг ўз мақсади йўлида юз-икки юз кишига бош бўлиб, кўп сонли ҳарифлари қалбига ваҳима солиб, «душман юрагини қон», «адув бошини паррон этиб» юргани қизиқарли тасвир этилган. Бундай жангларда адолатли-адолатсиз қон тўкилишига шаҳзода ўзи билиб-билмай сабабчи бўлиши мумкинлигига ўқувчилар руҳан тайёрланади.

Тахт қўлга киритилган, табиатида эзгулик бор бўлган шоҳ Ғозий, яъни Ҳусайн Бойқаро шариат аҳкомлари ва адолат талабларига мувофиқ иш юритиб, салтанатда зулмни бартараф қилгани баён этилади:

Тузди бузуғларни иморат била,
Зулмни дафъ этти адолат била.

Бидъат-у фисқ аҳли бўлуб мунвазий,
Адли шариат қўлин этти қавий.

Охирги мисрада султоннинг адолати шариат қўлини кучли этганлиги бежиз таъкидланмаган. Юрт ободлигига, эл маъмурлигига эришган салтанат соҳибининг ҳаёти шунчаки эмас, балки қаҳрамонлар табиатини тўла очиш зарурияти туфайли қаламга олинади.

Навбатдаги қисм – лавҳада ўқувчилар диққати ўз қаламравидаги барча ҳукмдорларга сўзини ўтказадиган подшоҳнинг айни «сайрга азми дуруст» қилган вақтда бир шэфта зол - телбанамо кампир томонидан тўхтатилиб, «маҳкамаи шаръга» даъват этилишига қаратилиши зарур. Шунда шоҳнинг одиллик даражаси қанчалар юксак эканлиги ойдинлашади. Ҳукмдор сайрга отланган ҳолда девона кампир томонидан тўхтатилади. Бунинг устига, шоҳ ўғлимнинг қотили деган даъво қилинади. Ўқувчилар айни ҳолатни чуқурроқ ҳис этганлари сари асар мазмунини теравроқ англайдилар. Мазмун англаганса, асарнинг бадиий таровати, кўркемлик жиҳатлари кашф этилаверади.

Ўқувчилар «шефта зол»нинг даъвосига астойдил эътибор беришлари керак. Кампир шоҳдан бевақт ўлдирилган ўғли учун тўлов сўраётгани ҳам йўқ. Кампир учун натижа эмас, балки жараён муҳим. У шоҳ чиндан ҳам адолатли бўлса, ўзини бошқалардан ортиқ санамайди ва шариат ҳукмига кулоқ осад деб ўйлайди. Одил подшоҳ ўзини шариат талабларидан юқори деб билмайди ва ҳамма оддий фуқаролар қатори қозихонага боради. Девонга эмас, қозихонага боргач, шоҳлик қолмайди, ҳамма бандалар сингари шариат талаблари олдида тенг бўлади. Шоҳ Ғозийнинг кампир даъвосига жавоби унинг қандай жўмард инсонлигини кўрсатади. Болалар шоҳнинг куйидаги сўзлари ва хатти-ҳаракатига алоҳида эътибор қаратишлари лозим: **“Шаҳ деди: “Ғар давъи этса қонима, Шаръий эса миннатидур жонима. Айладилар, бўлди чу бу нукта жазм, Қозийи ислом ҳузурига жазм”.** Ўқувчилар шариатга мувофиқ бўлса, ҳатто қонига қилинган даъвони ҳам қабул этишга тайёр шоҳдаги тантиликни пайқаганларидан сўнг кампир истаги билан қизиқиб қолишади. Кампирнинг даъвоси шоҳ учун ҳам, қози учун ҳам, бугунги тарбияланувчи учун ҳам кутилмаган, айни вақтда кайвонининг барча ҳаракатларини изоҳлайдиган даражада. Ўқувчилар ёлғиз ўғлидан айрилган бечора кампирнинг «шефта» – телбалиги сабабини, шоҳдан тап тортмайдиган даражада жасурлиги боисини англашади. Англашади ва унга ачинишади. Кампирга ачинишади-ю, лекин шоҳни қоралашга ҳам тиллари бормайди. Ўсмирлар, эҳтимол, умрларида биринчи марта шу қадар мураккаб вазиятга тушгандир. Улар ғоят мушкул маънавий муаммони мустақил ҳал этишлари керак. Ўқувчи иккиланмай, қатъий ҳулосага дабдурустдан кела олмайди ва илк бор ҳаётнинг ниҳоятда мураккаб, истисноларга тўла чигал жараён эканлигини кўради.

Кампирнинг ўз даъволарини баён этиш асносидаги унинг руҳий ҳолати, кечинмаларига ҳам диққат қилиш зарур:

Бор эди мен тулға жигаргўшае,
Бал жигарим мазраидин хўшае.

Боғим аро сарви сихи шева ул,
Балки куруқ нахлим аро мева ул,

Шоҳ қиличи жигарим қилди чок,
Ул жигарим порасин этти ҳалок.

Тиф ила ёриб жигарим ёнини,
Ерга оқизди жигарим қонини.

Ёлғиз ўғилнинг она ҳаётида тутган ўрни, уни йўқотиш мусибати нақадар чуқур эканлиги ушбу байтларда ғоят таъсирли ифода этилган. Кампир ўзини тул эканини, яъни турмуш ўртоғи йўқлигини таъкидламоқда. Кайвони ўғлини ўз жигари экинзоридаги бошоқ деб таърифлайди. Чунки бошоқда донлар бўлади. Бу донлар экилса, экинзор тугаб кетмайди. Лекин кампирнинг умрини давом эттирувчи ягона бошоғи, ҳаётини боғдай яшнатувчи кўркам дарахти - ўғли мавҳ этилди. Айниқса, “куруқ нахлим” иборасига албатта тўхталиш керак. У “қуриган дарахтдай танам” маъносини билдиради. Мазкур ифода кампирнинг кексалигини ифодалаши билан бирга ёши ўтиб қолган бу аёлнинг энди фарзанд кўролмаслиги, умрининг охиригача ёлғизликка маҳкум бўлганлигини кўрсатаётганини ҳам болалар ҳис этишлари керак.

Ўғлининг ҳалокати туфайли ўлимдан кўрқмайдиган, ўлимдан кўрқмагани боис жасур, телбанамо кўрингани билан ғоят доно кампирнинг сийрати ушбу мисралар қаърига ўта усталик билан яширилганлигига ўқувчилар эътибори тортилади:

Айитти қози: „Кетур, икки гувоҳ,
То қилайин ҳукмини беиштибоҳ“.

Деди: „Гар икки тонуг этсам ҳавас,
Ҳам анингўқ адлюю инсофи бас.

Кампирдан икки тонуг - гувоҳ талаб этишганида шоҳнинг одиллиги билан инсофи икковини чақиради. Албатта, адолатли шоҳ бундай даъводан тона олмайди.

Ўқувчилар ҳикоятни ўрганишнинг дастлабки уч қисмидаёқ қози ҳақида ўйлаб кўришган ва муайян хулосага келган бўлишади. Бундай қозининг ҳукми адолатли бўлишига шубҳа қилишмайди. Гарчи ҳикоятда қозининг табиатига хос хусусиятлар тўғрисида алоҳида гапирилмаган бўлса-да, шоҳ Ғозийдай ҳукмдори бўлган, «шефта зол»дай фуқаролар яшайдиган юртда адолатсиз қозининг бўлиши мумкин эмас:

Ёғлиғ ила боғлади бўйнини руст,
Юз ҳамённинг доғи бўйнини суст.

Дарсликда: «**Қози чиқарган ҳукмга қўшиласизми? У давлат маъмури сифатида сизда қандай таассурот қолдирди?**» тарзида савол ҳам берилган. Таҳлилда тўғри йўлга тушиб олган ўқувчи нозик кузатишлар ва янгидан-янги кашфиётлар қилади. Шу ўринда шариат маҳкамаси бугунги суд ва прокуратура ўрнида бўлганлигини қайд этиш зарур.

Одил қозининг адолатли ҳукмидан, яъни шоҳнинг ё жон билан хун тўлашга, ёхуд бойлик билан товон тўлашга буюрилганидан туйғулари жунбушга келган ўқувчилар шоҳнинг энди ўзини қандай тутишини кузатадилар:

Ёғлиғ ила боғлади бўйнини руст,
Юз ҳамённинг доғи бўйнини сушт.

Тиғ бериб золға бевахму бийм,
Бир сори доғи тўқубон ганжу сийм,

Деди: „Қисос айласанг олингда бош,
Сиймни ол, гар ғаразингдур маош.

Мен эдим ул амрда беихтиёр,
Ҳар не сен этсанг менга не ихтиёр“.

Болалар **бўйнини** рўмол билан **боғлаб** кампир қўлига тутган, айнаи вақтда, тилла-кумушга тўла **юз ҳамённинг бўйнини ечиб** даъвогар олдиға қўйган шоҳнинг хатти-ҳаракатларини кўриб, адолат деб аталмиш муқаддас тушунчанинг нечоғлик юксак эканини ич-ичларидан ҳис этадилар ва шоҳнинг мардлигига қойил қоладилар. Биргина маснавийда улкан бир мамлакатнинг қудратли шоҳи икки бор **ихтиёрсиз** эканига иқрор бўлади. Шоҳки фаолиятда шу қадар ихтиёрсиз бўлса, қолган фуқароларнинг, умуман олганда, одамзотнинг тақдир олдидаги **ихтиёрлилиги** даражаси қандай ўзи? Ўқувчилар бу ҳақда ўйлаб қолишади. Биринчидан, шоҳ кампирнинг ўғлини жанг пайтида **ихтиёрсиз** ҳалок этган. Иккинчидан, билибми-билмайми бировнинг умрига зомин бўлган кимса ё жон билан, ё мол билан тўлов бериши шарт. Бунда танлаш даъвогар қўлида, бинобарин, шоҳ яна **ихтиёрсиз**. Кампир нима қиламан деса ихтиёр унда. Мазкур чигал ҳаётий вазият ва жумбоқсимон ҳолат икки мисра замирига ғоят гўзал тарзда маҳорат билан жойлаштирилган.

Мазкур ҳикоят таҳлили жараёнида ўқувчилар эзгулик эзгулик туғдиришига яна бир бор иймон келтирадилар. Ўғлиға хунталаб бўлиб келган аламзада кампир шоҳнинг адолату инсофини кўриб юмшаганлиги, нафратнинг ўткир тиғи адлу инсофга дуч келиб, кекса кампир тишларидек кунд - ўтмас бўлиб қолганлигига гўзал менгзалади. Яъни адолату инсофни тиғ чополмайди.

Навбатдаги асар – Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидан олинган каттагина парча – “Меҳр ва Суҳайл” ҳикоясини ўрганиш бўйича олиб

борилган изланишлар ва улар асосида ёзилган дарслик ва қўлланмада мавжуд тажрибалар янада ривожлантирилди ва такомиллаштирилди. Гарчи дostonнинг ўзида бўлмаса-да, ўқувчига тушунишни енгиллатиш учун ушбу парча тасвирлар ўзгариши, воқеалар алмашинувига қараб олти қисмга бўлинди ҳамда уларнинг мазмунига кўра сарлавҳа берилди. Ҳар икки қисм матнидан сўнг уларнинг мазмунига тегишли савол ва топшириқлар ишланган. Ўқитувчи соатларни қуйидагича тақсимлаши мумкинлиги қўлланмада кўрсатиб ўтилди: I-III қисмларга бир соат, IV-V қисмларга бир соат ҳамда охириги соат VI қисм, Навоий ижоди бўйича ўргатилганларни такрорлаш ва учта шеърини санъатни ўргатишга бағишланади.

I-III қисмлардаги ҳар бир байт остига уларнинг таъбири берилган:

I. Сув ва қуруқликда зулмни ўзига касб қилиб олган золим қароқчи ва унинг макони таърифи:

Бор экандур Аданда жавр фане,
Жавр қилмоқ фанида сафшикане.

*Аданда жабрни фан – касб (қилган киши) бор эди,
(У) жабр қилиш фанида сафшикан, яъни қароқчи эди.*

Бори манзил ўлуб савоҳил анга,
Соҳили баҳр ўлуб манозил анга.

*Барча манзиллар унга соҳил бўлиб
Денгиз соҳиллари унинг манзиллари эди.*

Ҳам тануманду ҳам шужоу далер,
Ул сифатким жазира ичраки шер.

*(У) ҳам кучли, ҳам ботир-у қўрқмас (бўлиб),
Бу сифатлари (билан) жангалзор ичра шер(га ўхшарди).*

Ўқувчи аввал дарсликдан ҳар бир байтни диққат билан ўқийди, кейин уни сатрлар остида бугунги тилда берилган мазмуни билан мисрама-мисра солиштиради. Унда тушунилиши қийин сўзлар маъноси чизик (дефис) ёки “яъни” сўзидан кейин келтирилди. Агар бундай сўзлар бир неча марта такрорланса, маъноси изоҳланмай ўз ҳолича қолдирилди. Қавс ичида эса мисраларда бевосита бўлмаса-да, байт мазмунидан келиб чиқиб қўйиб олиниши керак бўлган сўзлар келтирилди. Агар ўқувчилар шу уч қисм орқали байт мазмунини чиқаришни пухта ўзлаштирсалар, келтирилган парчанинг қолган қисмини ўзилари мустақил тушуниб, таҳлил қила оладилар.

Ўқувчининг ҳар бир байтнинг таъбири билан ўқиб, “Мазмуни шундай эканда”,- деб ўтиб кетаверишига йўл қўймаслик керак. Чунки таъбир байтнинг маъносини билиш учунгина келтирилган эмас. Ўйибор қилинса, байтда

қўлланган ҳар бир сўз табдилда ўз мисрасида қолдирилган. Ўқувчининг байт ва табдилни сатрма-сатр солиштириб, мумтоз матнда сўз қўлланиши, фикрни ифодалашнинг ўзига хослиги ҳақидаги тушунчаларини бойитиши бу усулдан қўзланган бирламчи мақсаддир.

Бошланишига болалар ўқитувчи раҳбарлигида 10-15 байтдаги мисраларни, ҳатто ҳар бир сўзни таҳлилий нигоҳдан ўтказадилар. Бунда мисралардаги инверсия, изофа, сўзларнинг ўз ва кўчма маънода қўлланиши, тушунилиши қийин бўлган сўзлар изоҳи, бундай сўзлар бир неча марта такрорланганда изоҳсиз берилиши, қавс ичидаги матн талабига кўра қўйиб олинган сўзлар – умуман, табдилдаги барча жиҳатларга диққат қаратилиши керак. Кейин ўқитувчи кўрсатган намунада таҳлиллашни давом эттирадилар.

Ҳикоядаги ҳар бир лавҳа ва тасвирлар ўз ўрнида изоҳлаб кетилиши керак. Асарни тушуниш ва изоҳлашда китобхонга енгиллик туғдирувчи жиҳат шуки, Навоий муаллиф сифатида образлар, воқеалар, ҳолатларга бетараф турмайди, уларга салбий ёки ижобий муносабатини очикдан-очик билдириб туради. Воқеалар аввалида таништирилган бош қаҳрамонлардан бири Жобир жисмонан ҳамда ақлу фаросат борасида табиатан сийланган одам. “Ҳам тануманд-у, ҳам шужо-у далер”, тадбир-у ройда мислсиз бу шахс ўзига ато қилинган шунча фазилатларни эзгуликка эмас, “Ахзи моли ҳаром”, яъни қароқчиликка йўналтирган. Демак, инсон ҳар қанча ақл-идрок, куч-қудратга эга бўлмасин, бу хислатлар тўғри йўналтирилмаса, тоза маънавиятга йўғрилмаган бўлса, у энг тубан бир кимсага, Навоий таъбири билан айтганда, “Бўйла ком истабон ҳароми”га айланиши ўсмирларга изоҳлаб берилиши керак. Меҳр, Сухайл, Навдар ва Нуъмон тасвирида, характерлари баёнида, хатти-ҳаракатларида эса ибрат бўладиган талай жиҳатлар борлиги кўрсатилади.

Ўқитувчи Меҳрнинг саккиз байтда моҳирона чизилган портретига эътибор қаратади. Улардаги муболағавий тасвир, сўз ўйинлари воситасида ўсмирлар Навоийнинг сеҳрли бадий оламини кашф қиладилар. Тутқинликдаги ошиқ-маъшуклар изтироби, фарзандлари мусибатидан ўртанаётган оталар кечинмалари тасвири орқали уларда инсон дардига ошно тутиниш, қайғусига ҳамдам бўлиш туйғулари тарбияланади.

Достондаги ҳаётий лавҳалар, қаҳрамонлар тушиб қолган вазиятлар таҳлили орқали тарбияланувчиларни ҳаётга, турмушга тайёрлаш мақсади ҳам амалга оширилади. Ҳар бир образда ўқувчилар ўзлари учун ибрат бўлгулик рамз, ишораларни англашлари, асарнинг мавзуси, мазмунига кўра янада кенг, юқоридаги миқёсдаги миллий ва умуминсоний ғоялар талқин этилганлигини идрок этишлари ушбу матнларни ўрганишдан қўзланган асосий мақсад саналади. Достонда Меҳр, Сухайл ва Нуъмон шоҳ кўргуликлари билан баъзан инсоннинг тақдир бўрони қўлида ожиз қолиши мумкинлиги, Навдар шоҳ мисолида масъулиятли дамларда ўткинчи ҳавасни деб ўз вазифасини бир зумгина бўлсада унутган одамнинг омадсизлик илгида тутқин бўлиши, бош қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари тасвирида инсон ҳар қандай оғир дамда ҳам умидсизланмаслиги ва курашдан чекинмаслиги лозимлиги, Жобир тимсоли орқали ҳар қандай зулм бир кун келиб барҳам топажаги каби ҳаётий

ҳақиқатлар ўзининг бадиий ифодасини топган. Шунингдек, муаллиф мамлакатларнинг қўшилишини тасвирлаш орқали миллий бирлик ва марказлашган давлат ғоясини ҳам илгари суради. Асар қаҳрамонларининг исмларида ҳам рамзийлик бор. Бош қаҳрамонлар исми жисмига монанд: Меҳр – куёш, Сухайл – порлоқ юлдуз, Жобир – жабр қилувчи, Навдар яшайдиган шаҳар Биҳиштсаро – жаннатга ўхшаш маъносини ифодалашига ўқувчилар эътибори тортилиши керак.

Дастурда тушунча берилиши тавсия қилинган шеърий санъатларни ўргатишда икки хил йўлдан бориш мумкин: ҳикоя матни ўзлаштирилгач, улар ҳақида дарсликда берилган назарий маълумотлар ўқиб ўрганилади ёки Навоий асарлари ўрганилаётганда шу уч шеърий санъат қўлланган байтларни таҳлил қилиш асносида тушунча бериб кетилади.

Навоий эпик ижодини, умуман, лиро-эпик асарларни ўрганишда ўқувчиларнинг қуйидаги фаолиятларига эътибор қаратилади: а) байтларда ифодаланган фикрни тушунишлари; б) муайян бир тасвир, тавсиф ёки воқеий лавҳалар баён этилган парчаларни ўқиб, яхлит идрок этишлари ва шарҳлай олишлари; в) асар бадииятини ҳис этишлари; г) асар таҳлилида назарий маълумотлардан фойдалана олишлари; д) дostonдаги бадиий ҳақиқатларни ҳаётга боғлай олишлари; е) ёдланган парчани ифодали ўқишлари ҳамда таҳлил қила олишлари. Ушбу фаолият кўникмаларини эгаллаган ўқувчилар 8- ва 9-синфларда мураккаблик даражаси бир оз юқори бўлган дostonларни ўрганишга билим, малака ва тажрибага кўра тайёр ҳамда руҳан созланган бўладилар.

8-синфда рамзийлик асосига қурилган “Қутадғу билиг” дostonидан парчалар ўрганилади. Бу асарни ўрганиш бўйича методик қўлланмалар яратилган¹, уни таълим босқичларида ўқитишга бағишланган номзодлик иши² амалга оширилган. Мазкур тадқиқотларда адабий таълимда дostonни ўрганиш йўриқлари етарли очиб берилган. Бу илк туркий дoston мисолида ўқувчилар ижтимоий-ахлоқий тушунчалар моддийлашувини кузатадилар, мумтоз адабиётга хос бўлган рамзийликни чуқурроқ, теранроқ англай бошлайдилар. Тўрт асосий образларга ном қўяр экан, бунда адиб уларга юклатилган рамзий маънолардан келиб чиқади: Кунтуғди – элиг, адолат рамзи; Ойтўлди – вазир, давлат рамзи; Ўгдулмиш – вазир ўғли, кейинчалик вазир, ақл рамзи; Ўзғурмиш – вазирнинг қариндоши, қаноат рамзи. Бу рамзларнинг моҳияти қуйидагича тушунтирилмоғи лозим: Кунтуғди кўтарилган куёш демак. Куёш кўрилганда табиатдаги бутун борлиққа тенг нур сочади, иссиқлик, тафт улашади. Бу билан муаллиф жамиятда қайсидир бир шахс ёки сулола эмас, балки АДОЛАТ ҳукмдор бўлиши лозим деган қарашни илгари суради. Ойтўлди тўлган ой маъносини беради. У ифодалаётган давлат рамзи бойлик, яъни иқтисодий тўкинлик маъносидадир. Демак, давлат (иқтисод) тўлин ой каби жамиятнинг қоронғу кечаларини

¹ Тўхлиев Б., Абдурахмонова Б. “Қутадғу билиг”ни ўрганамиз. -Т.: Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005.

² Абдурахмонова Б. Таълим босқичларида “Қутадғу билиг” асарини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари. НДА, -Т.: 2007.

ёритади. Иқтисодий баркамоллик бўлган жойда адолат қарор топиши осон кечади. Шунинг учун ҳам у вазир, яъни подшонинг ўнг қўли сифатида талқин қилинган. Ўгдулмиш исми ҳам қўшма сўз бўлиб, қадимги туркий тилда ўг – ақл, дўлмиш – тўлган сўзларининг архаик шакли эканлигини болаларга уқтириб ўтиш ўринли бўлади. Ақлга тўлган маъносидаги бу образ донишмандлик, тадбир, ақл тимсоли. Ақл ва тадбирга таянган давлат иқтисоди тараққий қилади ва у ерда адолат ўрнатилишига асос бўлади деган фикр Ўгдулмиш воситасида сингдирилади. Лекин ҳар қандай мамлакатда ҳаёт бир текис кетмайди – маълум бир даврда ривожланиш бўлса, пайти келиб, бир жойда депсиниш ва ҳатто инқирозлар бўлиши мумкин. Шунда жамият аъзоларидан сабр-қаноат ва ҳушёрлик талаб қилинади. Бу шартни адиб Ўзғурмиш (бу исм *уйғоқ*, *хушёр* маъноларини беради) тимсолида талқин этади. Маънавияти уйғоқ, ижтимоий талотумларда қаноатли, сиёсий ҳушёр аъзоларга эга бўлган жамият ақлу тадбирга таяниб, давлат ва адолатни қўлдан бой бермайди. Достонни ўрганишда ана шу ижтимоий-фалсафий қарашлар мазкур рамзий образлар хатти-ҳаракати, ўзаро суҳбатларида қай тариқа ифода этилганлиги машғулотлар диққат марказида бўлмоғи лозим.

Мактаб таълимининг яқунловчи 9-синфида ўзбек, умуман туркий адабиётнинг шоҳ асари бўлмиш “Хамса”га киритилган бешала достон ўрганилади. 5-синфдан шаклланиш босқичларини ўтаб, ривожлантирилиб келинган билим ва малакалар натижаси ўлароқ ўқувчилар дарсликда берилган луғат ёрдамида матн мазмунини ўзлаштира оладилар, уни ғоявий-бадий жихатдан таҳлил қила биладилар. Ушбу матнларни ўрганиш бўйича тажриба натижаларига асосланган тавсиялар “Адабий сабоқлар – 9”¹ методик қўлланмасида беритилган.

“Хамса” достонларидан олинган парчаларни ўқитишда, бизнингча, икки хил ёндашув лозим бўлади. Биринчиси, “Ҳайрат ул-аброр” ўқитилар экан, “Сўз таърифида”, “Ростгўйлик таърифида” матнлари орқали ўқувчилар мутафаккир шоирнинг олам ва одам ҳақиқати, ахлоқий тушунча ва мезонларнинг навоиёна талқини билан танишадилар, гўзал ва нафис бадиият либосига ўраб тақдим этилган фикр ва қарашларни ўзлаштириб маънан озиқланадилар, ифода кўркемлигидан завқланадилар. Икки тушунча талқин этилган бу матнларда муайян рамзий сюжет, тасвирлар йўқ. Лекин очиқ (рамз ва мажозсиз) баён этилган ифодадаларда қўлланган ташбиҳ ва тамсилларда тажаллий дунёқарашига хос рамз билан фикрлаш тарзи кўзга ташланади. Дастлабки “Сўз таърифи” бобида “тоза гул” истиораси орқали моддий одамдаги яратиклар, “азал тоғи” ибораси Яратганнинг даргоҳи, “насим” Аллоҳнинг иродаси, хоҳиши тушунчалар учун муваққат рамз бўлиб хизмат қилган. Кейинги “Ростгўйлик таърифида” парчасида эса тўғрилиқ ва эгрилик тушунчалари ўқ, ер, йўл, най, найза, камон, шам, барқ (чақмоқ) каби тамсиллар билан қиёс орқали тушунтирилади. Матнлар шарҳида, албатта, ана шу жихатга урғу бериш керакки, бу кейинги ўрганилажак тўрт достон

¹ Yo‘ldoshev Q., Qodirov V., Yo‘ldoshibekov J. Adabiy saboqlar – 9. T.: Yangiyo‘l polygraph service”. 2006, 28-53-b.

сюжети ортида рамз воситасида талқин этилган ҳақиқатларни англашга ўқувчиларнинг ҳам ақлан, ҳам руҳан созланишига замин яратади. Дарсликдаги мазкур парчалар учун берилган савол ва топшириқлар ҳам шу мақсадга йўналтирилган.

9-синфда “Фарҳод ва Ширин” достонини ўрганишга тўрт соат ажратилган ва шунга кўра олинган парчалар ҳам дарсликда тўрт қисм қилиб берилди. Асарнинг турли жойларидан олинган парчаларни яхлитлаш, мазмунан боғлаш учун тушунтириш-изоҳ берилган. Ҳар бир қисмдан кейин матн устида ишлашга йўналтирилган савол ва топшириқлар тузилган. Асар икки босқичда ўрганилади: дастлаб сюжет билан танишиш, асар мазмуни ҳамда бадииятини таҳлиллаш орқали достоннинг **зоҳирий маъноси** ўзлаштирилади. Иккинчи босқичда бир соат давомида дарсликда берилган комил инсон ҳақидаги назарий маълумотни ўрганиш, у ҳақда тушунча бериш асносида достоннинг **ботиний маъноси** ҳақида тўхтанилади. Асарни зоҳир юзасидан ўрганиш тавсиялари методик қўлланмада берилди. Ботиний мазмуни эса дарсликдаги комил инсон ҳақидаги назарий маълумотда бир қадар очиб берилган. Ўқувчилар уни кенгайтириб тушунтириб берилмоғи лозим. Ўзининг мухтасар маърузасида ўқитувчи бу достон Фарҳод исмли йигитнинг Ширин исмли қизга ошиқ бўлиши ва унга етишиш йўлидаги ҳаракатлари, лекин ошиқ-маъшуқларнинг бир-бирларига етишолмай ҳалок бўлганлари тўғрисидаги асар эмаслигини тушунтириш билан бошлаш керак.

Сюжет воқеалари бошланадиган Чин мамлакати, ҳоқон образлари ҳам бир рамздир. Достондаги Чин ҳозирги Хитой эмас, у чин покиза эътиқод, юксак маънавият макони (оила, муршид даргоҳи каби) бўлиши мумкин. Ҳоқон эса ана шу макон, даргоҳнинг раҳбари. Арман юрти Навоий даври одамлари учун олис мамлакат тимсоли эди. Шунинг учун бу юрт достонда ботинан висол манзили – илоҳий бир манзилни ифодалайди. Ширин эса гўзал бир қиз образи эмас, илоҳий маконга интилувчи кишига насиб этажак **висол** рамзи ўлароқ талқин этилиши мумкин. Шундан келиб чиқсак, Фарҳод Яратганнинг висоли (Ширини)га интилаётган **солик** бўлиб чиқади. Ўқитувчининг йўналтирувчи саволлари ёрдамида ўқувчиларнинг ўзи бу хулосага келишлари мумкин. Саволга жавоб беролмаганлари тақдирда ҳам бу сўровлар ўқувчилар диққатини мазкур муҳим нуқтага қаратилишига хизмат қилади. Шу ўринда ўқитувчи тариқат, солик – сўфий, муршид, тасаввуф йўлидан кўзланган мақсад тўғрисидаги тушунчаларни эслатиб ўтиши жоиз.

Тўрт фаслга мослаб қурилган тўрт қаср тамсили устида ҳам дарсда алоҳида тўхталиш керак. Тўрт фасл инсон ҳаётининг тўрт босқичи: болалик, ёшлик, ўрта ва кексалик даврларини билдиради. Шоирнинг “Хазойин ул-маоний”сидаги тўрт девон шу тахлит тартибланганлигини тарбияланувчиларга эслатиш орқали мазкур фикрни асослаш мумкин. Қасрлар эса умрнинг шу босқичларида инсон ботинида – қалбида қуриш, яъни шакллантириш керак 1) илм; 2) амал; 3) маърифат; 4) маънавият рамзларидир. Уларни ботинда шакллантиргандагина инсонда комиллик сифатлари бўй кўрсата бошлайди. Бу ўз-ўзидан бўлмаслиги, ғоят мураккаб ва

машаққатли иш эканини ўқувчиларга уқтириб, Фарҳоднинг устозлари образларига ўқувчилар эътибори тортилади. Улар шунчаки ҳунарманд усталар образлари эмас. Боний – кўнгилга ишқ биносини қурган ва қуришни ўргатган пири комил. Моний – Оллоҳ ишқини қалбга нақшлаш сирларини англаган устоз. Қоран – кўнгилдаги тошдан ҳам қаттиқ нафсоний истақларни парчалаш илмини билдирган муршид.

Шунинг учун ҳам дарсликда Фарҳоднинг касбларни устозлари даражасида ўзлаштириши, ҳатто баъзисидан ўзиб ҳам кетганлиги ҳақидаги насрий баёндан кейин *“Биравким зор йиғлаб – йиғлаб ул зор”*, *“Бўлуб эл андуҳидин кўнгли ғамнок, Яқо чокин кўриб, кўксин қилиб чок”* каби сифатлари ва ҳолатлари ифода этилган бир неча байтлар келтирилганки, покиза эътиқод, соф маънавият, юксак маърифат эгаларигина ана шундай мушфиқлик фазилатига эга бўлишлари талқин этилганини тарбияланувчиларга сингдириш мақсади кўзланган.

Шу тариқа рамзлар кетидан рамзлар келишини ўсмирлар кузатиб боришлари керак. Мамлакат хазинасидаги сандиқда сақланаётган кўзгу инсон кўнгли, ечилиши лозим бўлган тилсим, одамни поклаш йўлидир. Тилсимни ечиш учун отланиш керак бўлган сафарнинг оғир, хавфли деб таърифланиши ҳам бежиз эмас. Негаки, тасаввуфга кўра инсон учун энг машаққатли юмуш кўнгил поклигига эришишдир. Бу йўлда асар бош қаҳрамони аждарҳони, Аҳриман девни ҳамда темир одамни енгиш каби шартларни бажаради. Енгилиши керак бўлган бу махлуқлар орқали энг катта душман бўлмиш **нафс**нинг рамзий тимсоллари берилган. Тилсим қўлга киритилгач, кўзгуда Шириннинг акси намоён бўлиши орқали Навоий покланган кўнгилда Аллоҳ жилваси зуҳур этади деган ҳақиқатни илгари сурганлигини тушунтириш орқали адабиёт муаллими шогирдларига ваҳдат ул-вужуд таълимоти моҳияти борасида ҳам илк тушунча бериб ўтиши мақсадга мувофиқ бўлади. Кейинчалик бу тушунча Машраб ижоди ўрганилганда кенгроқ шарҳ этилади.

Арманистондаги метин каби тошлардан иборат тоғни кесиш машаққатига маҳкум кишилар Яратган ризолиги, васлига даъвогар кишилар образи, тоғ эса маҳв қилиниши қийин бўлган нафс тимсолидир. Бу ердаги одамлардан фарқли ўлароқ Фарҳод нафсни енгиш илмини устоз-пири комиллардан ўргангани ва бу борада тажрибаси борлиги учун бошқалар узоқ йиллар мобайнида жойидан силжитолмаган ишни – темир каби метин тоғни оз фурсатда тешади, яъни ўз ботинидаги нафсни маҳв қила олади.

Хусрав ва Шеруя образларига келсак, улар Фарҳодга бутунлай зид, унга тамоман тескари моҳиятдаги шахслардир. Агар Фарҳод нафсни енгиб, уни ўзига бўйсундирган бўлса, бу образлар ўз нафсларига тобе бўлган тубан кимсаларни гавдалантирганлигига диққат қаратилади. Бу, айниқса, Фарҳод ва Хусравнинг диалог-айтишувида яққол намоён бўлгани учун дарсликда мазкур мунозара тўлиқ келтирилди.

Бош қаҳрамонлар ўлимининг фожеа эмас, балки муродга етилиш воситаси эканлигини дарсда алоҳида уқтирилади. Мунозарада Хусравнинг: *“Ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум!”*- деган пўписасига Фарҳод: *“Ишқда*

мақсудимға етгум!”- деб жавоб бериши ҳам бежиз эмас эди. Илоҳий висолга лойиқ даражада комиллашган, Яратганнинг ризолиги ва лутфига эришган зотларга бу дунёдаги тириклик мақсад йўлидаги тўсикдан бошқа нарса бўлмай қолади. Ўлим уларни ўзлари интилган Мутлақ Маҳбуб висолига эриштиради. Демак, ўқувчилар Фарҳоднинг ўлимини кўзланган мақсадга етишишнинг шарти ҳамда орзунинг рўёби эканлигини тўғри англашлари лозим.

Фарҳодни Навоийнинг, умуман, Шарқ тасаввуф адабиётининг идеали десак, хато бўлмайди. Ушбу идеални адиблар турли даврларда турлича образ воситасида талқин этганлар. Лекин тарбияланувчилар тушунчасида улар фақат хаёлий идеал сифатидагина қолиб кетмаслиги керак. Чунки ҳар бир инсон дунёга келиб яшаб ўтар экан, имкони қадар комиллик сари интилиши, мутлақ ҳолда (яъни Фарҳод даражасида) бўлмаса-да, қўлидан келганича ботиний покланиш томон интилмоғи лозим. Чунки интилган одам эришгани мақоми даражасида мукофотни қўлга киритади. Ёмони интилмаслик, Хусрав кабилар тоифасига мансуб бўлиб қолишликдир. Ҳаётда миллатнинг маънавият юлдузлари бўлган улуғлардан, устоз-муршидлардан ишқ сирларини, покланиш илмини ўзлаштирган инсонгина ҳаётлик даврида ўз ботинида дев, аждаҳо, арслондек бўлган нафсоний иллатларни енга билади, кундалик ҳаётда дуч келадиган ўз нафсига қул Хусрав, Шеруя каби одам қиёфасидаги шайтонларга бас кела олади. Бир сўз билан айтганда, у инсоний ўзлигини йўқотмай, покланиш йўлида давом этади. Покланишга эришган комил инсон айни пайтда юксак ахлоқ ва одоб тимсолига айланади. Шу маънода Фарҳод ўзбек адабиётидаги ёш авлодга, умуман инсониятга ибрат бўлгулик мукаммал комил инсон образидир.

Адабиёт ўқитувчиси “Фарҳод ва Ширин” достонини алоҳида масъулият билан ўқитиши шарт. Чунки мумтоз адабиётнинг аксар намуналарига хос рамзийликнинг лиро-эпик асарлардаги кўриниши билан шу дoston мисолида ажратилган 4 соат давомида нисбатан мукаммал танишадилар ва у кейинги соатларда ўрганилажак дostonлардаги ана шу тасвир усули ва хусусиятларини англашга имкон беради. Навбатдаги уч дostonдан олинган парчалар “Фарҳод ва Ширин”га қиёсан ўрганилади. Агар “Хамса”нинг бу иккинчи дostonида Аллоҳга етишиш йўллари, усуллари баён қилинган бўлса, “Лайли ва Мажнун”да илоҳий ишқ моҳияти ва бу туйғуга йўлиққан кишининг руҳий, жисмоний ҳолати тасвир этилган. Фарҳод Ширин орқали илоҳий висолга етишганидек, Қайс ҳам Лайли воситасида шу муродга ноил бўлди. “Сабъаи сайёр”да эса шоҳлик ва ошиқлик бир юрак ва мақсадга жо бўлолмаслиги, улар ҳеч қачон мувофиқ келмаслиги ғояси талқин қилинган. Тўртинчи дoston ўрганилишида шоҳ Баҳромнинг Фарҳод ва Мажнундан фарқли томонларига ўқувчилар эътибори тортилиши лозим. Дoston сюжети, мазмун ва ғояси тўғрисида маълумот бериб, дарсликда келтирилган парча ўрганилгач, “Баҳром Фарҳод ва Мажнун образларидан фарқ қиладими? Фарқланса, сизнингча, қайси жиҳатлари билан ажралиб туради?” кабилидаги савол бериш ўринли бўлади. Агар олдинги икки дoston рисоладагидек ўрганилган, уларнинг моҳияти тўғри тушунтирилган бўлса, ўқувчилар бу

саволга қийналмай жавоб бера оладилар. Баҳром ошиқлик неъматини билан дунё лаззатларини келиштирмакчи бўлди, ишқ қавмининг — Фарҳод ва Мажнунларнинг таомили, яшаш тарзига зид ўлароқ дунёвий истаклардан, нафсоний ҳаваслардан воз кечолмади, шунинг учун ҳам унда комиллик сифатлари бўй кўрсатмади. Унинг ўлими ҳам олдинги дoston қаҳрамонлари ўлимидан фарқ қилади. Фарҳод ва Мажнун ишқ йўлида жон фидо қилган бўлсалар, Баҳром нафсоний истакларини рўёбга чиқара туриб фалокатга йўлиқиб, жувонмарг бўлди. Аввалги иккаласи шараф билан, муродлари ҳосил бўлиб, Яратганнинг ҳузурига очиқ юз билан қайтган бўлсалар, бу ҳасрат ва армон, кўрқув билан дунёдан кетди.

Кўринадики, Баҳром раҳмоний сифатлар, руҳий поклик, маънавий комиллик билан шайтоний хуруж, нафсоний истаклар чегарасини билмай аросатда қолган шахс тимсоли экан. Ана шу чегара талқини бешликнинг охирги достони бўлмиш “Садди Искандарий”да талқин этилган Қирвон ўлкасида қурилган Искандар девори рамзига ўқувчилар эътибори жалб этилади. Буни “Нима деб ўйлайсиз, бу девор ҳаёлий ўлкадаги бир иншоотми ёки у орқали шоир қайсидир тушунчага рамз билан ишора қилганми?” саволини ўртага ташлаш билан эришиш мумкин. Машғулотдаги мунозара, мулоҳазалар девор инсон ботинидаги ёвузлик ва эзгулик, нафс ва ишқ, яхшилик ва ёмонлик орасидаги чегара, тўсиқ маъносини берувчи рамз эканлиги ҳақидаги ечимга олиб келиши керак. Яъжуж-маъжужлар эса киши маънавиятини пайҳон қиладиган, уни тубанлик сари итқитадиган нафс лашкарлари тимсолидир. Деворнинг бир томонида эзгулик, ишқ бўлса, бошқа томонида нафс, ёвузлик жой олган. Киши ҳар бир ҳаракати, фаолияти билан у ёки бу томонда бўлиши мумкин. Бировнинг дилига озор бериш, кимнингдир ҳақиқага хиёнат қилиш, ҳаром нарсалардан қайтмаслик, умуман, Яратганнинг амрига осий бўлиш билан киши яъжуж-маъжужлардан бирига айланади. Бошқаларга меҳр ва мушфиқлик кўрсатиш, хайр саховатли бўлиш, ҳар ишда ҳалолик, тўғрилиқ каби фазилатлар билан эса эзгулик, ишқ посбони ўлароқ маънавий юксалади. Дарсинг натижаси ўлароқ ана шу ҳақиқатлар тарбияланувчилар онгида, тушунчасида қарор топиши мавзудан кўзланган ўзак мақсад саналади.

Хулоса қилиб айтганда, адабий таълимда лиро-эпик асарларни ўқитиш ўқувчиларнинг ҳаётни эпик кўламда идрок этиш, одам, олам ва Яратган олдидаги бурч, масъулиятни англаш, ҳар бир ҳодиса, тасвир, нарса замиридаги ишоралар билан баён этилган, рамз воситасида тасвирланган ботиний ҳақиқатларни англаш, ҳис этиш қобилиятини шакллантиради, ривожлантиради. Ўқувчиларнинг дарсдан ташқарида, ўқитувчининг кўрсатмаларисиз ўз хоҳиш, қизиқиши билан бу турдаги асарларни мустақил ва тўла ҳажмда ўқишга интилишлари 5-синфдан берилган билим, сингдирилган кўникма ва малакалар яхлит ҳолда лиро-эпик асар китобхонини тарбиялашга муваффақ бўлинганлигига далолат қилади.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Адабий таълимда нифузли ўрин тутишига қарамай, мумтоз адабиёт намуналарини ўқитиш ҳозиргача қоникарли бўлмай келмоқда. Бунинг бир қатор сабаб ва омиллари бўлса-да, улар ичида иккитаси етакчи саналади. Бу, бир томондан, директив ҳужжатлар – стандарт, дастурлар ва улар асосида яратилган дарслик, методик қўлланмалар билан боғлиқ бўлиб, эндиликда улар илмий жиҳатдан исботланган, амалиётда ўз тасдиғини топган меъзонлар асосида қайта кўриб чиқилиши ва такомиллаштирилиши лозим. Иккинчи томондан, дарснинг ижодкори, амалиётчиси ва ижрочиси бўлмиш ўқитувчи шахсига бориб тақаладики, эндиликда филолог-ўқитувчилар тайёрлайдиган олий ўқув юртларида кадрлар тайёрлаш сифатига, хусусан, бўлғуси адабиёт муаллимларининг мумтоз адабиёт бўйича билим ва савияларига масъулиятни ошириш даркор.

2. Мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишдаги қоникарсиз ҳолат тўғрисида сўз кетганда, мутахассис ўқитувчилар кўпинча матнларни тушуниш, тушунтиришдаги мураккабликларни қайд этадилар. Мураккабликлар асарларнинг тили, яъни уларнинг лексик қатлами, морфологик хусусиятлари, синтактик қурилиши билан боғлиқ бўлиб, ўқитувчи ўрганилаётган матннинг бу уч сатҳ билан боғлиқ юзага келиши мумкин бўлган муаммоларини ҳал қила билиши керак. Масалан, нотаниш сўзларнинг луғавий маъносини билиш ҳамма вақт ҳам жумла, мисра ёки байт мазмунини тушунишга йўл очавермайди. Аксар ҳолларда луғавий бирликларнинг контекстуал маъносини уқа билиш ва бу малакани ўқувчиларга ҳам сингдириш керак бўлади ва ҳоказо.

3. Мустақилликдан кейин яратилган адабиётларда илмий, маънавий эскирган қарашлар соғлом нуктаи назар асосида кўриб чиқилди, илгари эътибор қаратилмаган ёки атай назардан соқит қилинган жиҳатлар тўлдирилди, сифат ва мазмунига кўра бутунлай янги, тўлақонли тадқиқотлар, асарлар яратила бошлади. Лекин айрим илмий, методик адабиётларда эскича қарашлар, ёндашувлар таъсири сезилмоқда ҳамда ўқитувчилар учун ёзилган баъзи методик қўлланмаларда амалиётга мувофиқ келмайдиган тавсиялар берилиши кузатилмоқда. Бу ўз навбатида ўқитувчиларнинг мутахассис сифатидаги билими, савиясида акс этиб, охир-оқибат адабий таълимга, хусусан, мумтоз адабиёт намуналарини ўқитилишида салбий таъсир кўрсатмоқда.

4. Мумтоз адабиёт ўқувчилар маънавиятини юксалтиришда, баъдий дидини ўстиришда, уларни миллий ва умуминсоний кадриятлар асосида тарбиялашда бекиёс имраниятларга эга эга бўлган маънавий, маданий меросдир. Бу давр адабиётини ўқитишда, бир томондан, олий санъат даражасида яратилган намуналарга таяниб тарбияланувчилар ўй-фикрлари, кечинмаларнинг, туйғуларининг тарбия топиши – тозариши мақсад қилиб олинса, иккинчи томондан, уларда миллий ватанпарварлик, юрт учун масъуллик туйғусини камол топтириш вазифаси амалга оширилади.

5. Адабиётдан ўқув дастурлари тузишда амалиётда синаб кўрилган, тажрибаларда ўз тасдиғини топган мумтоз адабиёт намуналари тадрижийлик асосида, яъни осондан қийинга, оддийдан мураккабликка бориш тамойилига асосланган ҳолда берилиши лозим. 5-синфдан тили бир мунча содда, ифода тарзи бугунги адабий тилга яқин мумтоз матнларни бериб бориш билан болаларнинг матнга кириш, унинг мазмун-моҳиятини англаш, бадииятни ҳис қилиш малакалари аста-секин шакллантирилади ва кейинги синфларда назарий маълумотлар, малакавий тавсиялар бериш баробарида матнларни кескин фарқ қилмайдиган даражада мураккаблаштира бориб, мумтоз адабиёт намуналарини мутолаа қилиб, мустақил таҳлил эта оладиган, ундан завқланадиган китобхон ўқувчи даражасидаги битирувчиларни тарбиялаш марраси эгалланади.

6. Адабий таълимда методологик асосни белгилаб олиш, уни онгли идрок этган ҳолда таълим жараёнига татбиқ этиш ғоят муҳим юмуш саналади. Мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишда тажалли назариясини методологик асос сифатида олиниши ўрганишга тавсия этилган асарларнинг моҳиятини теран англашга, машғулотларда қўлланажак метод, усул ва шаклларининг энг мувофиқ муқобилларини тўғри танлашга йўл очади.

7. Ўқувчиларда назарий билимларни шакллантиришда адабиётдаги назарий маълумотларни, қоидаларни ўзаро қиёслаган ҳолда ҳамда фанлараро интеграцияни йўлга қўйиш орқали мураккабликларни соддалаштириш, қийин тушунча, қоидаларни осонлаштириш йўлини тутишлик мақсадга мувофиқдир. Назарий маълумотларни куруқ ёдлатиш, уларга статистик характердаги схластик топшириқларни бажартириш учунгина мурожаат этишдан қочиб, ўрганилаётган асарлар мазмунини англаш, ғоясини идрок этиш, бадииятини ҳис қилиш воситаси сифатида ёндашмоқ керак.

8. Адабиёт тарихининг ҳар бир босқичи бошқаларидан дунёни идрок қилиш, олам ва одам ҳақиқатларини талқин қилишнинг ўзига хос тарзи ва шакллари билан фарқ қилади. Мумтоз адабиёт учун буни биз арузий тафаккур тарзи деб атадик. Мумтоз асарларга хос вазн ва қофия қолипларига риоя қилиш, ритмика (оҳанг)ни ҳис этиш, қатъий тизим сифатида шаклланган образлар тизими, улар ўртасидаги муносабатлар, бу образлар атрофида гуруҳланган поэтик образлар ҳамда тил хусусиятларини англаш, рамзлар ва мажозлар билан фикрлашдан иборат арузий тафаккурни бутун таълим жараёнида ўқувчиларда шакллантира бориш адабиёт дарсларининг етакчи вазифаларидан бири саналади.

9. Диний-дидактик, тасаввуфий ҳамда агиографик асарларни ўқитишда ўқитувчилардан муайян даражада диний билимларга эга бўлиш, сўфиёна қараш ва тушунчалардан хабардорлик талаб қилинади. Ўқув дастурига диний соҳадаги малакали мутахассисларгина тушунадиган ва тушунтира оладиган даражадаги мураккаб матнларни киритишдан тийилиш керак. Акс ҳолда бу асарларнинг нотўғри талқин ва таҳлил қилинишига сабаб бўлади ва адабий таълимдан кўзланган вазифаларга зид натижаларга олиб келиши мумкин.

10. Лирик асарларни ўрганишда шеър жанри, мавзуси, ҳажми каби жиҳатлар инобатга олиниши зарур. Муайян шеърый шакл нечта ва нечанчи

синфларда ўқитилишидан келиб чиқиб унинг жанр хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар бирданига ёки босқичма-босқич бериб борилади: рубоий, туюқ, ғазал каби кичик ва ўрта жанрларни ўрганишда шеърларни мисрама-мисра, байтма-байт шарҳлаш йўлини тутиш мумкин бўлса, мухаммас, мусаддас, муашшар, таржиъбанд сингари катта ҳажмли шеърларда эса бандларни яхлит таҳлиллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Шеърнинг жанри ва ҳажми уни таҳлиллаш йўриқларини белгилаб беради. Ўқувчилар ҳар бир жанр намуналарини таҳлил қилиш йўриқлари, кетма-кетлиги билан таништирилган бўлишлари керак. Таҳлилда аввало шеърнинг мазмуни, унда билдирилган фикр аниқлаб олиниб, сўнг шакл ва ифодага эътибор қаратилади. Демак, мумтоз шеърият намуналарини ўқитишда шаклдан мазмунга эмас, балки мазмундан шаклга қараб борилади. Чунки шеърда қандай фикр айтилганини яхши англамай туриб ундаги бадииятни, ифодадаги ўзига хосликни идрок этиш амри маҳол.

11. Мумтоз насрнинг асосини ташкил этувчи ҳикоятлар, қиссалар ҳамда пандлар аксарият ҳолларда диний-дидактик характерда бўлиб, уларда талқин этилган ҳақиқатлар тўғридан-тўғри, очиқ баён этилмай, рамзлар ёки рамзий ишоралар воситасида ифодаланади. Уларни мактаб адабий таълимида ўрганишда ўқувчиларга рамзлар ортидаги ана шу ҳақиқатларни кўриш, идрок эта билиш малакаларини шакллантириш талаб этилади. Мумтоз насрга хос ўта сиқиклик, ҳар бир сўз, ибора ва жумлага катта бадиий ва фикрий салмоқ юклаш хусусиятини ўқувчилар дастурга киритилган асарлар мисолида ўрганишлари, уларни таҳлиллаш тажрибасига эга бўлмоқликлари лозим.

12. “Бобурнома” адабиётимиз тарихида, мумтоз наср тажрибасида алоҳида ҳодиса бўлиб, адабиёт ўқитувчиси унга асосан бадиий ёдгорлик сифатида ёндашиши, унинг эстетик қимматга эга жиҳатларига эътибор қаратиши лозим. Битирувчи синф ўқувчилари бадиий ва илмий асарлар орасидаги фарқни тушунадилар. Уларда бадиий образ ва образли ифода борасида муайян тушунчалар шаклланган, шунинг учун “Бобурнома”ни ўрганиш жараёнида ундаги бадиий жиҳатларни топа биладилар.

13. Мактаб адабий таълимида мумтоз лиро-эпик асарлар ўқитилганда, бир томондан, лирик намуналарни, иккинчи томондан, насрий асарларни ўрганишда орттирилган тажрибаларга суянилади. Мавзу учун ажратилган вақтдан унумли фойдаланиш, ҳосил қилинган кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш мақсадида ўрганиш учун сайлаб олинган матнларни қисмларга ажратиб, ҳар бирини яхлит таҳлил қилиб бориш, сўнг умумлашма хулосалар чиқариш мақсадга мувофиқ.

14. Асар қайси адабий тур ёки жанрда бўлмасин, ҳажмининг катта ёки кичиклигидан қатъи назар таҳлил якунида ўқувчиларнинг ундан олган таассуротлари асосида суҳбат ўтказилиши зарур. Бу тарбияланувчиларнинг ҳаёт ҳақиқати ва бадиий ҳақиқат муносабатини идрок этишларида, ўқилган асардан ҳаётий хулосалар чиқара олишларида, ижтимоий ва фалсафий дунёқарашларини шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Айнан шу дидактик тадбир билан асарни ўрганиш якунланади.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....3

I боб. ЎРТА МАКТАБЛАРДА МУМТОЗ АДАБИЁТНИ ЎҚИТИШ АҲВОЛИ ВА ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

I.1. Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт ўқитишнинг ҳозирги кундаги
аҳволи таҳлили

I.2. Мумтоз адабиётни ўқитишдаги мураккабликлар ва уларнинг тавсифи....

II боб. МУМТОЗ АДАБИЁТ ЎҚИТИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЛМИЙ-ПЕДАГОГИК ИМКОНИАТЛАРИ

2.1. Тажалли назарияси адабиёт ўқитишнинг методологик асоси сифатида..

III боб. МУМТОЗ АДАБИЁТИ НАМУНАЛАРИНИ ЎРГАТИШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Ўқувчиларда назарий билимларни шакллантириш дидактик вазифа
сифатида

3.2. Сўфиёна асарларни ўрганишнинг ўзига хос жиҳатлари

3.3. Лирик асарлар таҳлилида жанр хусусиятларини ҳисобга олиш.....

3.4. Насрий асарларни ўрганишга замонавий ёндашув

3.5. Лиро-эпик асарларни таҳлиллаш методикаси

ХУЛОСА188

Қодиров Валижон Абдурахмонович

**Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишнинг
илмий-методик асослари**

Андижон – Андижон давлат университети нашриёти, 2009.

Муҳаррир: Ҳ. Ҳошимова
Техник муҳаррир: А. Қодиров
Мусахҳих: Ҳ. Абдурахмонова

Босишга рухсат этилди 15.02.09. Бичими 60x84 1/16
Нашр тобоғи 13,24. Адади 500. Буюртма № 77
Шартнома № 33-05

